

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 98, Άπρίλιος 1989
τιμή τεύχους 300 δρχ.

Γιά τήν ακριβή μας εὐρωπαϊκή κουλτούρα

«Συνασπισμός»: οὔτε ἀριστερά οὔτε πρόδος • Τουρκία: σέ ἀναζήτηση ταυτότητας • Μνήμη Ἄλκης Κυριακίδου - Νέστορος • Τυπική καί οὐσιαστική Δημοκρατία • Ὁμολογημένος καί ἀνομολόγητος ρομαντισμός

Ἐτιέν Μπαλιμπάρ: Σώπαινε ἀκόμα Ἄλτουσέρ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΕΜΠΤΗ 27 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1989

τεύχος 98, 'Απρίλιος
τιμή τεύχ. 300 δρχ.

Κέκροπος 2, 105-58 ΑΘΗΝΑ
τηλ. 323 9645, 322 8791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, 'Αριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, 'Ανδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, 'Ελένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, 'Η μεγάλη ύβρις	5
Σταύρου Λειβαδά, Οί φοιτητικές εκλογές	6
Γιώργου Ριτζούλη, Οί ήττες τών άλλων καί οί δικές μας	7
Γιώργου Καρρά, ... καί κυρίως οί δικές μας	8
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Ξανά: ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά;	11
Βασίλη Ζουναλή, 'Η «'Εποχή» στόν Δία	9
Φίλιππου 'Ηλιού, Μνήμη Φίλιππου Βλάχου	12
Λάκη Δεδουσόπουλου, Γιά τόν «Συνασπισμό» τής 'Αριστεράς	14
Γιώργου Πάσχου, Δίκτυα καί άνομιες	16
Βησσαρίωνα Γκίνια, Ι.Κ.Κ. από τόν πολιτικό στόν κοινωνικό συμβιβασμό	20
'Αθανασίας 'Αναγνωστοπούλου, Τουρκία, σέ άναζήτηση ταυτότητας ...	22
Γαρυφαλιάς Μεταλληνοῦ, Γιά τήν έκθετική λειτουργία τοῦ μουσείου	28
'Αγγελου 'Ελεφάντη, Γιά τήν άκριβή μας κουλτούρα	33
Βούλας Τσινόρεμα, Πολιτική δημοκρατία καί σοσιαλιστικός 'μετασχηματισμός	40
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου, 'Η μνήμη τών ανθρώπων είναι οί άνθρωποι	45
Μαριάννας Δήτσα, 'Ομολογημένος καί άνομολόγητος ρομαντισμός	50
Δημήτρη Κυρτάτα, Ψυχανάλυση καί ιστορία	56
'Ετιέν Μπαλιμπάρ, Σώπαινε άκόμη 'Αλτουσέρ	59

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 'Ετήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ετήσια 3.000 δρχ.

'Άλλες χώρες, ετήσια 3.300, έξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: 'Ετήσια 1.500, έξάμηνη 800

'Εκδότης, 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 'Αθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
'Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 καί 36.23.877.

'Ιδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε. 'Εκδότης 'Αγγελος 'Ελεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 'Αθήνα τηλ. 32.28.791. 'Εκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Ἡ μεγάλη ὕβρις

Σ' αὐτόν τόν τόπο μέ τίς μεγάλες κραυγές, τίς μικρές ιδέες καί τόν ἀπέραντο κομπορητισμό, ὅπου μιά κάποια Ἀριστερά καμώνεται ὅτι εἶναι ἔτοιμη νά ἀναλάβει κυβερνητικές εὐθύνες γιατί ἦρθε ἡ ὥρα της, ὅπου ἡ Δεξιά διαλαλεῖ ὅτι αὐτηνῆς εἶναι ἡ ὥρα νά σώσει τόν κόσμο καί τό ΠΑΣΟΚ κάνει πώς δέν καταλαβαίνει ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά τοῦ δίνει ἀπό τήν ἐξουσία, ὑπάρχει κάτι πού ξεπερνᾷ τά ὄρια τῆς κατανόησης. Χιλιάδες, κυριολεκτικῶς χιλιάδες Νοεέλληνες, δέν χόρτασαν χρόνια τώρα νά κουνοῦν τό πλαστικό σημαϊάκι μέ τόν ἥλιο τοῦ ΠΑΣΟΚ καί νά ὀρῶνται ἐμπρός στό βᾶθρο τοῦ μεγάλου Ἀρχηγοῦ.

Σ υμβαίνουν αὐτά, ἀλλά ἐκεῖνο πού δέν συμβαίνει ποτέ εἶναι ὅτι τό βᾶθρο τοῦ μεγάλου Ἀρχηγοῦ εἶναι χτισμένο μέ σκάνδαλα, ἀπάτες, ἐξαπατήσεις, κατασπατάληση τοῦ δημόσιου χρήματος, ἀποδοχή προϊόντων ἐγκλήματος σέ βαθμό κακουργήματος· ἐκεῖνο πού δέν συνέβη ποτέ εἶναι ἡ μισή κυβέρνηση νά εἶναι φυλακή καί ἡ ἄλλη μισή νά κυβερνᾷ. Κι ὅμως τοῦ κόσμου τούτου, πού πολλοί ἀνάμεσά τους εἶναι κοσμάκης σάν κι ἐμᾶς, τό ἀφτί του δέν ἰδρώνει μέ τίποτε. Οὔτε ἡ ρεμούλα τῶν ἡγητόρων του οὔτε ἡ ξετσιπίωτη φευτιά τῶν ἀρχηγῶν του τόν γονατίζουν, λές καί τά ἑκατομμύρια τῶν καταχρήσεων πῆγαν στή δική του τσέπη. Κι ὅσο περισσότερο ἀνακατώνεται ὁ βόρβορος τόσο περισσότερο ταυτίζεται μέ τίς ὀσμές πού ἀναδύει.

Τ οὔτο τό ἀκατανόμαστο φαινόμενο εἶναι μόνο ἐκδήλωση κίβδηλης συνείδησης, εἶναι μόνο ἡ ἐπενέργεια μιᾶς ιδεολογίας πού τόν κρατᾷ τυφλωμένο, εἶναι μόνο ἡ «ἀκατανίκητη δύναμη τῶν ιδεῶν», ἡ σαγήνη τοῦ ἀρχηγοῦ σάν κι ἐκεῖνη πού ἔστειλε τυφλωμένες κάποιες ἄλλες μᾶζε, νά μετατρέψουν τήν Εὐρώπη σέ νεκροταφεῖο;

Εἶναι ὅλα αὐτά, ἀλλά ὄχι μόνο. Ὁ κόσμος τοῦ ΠΑΣΟΚ, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, συνδέεται λίγο ἢ πολύ μέ τήν ἐξουσία καί ὄχι μόνο ἰδαλγικά ἀλλά πραγματιστικότερα. Ἄλλος δουλειά, ἄλλος διορισμό, ἄλλος ἐπιτροπή, ἄλλος ὑπόσχεση, συμβούλια, ἐπιδοτήσεις, ἀργομισθίες, κρατικές προμήθειες, δάνεια, πολιτικά ὀφίτσια, φοροαπαλλαγές μέσα σ' ἕνα τεράστιο ἐκπασσοκισμένο κράτος - Λεβιάθαν. Ἡ «ἔνοχη» συνείδηση ἀναπηδᾷ ἀπό χαρά μόλις ἀκουσθοῦν τά ἀργύρια τῆς ἐξαργύρωσής της. Ἦταν κι αὐτό, ὁ ἠθικός ἐξανδραποδισμός τοῦ κόσμου, ἕνα ἀπό τά μεγάλα ἔργα τοῦ ΠΑΣΟΚ. Θά χρειασθεῖ καιρός πολὺς, πάρα πολὺς γιά νά ὑπάρξει κάθαρση, ἂν ποτέ ὑπάρξει, γιατί οἱ λαίμαργες ὀρέξεις ὅσων περιμένουν στήν οὐρά εἶναι ἔτοιμες ν' ἀρπάξουν τή λεία πού ἔχει ἀπομείνει.

Κ άθαρση, λοιπόν, δέν σημαίνει μόνο τρεῖς, πέντε, δέκα τόμπρηδες στή φυλακή. Πίσω ἀπό κάθε Τόμπρα ὑπάρχουν κλαδικές καί κλαδικάριοι, ὑπουργοί καί υπεύθυνοι, πίσω ἀπ' ὅλους ὑπάρχει ὅλο τό ΠΑΣΟΚ μέ τό πράσινο, πλαστικό σημαϊάκι στό χέρι. Κάθαρση σημαίνει ἐτοῦτοι οἱ ἄνθρωποι νά συναισθανθοῦν κάπως ὅτι ἔχασαν δέκα χρόνια ἀπ' τή ζωή τους. Ἡ πρώτη πράξη αὐτῆς τῆς διαδικασίας δέν εἶναι ποινική· εἶναι πολιτική. Τό ΠΑΣΟΚ πρέπει νά συντριβεῖ καί θά συντριβεῖ γιατί εἶναι τό ἴδιο θύτης τοῦ ἑαυτοῦ του καθὼς πέταξε στά μούτρα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ τή μεγάλη ὕβρι: τήν περιφρόνηση γιά τούς ἀνθρώπους.

Φοιτητικές εκλογές: συντηρητική στροφή

Η σημαντική άνοδος της νεοδημοκρατικής ΔΑΠ, ή πτώση των δυνάμεων του Συνασπισμού, ή διατήρηση των δυνάμεων της ΠΑΣΠ, ή συρρίκνωση των Συσπειρώσεων και η συντήρηση, αλλά σέ δρια πολιτικής επιβίωσης, των δυνάμεων του Δ.Α., συνθέτουν την αριθμητική εικόνα των αποτελεσμάτων των φετεινών φοιτητικών εκλογών. Φόντο που περιβάλλει, αλλά και κυριαρχεί σ' αυτή την εικόνα τό 60% των φοιτητών και σπουδαστών, που άδιαφόρησαν για την «πολιτική» τους καταγραφή, ή μέ μία διαφορετική ματιά, συμπεριφέρθηκαν «άμυντικά» άπεχοντας άπό τις εκλογές.

Χωρίς άμφιβολία, τά εκλογικά άποτελέσματα (και μάλιστα μόλις τρεις μήνες πριν τις βουλευτικές εκλογές) σ' ένα χώρο κατ' έξοχήν ευαίσθητο στις κοινωνικοπολιτικές διεργασίες, άντανακλούν γενικότερες πολιτικές συμπεριφορές. Δικαιολογούνται λοιπόν σ' ένα βαθμό οι θριαμβολογίες της Ν.Δ., που έσπευσε να τά παρουσιάσει ως πρόκριμα για τις βουλευτικές εκλογές και κατανοούνται επίσης οι ιδιοτελείς λόγοι, που επέβαλαν έρμηνευτικές παραχαράξεις των άποτελεσμάτων στό ΠΑΣΟΚ και τό Συνασπισμό: τό ΠΑΣΟΚ πρόβαλε πώς «τό 60% των φοιτητών λένε όχι στη Δεξιά» και ό Συνασπισμός έφευρε πώς «τό μεγάλο μήνυμα των φοιτητικών εκλογών είναι ή άποδοκιμασία άπό τό 85% των φοιτητών της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ».

Και ή μέν έρμηνεία που πρότεινε τό ΠΑΣΟΚ μπορεί να μήν άνταποκρίνεται στη φοιτητική πραγματικότητα, άποτυπώνει όμως τις πολιτικές του προθέσεις και έναρμονίζεται μέ τό ιδεολογικό προσωπείο που έκ νέου φόρεσε ένόψει των εκλογών. Ο άγώνας είναι ένάντια στη δεξιά και τό ΠΑΣΟΚ παραμένει ό έκφραστής του άντιδεξιού πόλου. Η έρμηνεία όμως που επιχειρήθηκε άπό τό Συνασπισμό, όπως και οι δικαιολογίες που προβλήθηκαν για τή μείωση των δυνάμεών του, ύπερβαίνουν και αυτά τά δρια των όποιων εκλογικών σκοπιμοτήτων. Προδίδουν άγνοια και άδιαφορία να έρμηνευθούν και να κατανοηθούν άπό την άριστερά ιδεολογικές τάσεις, πολιτισμικές στάσεις και πολιτικές συμπεριφορές, που συμπυκνώνουν εύρύτερες κοινωνικές προοπτικές.

Τό μήνυμα των φετεινών φοιτητικών εκλογών, των πιό «βουβών» εκλογών στη μεταπολιτευτική περίοδο, είναι ιδιαίτερα σαφές και δέν περιορίζεται στα δρια μιας πολιτικής, συγκυριακής, έρμηνείας. Τόσο ή νίκη της ΔΑΠ, όσο και ή σημαντική άποχή, ή άδιαφορία των φοιτητών για τά τεκταινόμενα στους συλλόγους τους, άναδεικνύουν ένα άδιαμφισβήτητο συμπέρασμα. Νίκη του συντηρητισμού, ήττα της άριστεράς και ύποχώρηση των ιδεών της.

Υπεροχή της δεξιάς ως πολιτικής παράταξης, αλλά ύπεροχή και των ιδεών του νεοφιλελευθερισμού, όπως αυτός άρθώνεται ως πρόταση για τήν εκπαίδευση και τό πανεπιστήμιο, ως κοινωνική προοπτική για τις νεότερες ήγεσίες, ως τρόπος όργάνωσης της κοινωνίας και ζωής των άνθρώπων της. Δέν είναι τυχαίο ότι οι προτάσεις του νεοφιλελευθερισμού για τήν ιδιωτική εκπαίδευση έμφανίζονται πλέον ως άπάντηση στην πολύχρονη κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος. Και δέν μπορούμε ν' άγνοούμε τήν προϊούσα άποδοχή έκσυγχρονιστικών τεχνοκρατικών άντιλήψεων άπό τους νέους, ούτε πολύ περισσότερο τήν έδραίωση αξιών και προτύπων άτομικής καταξίωσης στις συνειδήσεις τους. Η πολιτική κρίση, όπως εκφράζεται μέ τά σκάνδαλα, τή διαφθορά και τή σήψη που άναδεικνύονται καθημερινά, δημιουργεί άποθητικές εικόνες (ή πολιτική άνήκει στους ειδικούς - τους πολιτικούς) και έκτρέφει άπλοϊκές και διαστρεβλωτικές άντιλήψεις ως προς τις προοπτικές άρσης της (κάθαρση — «να φύγουν οι κλέφτες», κι αυτό φτάνει).

Η γενικότερη κοινωνική κρίση έντεινει τις έπιφυλάξεις των νέων προς τό παρόν και τις άνασφάλειες ως προς τό μέλλον, αλλά και ένισχύει τόν άτομικισμό και τήν άναζήτηση άτομικών διεξόδων, τροφοδοτεί άντιλήψεις που άντιπαραθέτουν τό άτομο που στις συλλογικότητες και καταλύει ιδεοληψίες που θέλουν τόν άτομικό άνταγωνισμό ως άναγκαίο όρο επιβίωσης. Η ύπεροχή αυτών των άντιλήψεων στις συνειδήσεις των νέων, όπως και ή αύξουσα έπίδραση στην πρακτική και τή συμπεριφορά τους, άποτυπώνονται στα άποτελέσματα των φετεινών φοιτητικών εκλογών.

Τό φαινόμενο δέν είναι ούτε τωρινό, ούτε αϊφνίδιο. Η κρίση του φοιτητικού κινήματος τά τελευταία χρόνια είχε στις ρίζες της αυτές τις έξελίξεις. Η ύποχώρηση των άριστερών ιδεών, ή άνάπτυξη στη θέση τους ένός άόριστου και άγονου ριζοσπαστισμού, ή κρίση της άριστεράς, έδιναν έδαφος προς τέτοιες κατευθύνσεις. Παρέμενε όμως ή άριστερά ως πέρυσι, πλειοψηφική δύ-

Δια γυμνού σφάλλμοι

ναμη όσον άφορά τήν πολιτική έκφραση και παράλληλα συντηροϋνταν ένας ριζοσπαστισμός και μία άντιφατική έστω, άμφισβήτηση ώς ιδεολογική πρακτική μέσα στά Πανεπιστήμια. Ή σημαντική δύναμη τής ΠσΚ διατήρηση μεγάλου τμήματος τών δυνάμεων τής άνανεωτικής άριστεράς (παρά τή διάλυση πού επιχειρήθηκε στον πολιτικό φορέα τής), τά μεγάλα ποσοστά τών Συσπειρώσεων και τά «πολιτικά» άκυρα και λευκά τών προηγούμενων έκλογών συντηροϋσαν μία εικόνα (και μία πραγματικότητα) έντονης άντίθεσης και άμφισβήτησης πρós τίσ συντηρητικές πολιτικές και τό νεοφιλελευθερισμό. Τά φετεινά άποτελέσματα δέν άνέτρεψαν μόνο τήν εικόνα τών πολιτικών συσχετισμών τών παρατάξεων, μέ τήν ήττα τών άριστερών δυνάμεων αλλά και (κυρίως) σήμαναν τήν ιδεολογική ήγεμονία του συντηρητισμού γενικά και τήν ύποχώρηση, τή συρρίκνωση και περιθωριοποίηση του ριζοσπαστισμού και τής άμφισβήτησης. Έτσι μόνο μπορούν νά έρμηνευθούν και ή έννοδος τής νεοδημοκρατικής φοιτητικής νεολαίας και ή μικρή έννοδος τών φοιτητών - όπαδών του ΠΑΣΟΚ, έν μέσω σκανδάλων, και ή μείωση τών λευκών και τών άκυρων ψηφοδελτίων, αλλά και ή σημαντική άποχή, ή έμπρακτη άδιαφορία τών φοιτητών για τ' άποτελέσματα τής «κάλπης τους».

Τά φοιτητικά άποτελέσματα ύποδηλώνουν τήν ύποστολή του φοιτητικού κινήματος, μέ τήν έννοια πού έχει για τήν άριστερά ό όρος, αλλά και κρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου για τήν ίδια και τίσ προοπτικές τής. Όχι βέβαια ώς πρós τήν ιστορική τής προοπτική, αλλά ώς πρós τούς ιδεολογικούς και πολιτικούς τής προσανατολισμούς πού άφορούν αυτή τήν προοπτική. Ό νεοφιλελευθερισμός δέν είναι ή άπάντηση στά προβλήματα του πανεπιστημίου, ούτε στις άνάγκες τής κοινωνίας. Ή συγκυριακή ύποταγή (και) τών φοιτητών στά έκσυγχρονιστικά και νεοσυντηρητικά ιδεολογήματα, δέν άπαντά στά προβλήματα και τίσ άνάγκες τής γνώσης, δέν άπομακρύνει τήν προοπτική τής κοινωνίας τών δύο τρίτων, τής οικολογικής καταστροφής, δέν άναιρεί τήν καταπίεση και τήν έκμετάλλευση σ' όλες τής τίσ μορφές. Πώς όμως θά ξαναβρεί ή άριστερά τή δύναμη τών λόγων και τίσ πρακτικές στο πανεπιστήμιο για ν' άναδείξει τή ζοφερή νεοφιλελεύθερη πραγματικότητα και ν' άντιπαραθέσει τή δική τής άπελευθερωτική προοπτική;

Σταύρος Λιβαδάς

Οί ήττες τών άλλων και οί δικές μας

*«Παλιέ μου φίλε συλλογίσου
σιγά σιγά θά συνηθίσεις
ή νοσταλγία σου έχει πλάσει
μία χώρα άνύπαρκτη μέ νόμους
έξω από τή γής κι άπ' τούς άνθρώπους»*

Γ. Σεφέρης, «Ό γυρισμός του ξενιτεμένου»

Γιώργο Καρρά, και όχι μόνον έσύ, θλίβεσαι «για τήν όριστική όπως διαγράφεται, ήττα του κόσμου τής Άριστεράς πού άκολουθεί τό ΚΚΕ, για τήν κοινωνική κυρίως ήττα του» και τήν είσπραττεως» ως ήττα όλόκληρης τής Άριστεράς του έαυτου σου, και όχι μόνον αυτού, συμπεριλαμβανομένου. Παρόλο πού δέν ταυτίζεσαι μέ τό ΚΚΕ, ούτε κάν μέ ό,τι καλύτερο περιέχει.

Άλήθεια όμως, τώρα ήττήθηκε αυτή ή Άριστερά; Δέν πέρασε άραγε ποτέ από τό μυαλό σου ότι τό παιχνίδι είναι ήδη χαμένο από τή δεκαετία του 1930, από τή «χρυσή δεκαετία» του Στάλιν; Ή μήπως πιστεύεις ότι έδώ στη χώρα τής φαιδράς πορτοκαλέας παιζόταν μετά κάποιο άλλο, παιχνίδι αυτόνομο, μέ έλπίδες νίκης άνέλπιστης; Δέν έφτασαν τόσες βαρβαρότητες για νά πεισθείς ότι ό συλλογικός προσδιορισμός «κομμουνιστής» συγκαλύπτει τώρα πιά τόσο ποικίλες και άποκλίνουσες πραγματικότητες, ώστε ή λέξη αυτή σήμερα μόνη τής και χωρίς συνοδεία δέν

Στα χυμνού σφάλας

σημαίνει απολύτως τίποτε; Ἀλήθεια —καί ἄς παύσουμε πλέον νά εἶμαστε ἐπαρχιώτες τῶν Νοτίων Βαλκανίων— τί κοινό ἔχουν μεταξύ τους ὁ Τσαουσέσκου καί ὁ Ἰνγκράο, ὁ Πόλ - Πότ καί ὁ Ρούντυ Ντούτσκε, ὁ Στάλιν καί ὁ Μπουχάριν, ὁ Κώστας Τσολάκης καί ὁ Γιώργος Καρρᾶς. Τί κοινές νίκες καί ἡττες ἔχουν νά μοιραστοῦν, πού νά ἀξίζουν κιόλας τά ἀμοιβαῖα δάκρυα (καί τίς ἀμοιβαῖες τύψεις μήπως;).

Μήπως ἄραγε πιστεύεις ὅτι «παρ' ὅλα αὐτά», ὑπάρχει ἐκεῖνος ὁ περιβόητος ὀμφάλιος λῶρος μιᾶς κάποιας κοινῆς «ταξικότητος» πού συνδέει ὅλα αὐτά τά ἀταίριαστα; Ποιός ἄραγε; Αὐτός πού συνέδεσε ὄσους ξερρίζωναν τούς ἀγρότες ἀπό τή γῆ τους καί τούς ἔσερναν σιδηροδέσμιους στό θλιβερό κόσμο τοῦ βιομηχανισμοῦ καί τῆς «πρωταρχικῆς συσσώρευσης» μέ τά θύματά τους; Ἡ μήπως αὐτός ὁ ὀμφάλιος λῶρος πού συνέδεσε τούς σταλινικούς ἐκτελεστές μέ τίς ἐκατοντάδες χιλιάδες τῶν θυμάτων τους; Κι ἂν ὅλα αὐτά σοῦ φαίνονται πολύ μακρυνά καί παλιά, θά πρέπει ὅπωςδήποτε νά ξέρεις ὅτι ἓνα μήνα πρίν, οἱ εὐρωβουλευτές τοῦ ΚΚΕ ἀρνήθηκαν νά καταδικάσουν τό καθεστῶς Τσαουσέσκου, πού ξέρεις πώς «περιποιεῖται τούς ὑπηκόους του: Στέλνοντας μπουλντόζες νά ἰσοπεδώσουν τά χωριά τους, ἐξαφανίζοντας συνδικαλιστές ἢ κόβοντάς τους τή θέρμανση καί τό ρεῦμα. Παρόλο πού «τά μεσαῖα στρώματα» παίζουν ἤδη σημαντικὸ ρόλο στή διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ΚΚΕ, ὅπως ἰσχυρίζεσαι, ἡ «ταξικὴ ἀλληλεγγύη» ὑπάρχει! Οἱ ἀφιερωμένοι λειτουργοί τοῦ παλαιοκομμουνισμοῦ αἰσθάνονταν καί αἰσθάνονται πάντοτε ἀλληλέγγυοι μεταξύ τους, εἴτε προέρχονται ἀπό «προλεταριακά» εἴτε προέρχονται ἀπό «μεσαῖα» στρώματα. Ἰδιαιτέρα ἀλληλέγγυοι αἰσθάνονται πάντως πρὸς τίς οἰκογενειακοῦ τύπου δυναστεῖες τύπου Ρουμανίας ἢ Βόρειας Κορέας, καί σ' αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι πού ποτέ δέν τά 'σπασαν ὁ Φλωράκης μέ τόν Κύρκο. Δέν σοῦ κάνει ἐντύπωση;

Γιώργο Καρρᾶ λές ὅτι θλίβεσαι καί εἶναι προφανές ὅτι ἡ στάση σου ἔχει κίνητρα συναισθηματικά. Δηλαδή ἀγνά. Ἀλλά στήν πολιτικὴ τόσος συναισθηματισμός δέν συγχωρεῖται. Οἱ ἄλλοι τό ἤξεραν καλά καί γι' αὐτό ποτέ τόσα χρόνια δέν αἰσθάνονταν κανενός εἶδους θλίψη γιὰ τίς ἡττες τῆς Ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλά ἀντίθετα, φρόντιζαν νά τίς κάνουν βαρύτερες. Καί ἀκριβῶς λόγω τοῦ ρεαλισμοῦ τους ἔφθασαν τώρα νά ζητήσουν ἀνακωχή, μιά καί εἶδαν γύρω γύρω τίς κερκίδες τοῦ γηπέδου τους νά ἀδειάζουν καί τούς «πιστούς φιλάθλους» νά συρρέουν «δίπλα» ὅπου ἐπαιξε ὁ Ντέταρι, ὁ Μεγάλος, ὁ Ρῶσος καί ὁ Ψηλός. Τώρα παίρνουν ὄσους μποροῦν ἀπό τήν «αἰώνια ἀντίπαλο», μαζί καί διάφορους ἄλλους ἐκ μεταγραφῆς καί προσπαθοῦν νά στήσουν τσίρκο γιὰ νά ξανάρθει ὁ κόσμος.

Ἄντι νά αἰσθανόμαστε θλίψη καί νοσταλγία γι' αὐτό τό ναυαγισμένο γῆπεδο τῆς συμφορᾶς, θά 'πρεπε ὅλοι τώρα νά κατεβάζουμε σωσίβιες λέμβους. Θά 'πρεπε νά τίς εἶχαμε ἤδη ἔτοιμες. Καί πράγματι, ἄλλος λίγο, ἄλλος πολύ ἀρχίζουμε ἔστω καί ἀργά νά τό κάνουμε.

Δέν ξέρουμε ἂν μᾶς παίρνει ὁ χρόνος. Ἀλλά πάει πολύ νά μᾶς μαγνητίζει τό κέντρο τῆς ρουφήτρας. Καί πῶς πολύ φοβάμαι, ὅταν βλέπω τόν μισό *Πολίτη* («ἰδεολογικό-θεωρητικό») νά ψάχνει διέξοδο ἀνάμεσα στοῦς ὑφάλους, ἐνῶ ὁ ἄλλος μισός (ὁ «ἄμεσα πολιτικός») δέν λέει νά ἀποχωριθεῖ τό ναυάγιο.

Ἐν πλήρη συγχύσει διατελῶν
Γιώργος Ριζούλης

...καί κυρίως οἱ δικές μας

«...παράξενο πῶς χαμηλώνουν
ὅλα τριγύρω κάθε τόσο
ἐδῶ διαβαίνουν καί θερίζουν
χιλιάδες ἄρματα δρεπανηφόρα».

(Γ. Σεφέρη, στό ὄπ.παρ.)

Ἢταν ἀπευθύνεται κάποιος σέ ἓνα περιοδικό —ἀπό τό ὁποῖο, ὅπως καί ὁ ἴδιος φαντάζομαι εὐχαρίστως θά παραδεχόταν, ἔχει ἄρκετά πράγματα πάρει, μεταξύ ἄλλων καί γιὰ τήν κριτικὴ τοῦ σταλινισμοῦ— καλεῖται νά εἶναι τουλάχιστον τόσο σύνθετος

Δια χειρὸς ἀρθρογράφου

ὅσο καὶ τὰ προβλήματα. Ὄταν π.χ. ἀπευθύνεται μέ πολεμική διάθεση σέ κάποιους πού ἄριστα γνωρίζει ὅτι ἔχουν ἀφιερῶσει τίς (ὀλοένα καί μικρότερες) δυνάμεις τους ἀκριβῶς στό νά δείξουν ὅτι ἄλλο ὁ Ἴνγκράο καί ἄλλο ὁ Τσαουσέσκου κ.λπ., κάτι καλύτερο θά ἔπρεπε νά σκεφτεῖ ἀπό τό νά τούς «ὑπενθυμίσει» ὅτι ... ἄλλο ὁ Ἴνγκράο καί ἄλλο ὁ Τσαουσέσκου. Καί μοῦ εἶναι, εἰλικρινά, δύσκολο νά καταλάβω πῶς ὁ Γιώργος Ριτζούλης ρωτάει πότε ἐπιτέλους θά καταλάβουμε ὅτι ὁ προσδιορισμός «κομμουνιστής» ἀπό ἄνθρωπο δέν λέει πολλά, ὅταν σίγουρα ἔχει διαβάσει δύο σελίδες πύ μπροστά τή «Θέση» τοῦ προηγούμενου τεύχους μας (πού ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά πῶ ὅτι, κατά σύμπτωση, ἔγραψα ἐγώ) πού καθιστᾶ ἐκ τῶν προτέρων τήν ἐπιστολή του ἄνευ νοήματος: «... παραμένουμε κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, μαζί μέ ὅσους ἔχουν ἀπομείνει. Ὅχι σκέτο κομμουνιστές γιατί ἔτσι δυστυχῶς ὀνόμασαν τούς ἑαυτούς τους καί ὅσοι μέχρι χτές θεοποιοῦσαν δεσμοφύλακες καί σήμερα προσκυνοῦν ἀκόμα στρατοκράτες, ὅσοι (...) στό ὄνομα τοῦ διεθνισμοῦ ὑμνησαν τήν ἀντεπανάσταση...». Ἄλλά εἶναι ἀστεῖο νά παραπέμπω σέ συγκεκριμένα κείμενα. Ὁ Γιώργος Ριτζούλης ἔχει καί τά 97 τεύχη τοῦ περιοδικοῦ στή βιβλιοθήκη του ὅπως καί τά 74 τοῦ *Δεκαπενθήμερου Πολίτη* καί θά ἔχει διαβάσει σίγουρα, πολλά.

Δέν πρόκειται λοιπόν γιά παρεξήγηση. Πρόκειται, ἀντίθετα, γιά τό ὅτι «θά ἔπρεπε ὅλοι τώρα νά κατεβάζουμε σωσίβιες λέμβους». Ἀπό τήν ἀριστερά ἐννοεῖ, τήν κομμουνιστική ἀριστερά. Καί πολλοί ἤδη τό ἔχουν κάνει. Ἐκεῖνος τή δική του λέμβο τήν ἔχει βρεῖ. Εἶναι πράσινη καί ἐναλλακτική, ὅπως ὅλα τά κείμενά του μαρτυροῦν. Φαίνεται ὅτι, δυστυχῶς, στή λέμβο του δέν χωρᾶνε οἱ ἀριστεροί, οἱ πραγματικοί ἄνθρωποι ἐνωῶ ἔτσι ὅπως ὑπάρχουν μέ τίς πραγματικές ἀνάγκες καί τά πραγματικά χαρακτηριστικά τους. Προτιμᾶει νά τούς βαφτίζει ὀλοσούμπιτους Πόλ Πότ καί Τσολάκηδες ὥστε νά ἀπλουστεύονται τά πράγματα. Γι' αὐτό καί νομίζει (ὅπως δείχνει τό τέλος τῆς ἐπιστολῆς του) ὅτι τό νά ἀσχολεῖται ἕνας κομμουνιστής μέ τήν οἰκολογία, ὅπως κάναμε στό προηγούμενο τεῦχος, σημαίνει ὅτι κατά κάποιον μυστήριο τρόπο αὐτόματα ἀποκομμουνιστικοποιεῖται, κολυμπᾶει μέ «ἀπλωτές» πρὸς τή δική του λέμβο. Ἄλλά ἐμᾶς ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νά μᾶς ἀφορᾶ, καί πολύ, ἡ οἰκολογία ἐπειδή εἴμαστε κομμουνιστές, ὄχι παρόλο πού εἴμαστε.

Θά τόν στεναχωρήσω λοιπόν. Παραμένουμε κομμουνιστές καί οἱ «δύο» *Πολίτες* (καί ὁ «ἰδεολογικός - θεωρητικός» καί ὁ «ἄμεσα πολιτικός») μαζί μέ ὅλους τῶν διακοσίων καί βάλε χρόνων, μαζί μέ κείνους πού προηγήθηκαν κι ἐκείνους πού θά ἔρθουν. Γι' αὐτό ἀκριβῶς, ἄλλωστε, βγάζουμε τόν *Πολίτη*. Γιά νά μπορούμε νά παραμένουμε καί νά ἀναζητοῦμε ὅσους ὑπάρχουν, — ἄλλος ἔτσι, ἄλλος ἄλλιῶς — καί νά μᾶς ἀναζητοῦν. Γιατί «οἱ κομμουνιστές ὅταν εἶναι καί μαρξιστές καί οἱ μαρξιστές ὅταν εἶναι καί κομμουνιστές δέν βοοῦν ποτέ ἐν τῇ ἐρήμῳ. Μόνο πού μερικές φορές μένουν σχετικά μοναχικοί».

Γιώργος Καρρᾶς

Ἔνα παράδοξο: τό γλέντι τῆς «Ἐποχῆς» στόν «Δία»

Γιατί ἄραγε ἡ ἐφημερίδα *Ἐποχή*, τό ἐβδομαδιαῖο ὄργανο τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, μᾶς προσκάλεσε νά γλεντήσουμε στό νυκτερινό κέντρο «Δίας». Προφανῶς γιατί εἶχε ἀνάγκη ἀδήριτη ἀπό λεοτά. καί τέτοιου εἶδους ἐκδηλώσεις εἶναι ἀπό τίς ἐλάχι-

Δια γυμνού σφάλλμας

στες δυνατές ενισχύσεις πού μπορούν νά έχουν έντυπα δικά μας. 'Ως ἐδῶ πάει καλά, καί ὄλοι μαζί της.

Στριμωγμένοι ὡστόσο σέ μιά μισοσκότεινη αἴθουσα, μέ ἄβολα καθίσματα, ἄθλιο φαγητό, ἀμφιθεατρικά διατεταγμένοι σέ ἐξάδες, ὀκτάδες ἢ δωδεκάδες, ὡστε νά ἔχουμε στραμμένη τήν προσοχή μας πρός τό πάλκο, τόν ὀμφαλό τῆς κονσερβαρισμένης «διασκέδασης», δεινοπαθήσαμε. Μέσα στόν ἐκκωφαντικό θόρυβο τῆς μουσικῆς καί στίς ἀστραπές τῶν προβολέων πού ἐπερταν πάνω στούς πρωταγωνιστές τῆς πίστεας, δέν εἴμασταν ἐμεῖς οἱ πρωταγωνιστές τῆς διασκέδασῆς μας, ἀλλά οἱ κρυμμένοι στό σκοτάδι θεατές τοῦ θεάματος τῶν ἀκριβοπληρωμένων διασκεδαστῶν μας. Θεατές τῶν στράς, τῶν φανταχτερῶν κοστουμιῶν, τῶν κουνημάτων, τῶν ξελαρυγγισμῶν, τῶν ταρατατζούμ. Βουβοί ἠδονοβλεψίες μιᾶς μουσικῆς —καί ὄχι μόνον— ἀθλιότητας. Ἦταν ἀδύνατο νά συζητήσουμε μέ τούς διπλανούς μας, νά ἀστειευτοῦμε μέ τούς φίλους μας, νά ποῦμε ὄ,τιδήποτε, μέσα σέ τόσο θόρυβο. Δέν μπορούσαμε καν νά διακρίνουμε τί τρώγαμε, μέσα σέ τόσο σκοτάδι. Ἄφωνα καί τυφλά ἀγάλματα, ἀποχαυνώθηκαμε. Ὅχι μέ τόν ἴδιο τρόπο ὄλοι. Ἄλλοι στά καθίσματά τους κι ἄλλοι μέ τά τσιφτετέλια καί τίς ντισκοζεμπεκιές στήν πίστα. Οἱ τελευταῖοι μᾶλλον μερακλώθηκαν. Ἐκμεταλλεύτηκαν τουλάχιστον τήν μόνη διέξοδο πού εἶναι συμβατή μ' αὐτή τήν περίπτωση. Διέξοδοι ἄλλου τύπου εἶναι ἡ ἀποχή (ἀρκετοί φίλοι τῆς Ἐποχῆς δέν ἦρθαν στό γλέντι γιά νά δηλώσουν ἔτσι τή διαφωνία τους σ' αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆ διασκέδαση), ἡ σιωπή ἢ καί ἡ ἀποχώρηση ἀπό τήν αἴθουσα.

Τό ζήτημα ὁμως, δέν εἶναι ἡ ἀτομική στάση ἀπέναντι στή «διασκέδαση» τῶν νυχτερινῶν κέντρων. Αὐτό εἶναι ἕνα θέμα ἄλλης τάξης καί δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει αὐτή τή στιγμή εἶναι ἡ συγκεκριμένη πρωτοβουλία τῆς Ἐποχῆς, ἡ πρωτοβουλία μιᾶς ὀργανωμένης συλλογικότητας τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς.

Ἄν ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά εἶναι ἐκεῖνη ἡ Ἀριστερά πού θέλει τήν κοινωνική ἀλλαγῆ, πού ἐπιδιώκει τήν καταστροφή αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος μεταξύ ἄλλων χαρακτηρίζεται ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἐμπορευματοποίησης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου τῶν ἀνθρώπων, ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς «διασκέδασης» πού προσφέρεται στά νυχτερινά κέντρα ὡς ἐμπόρευμα πού ἔχει μόνον ἀνταλλακτική ἀξία καί ἀντιστρατεύεται αὐτή τήν ἴδια τήν τέρψη, τήν ψυχαγωγία, τό γλέντι μεταξύ γνωστῶν καί φίλων, τότε γιατί προσκαλεῖ σ' αὐτό πού ἀπορρίπτει;

Ἴσως μᾶς προσκάλεσε ἐν ὄψει ἐνός ἄλλου μείζονος καλοῦ: Θά ἦταν ἔτσι δυνατό νά μαζευτοῦν περισσότερα χρήματα γιά τήν ὀικονομική ἐνίσχυση τῆς Ἐποχῆς. Μεγάλη αἴθουσα, μεγάλα ὀνόματα (Βιτάλη, Ζορμπαλά), δυνατότητα γιά προσέλευση καί ἄλλων φίλων πέρα ἀπό τόν στενό περίγυρο τῆς ἐφημερίδας. Οἱ στενά «δικοί μας» θά ῥθουν ἔτσι κι ἀλλιῶς παρόλες τίς ἀντιρρήσεις τους, εὐκαιρία νά ῥθουν κι ἄλλοι πού εὐχαρίστως συχνάζουν σέ παρόμοια κέντρα. Κάπως ἔτσι θά σκέφτηκαν ὄσοι πρότειναν τόν «Δία». Ἄδιαφορώντας γιά τό ὁποιοδήποτε ἄλλο κόστος. Ἐνα κόστος ὁμως πού εἶναι δυσβάστακτο, ἀντίπαλος τῆς ἰδεολογίας, τῆς «κουλτούρας» πού εὐαγγελίζεται ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά καί πού παρουσιάζεται ἀπό τίς σελίδες τῆς Ἐποχῆς. Κι ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ἕνα ἄλλου εἶδους πρόβλημα. Ἐξηγοῦμαι. Ὅσοι ἐπιφυλάξεις κι ἂν διατηρῶ γιά τή στατιστική τοῦ Νίκου Πολίτη (βλέπε σημειώμα του: Ἡ Ἐποχή στόν «Δία», Ἐποχή 16 Ἀπριλίου), ὅτι δηλαδή οἱ τέσσερις στούς πέντε ἀπ' ὄσους παραβρέθηκαν στόν «Δία» ἐκδήλωσαν τήν δυσαρέσκειά τους γι' αὐτόν τόν τρόπο διασκέδασης, ἔχω ταυτόχρονα τήν ἐξῆς βεβαιότητα: ὄλοι σχεδόν οἱ ἀριστεροί τῆς ἀνανεώσεως θά προσυπέγραψαν τήν ἀποψη τοῦ Ν.Π. πῶς «σ' ἕνα κόμμα πού θέλει ν' ἀλλάξει τήν κοινωνία θά πρέπει ν' ἀνασαινοῦμε ἀέρα πολιτισμοῦ ἄλλον ἀπό τή διάχυτη βαρβαρότητα». Ἄλλωστε παρόμοιες ἀπόψεις ἔχουν προσυπογράψει κατὰ τό παρελθόν καί θά τίς προσυπέγραψαν σήμερα κι ἐκεῖνοι πού ἐπέλεξαν τόν «Δία».

Κι αὐτό εἶναι τό παράδοξο. Γιατί μᾶς στερήσαν κι αὐτόν τόν λίγο ἀέρα πού θά ἀνασαιναμε σ' ἕνα γλέντι ἀπ' αὐτά πού εὐτυχῶς δέν στερηθήκαμε ὡς ἀνανεωτική Ἀριστερά παλαιότερα καί ἐπνιξαν τίς ἰδέες μας, τό γούστο μας, στή μπόχα τοῦ «Δία»; Ἐπειδή δέν πρόκειται οὔτε γιά σχιζοφρένεια, οὔτε γιά σαδοματοχισμό, οὔτε γιά λάθος (χαρᾶς τό ζήτημα ὡστε νά δικαιολογεῖται τό λάθος), πρόκειται μᾶλλον γιά ἕνα ἀνοιγμα στόν εὐρύτερο περίγυρο. Μέ κόστος ὁμως ἀπαράδεκτο πού μᾶς ἀκυρώνει. Εὐτυχῶς,

Δια χειρὸν ἀφαιρέματος

πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκύρωση σ' ἓνα περιθωριακὸ ἐπεισόδιο. Χαρακτηριστικὴ ὅμως τῆς κατάστασης στὴν ὁποία κινδυνεύουμε νὰ βρεθοῦμε ὀριστικά. Νὰ ἀπωλέσουμε δηλαδή καὶ τὰ ἀριστερά *ἀντανακλαστικά* μας. Κι αὐτὸ εἶναι πολὺ κακὸ πρᾶγμα, εἶναι ἀπώλεια τῆς τελευταίας γραμμῆς ἀμύνης. Μακάρι νὰ πέφτω ἔξω.

Βασίλης Ζουναλῆς

Ξανά: ΠΑΣΟΚ ἢ Δεξιά;

Τὸ δίλημμα ΠΑΣΟΚ ἢ Δεξιά εἶναι ὑπαρκτό. Πραγματικό. Ὅχι μόνο γιατί τὸ θέτουν φραστικά, τόσο τὸ ΠΑΣΟΚ ὅσο καὶ ἡ Δεξιά, ἀλλὰ γιατί τίθεται καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων. Πρόκειται δηλαδή γιὰ τὰ δύο μοναδικὰ κόμματα ἐξουσίας καὶ τρίτη λύση δέν χωρεῖ: εἴτε τὸ ἓνα, εἴτε τὸ ἄλλο, μέ ἢ χωρὶς δεκανίκια καὶ συνεργασίες, θὰ κυβερνήσει τὸν τόπο. Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι κληροδότημα τοῦ ἄμεσου καὶ ἀπώτερου παρελθόντος πού «ἔχτισε», διαμόρφωσε, τὰ κόμματα αὐτά καὶ δέν ἀλλάζει ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ἀκόμα κι ἂν ὁ κάθε πολίτης αὐτοῦ τοῦ τόπου ἀτομικά θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ὑποστηρίξει ἢ νὰ διαμορφώσει κάτι ἄλλο, στὸ τέλος, ἐντοῦτοις, οἱ πιθανότητες νὰ ἐγκλωβιστεῖ στὴ συντριπτικὴ ρεαλιστικότητα τοῦ διλήμματος, στὸν συντριπτικὸ δηλαδή γιὰ ὁποιαδήποτε «τρίτη λύση» συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων, εἶναι ἰσχυρότατες. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ καθένας ἐντάσσεται εἴτε ἀπὸ δῶ, εἴτε ἀπὸ κεῖ καὶ ἐπιλέγει ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο θὰ διαχειριστεῖ τὰ πρᾶγματα.

Ἀπὸ τὸ δίλημμα δέν ξεφεύγει καὶ ἡ Ἀριστερά, ἰδιαίτερα ἐφ' ὅσον εἶναι, ἢ θέλει νὰ φέρεται ρεαλιστικά. Κι ἂν τὸ φαινόμενο τῶν ἀριστερῶν (καὶ τῆς Ἀριστερᾶς) πού ἔχει ἀπαντήσει θετικά ὡς πρὸς τὸ ΠΑΣΟΚ τὸ δίλημμα (γεγονὸς τὰ συνετέλεσε ἀποφασιστικά στὴν παγίωσή του) εἶναι παλιὸ καὶ συνηθισμένο, τὸν τελευταῖο καιρὸ πληθαίνουν οἱ φωνές ἐκείνων πού «ἀντικειμενικά» πού λένε, θέλοντας ἴσως νὰ ἀντιταχθοῦν σὲν πασοκοφιλία τῆς Ἀριστερᾶς, μιλοῦν ἢ φέρονται κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀλείφουν βούτυρο στὸ ψωμί τοῦ Μητσοτάκη. Τὰ παραδείγματα εἶναι γνωστά καὶ ἐπώνυμα. Ἄλλωστε πίσω ἀπὸ αὐτά τὰ ἐπώνυμα «κρύβονται» χιλιάδες ἀνώνυμα παραδείγματα πρώην ἀριστερῶν πού ἔχουν ἀποδεχθεῖ τὸ δίλημμα καὶ ἔχουν ἐπιλέξει τὴν παράταξή τους. Κι ἂν κάποτε ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἔδειχνε σαφῶς πρὸς τὸ ΠΑΣΟΚ, σήμερα προέκυψαν ἀρκετοὶ πού διαλέγουν τὴν Νέα Δημοκρατία. Ὑποκειμενικότητα μάλιστα.

Τὰ ὄρια μεταξύ τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι δυσδιάκριτα καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει λίγη σημασία ἔχουν. Περισσότερο σημαντικό εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅσοι προσπαθοῦν νὰ χειραφετηθοῦν ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ, ἢ μᾶλλον ἀπὸ τὴ φιλοπασοκικὴ τάση τῆς ἀριστερᾶς πέφτουν αὐτομάτως στὴν ἀγκαλιὰ τῆς Δεξιᾶς. Εἴτε κατευθεῖαν, εἴτε ὡς «φιλοδεξιὸί ἀριστεροί». Δέν θὰ βιαζόμουν νὰ τοὺς κατακρίνω ὅλους αὐτοὺς, τουλάχιστον ὄχι περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὅλοι μας κατακρίναμε (ἢ μᾶλλον δέν κατακρίναμε) τὴν κύρια πλευρὰ τοῦ φαινομένου πού ἦταν καὶ εἶναι ὁ φιλοπασοκισμὸς καὶ πρὸς τὸ ὅποιο ὁ «φιλονοδημοκρατισμὸς» ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἀντίδραση. Ὡς φαινόμενο εἶναι μάλιστα πιὸ «καθαρό» μέ τὴν ἔννοια ὅτι δέν ντύνεται μέ ὄλην ἐκείνη τὴ θεωρητικοῦ-δουλογικὴ σαλάτα περὶ δημοκρατικῶν δυνάμεων, πού καὶ ξεστράτισε καὶ ταλαιπώρησε τὴν ἀριστερά. Δέν παύει ὥστόσο τὸ φαινόμενο νὰ ἀντιστρατεύεται τὴν ἴδια τὴ φύση καὶ τίς ἐπιδιώξεις τῆς ἀριστερᾶς, δέν παύει δηλαδή ἡ σχετικὴ συμπεριφορὰ νὰ μὴν εἶναι ἀριστερὴ συμπεριφορὰ, ὡς ἐκ τούτου δέ ὄχι μόνο νὰ μὴ φτιάχνει τίποτα, ἀλλὰ νὰ χαλαίει κιόλας.

Θά ἔλεγα ὅτι ὁ ἀπεγκλωβισμὸς τῆς Ἀριστερᾶς ἀπὸ τὸ συντριπτικὸ δίλημμα δέν εἶναι σήμερα δυνατός στὸ ἐπίπεδο ἐκείνης τῆς πολιτικῆς πού περικλείεται καὶ «ὀρίζεται» ἀπὸ τὸ δίλημμα, στὸ ἐπίπεδο δηλαδή τῆς (κυρίαρχης) πολιτικῆς καθημερινότητας. Μόνο ἔξω ἀπὸ αὐτὴν ὑπάρχουν πεδία πολιτικῶν προβλημάτων πού δέν ἀγγίζονται καὶ δέν ἔχουν ἀλωθεῖ ἀπὸ τίς κυρίαρχες πολιτικὲς δυνάμεις — ἡ οἰκολογία καὶ ὁ τρόπος πού ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὸ τίποτα (σχεδόν) τὰ ἀντίστοιχα κινήματα στὴν Εὐρώπη εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ὄχι ὅμως καὶ τὸ μοναδικό δυνατό. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια τὸ δίλημμα ΠΑΣΟΚ ἢ Δεξιά δέν εἶναι παρὰ ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἀδυναμίας τῆς Ἀριστερᾶς νὰ «βρεῖ» τὸν ἑαυτὸ της, νὰ ἀνοίξει ἐκείνες τίς πόρτες πού θὰ τὴν βάλουν στὴν πολιτικὴ καὶ δι' αὐτῆς στὴν πολιτικὴ καθημερινότητα μέ τοὺς δικούς της ὅρους. Ὡστόσο γίνεται αὐτό, ὥστόσο ἐρθοῦν πιὸ «κατάλληλες» ἐποχές θὰ βλέπουμε τὴν πολιτικὴν μέ ξένα ματογυᾶλια. Ἀλλὰ κι ὅσο τὴ βλέπουμε μέ ξένα ματογυᾶλια, τόσο δέν θὰ ἀλλάζουμε τίποτα καθηλωμένοι ἀπὸ τὸ δίλημμα.

Δαμιανὸς Παπαδημητρόπουλος

Μνήμη Φίλιππου Βλάχου

Δέν θά ἤθελα νά θυμᾶμαι, καί δέν θά ἤθελα νά θυμόμαστε τόν Φίλιππο Βλάχο μόνο γιά τά ἔργα πού μᾶς χάρισε — κι ἄς εἶναι πολλά.

Μ' ἀρέσει νά τόν ἀναλογίζομαι, πρὶν ἀπ' ὅλα, γιά τήν παραδειγματική του ζωή καί τά πάθη του, ἔτσι ὅπως εἶταν φτιαγμένος ἀπό μεράκια κι ἀνιδιοτέλειες, ἀπό ἀδιαλλαξία κι ἀντικομοφορμισμό, καί ἀπό μιά καθημερινή προκλητικότητα τῆς ὁποίας γνώριζε τό τίμημα — καί τό πλήρωνε χαμογελώντας.

*

Δέν τοῦ ἄρεσε ὁ κόσμος μας τοῦ Φίλιππου, δέν τοῦ ἄρεσε ἡ κοινωνία στήν ὁποία ζοῦμε κι ἤθελε νά τήν ἀλλάξει — γι' αὐτό, ἄλλωστε, εἶταν καί κομμουνιστής ἀπό τά παιδικά του. Μέ ὅσα ἔκανε ἔδειξε ὅτι δέν τοῦ ἀρκοῦσε μόνο τό μεγάλο δράμα. Τοῦ χρειαζόταν ἡ καθημερινή μάχη πού μποροῦσε νά δώσει στό δράμα τό νόημα του καί στή δική του ζωή τήν ὁμορφιά της. Καί τή μάχη αὐτή τήν ἐπιζητοῦσε, ἀδιαφορώντας γιά τήν ἔκβασή της, ὅπως ἀδιαφοροῦσε καί γιά τή ζωή του.

Τοῦ ἀρκοῦσε νά δείχνει, καί μέ τό ἀδιάλλακτο παράδειγμά του, πώς ὅταν θέλουν, οἱ ἄνθρωποι μποροῦν καί νά ἀντιστέκονται καί νά μὴν ἀφομοιώνονται — κυρίως: μποροῦν νά ὀλοκληρώνονται μέσα στή δημιουργική χαρά ἂν ὄχι τοῦ συντελεσμένου, πάντως τοῦ συντελούμενου ἔργου. (Μαέστρο, ὁ κόσμος δέν θ' ἀλλάξει μόνος του. Κάτι πρέπει νά κάνεις καί σύ. Δικά του λόγια).

*

Τοῦ ἄρεσε τοῦ Φίλιππου Βλάχου νά εἶναι προκλητικός. Κι ἔχω μείνει μέ τήν ἐντύπωση ὅτι μαζί μέ τό σαρκασμό καί τή βλασφημία, ἡ προκλητικότητα του εἶταν καί ἕνας τρόπος ζωῆς καί ἕνα μεγάλο, δυσκαταμάχητο, ὄπλο. Ὁ Φίλιππος εἶχε τό χάρισμα, καί τή θέληση, νά μετατρέπει ὅ, τι ἔκανε σέ μιά καθημερινή, ἀδιάκοπη πρόκληση.

*

Πρόκληση καί προκλητικότητα... Εἶταν ὁ τρόπος του νά μετριέται μέ τόν ἑαυτό του καί νά ἐλέγχει τίς δυνάμεις του, τίς ἀντιστάσεις του καί τίς δυνατότητές του. Εἶταν, κυρίως, ὁ τρόπος του νά ἐρεθίζει, νά λοιδορεῖ καί νά ὑπονομεύει ἕναν κόσμο βολεμένο καί εὐπρεπή, μιά σεμνότυφη καί ὑποκριτική κοινωνία — ὁ τρόπος του νά δείχνει τήν περιφρόνηση πού θεωροῦσε ὅτι ταίριαζε στόν πνευματικό λεγόμενο κόσμο, στό μέτρο πού αὐτός καλλιεργεῖ τοὺς ἰδιοτελεῖς συμβιβασμούς, προκειμένου νά κερδηθεῖ ἡ προβολή, μιά θέση, ἕνας μισθός, ἕνα ἀξίωμα, ἕνα βραβεῖο.

*

Τοῦ ἄρεσε νά προκαλεῖ μέ τήν ὀξύτητα τῶν λέξεων, τῶν φράσεων καί τῆς κριτικῆς του. Ἀλλά προκαλοῦσε, κυρίως, μέ τό παράδειγμα τῶν ἔργων του — τῶν κάθε λογῆς ἔργων του — ὅταν θεωροῦσε πώς εἶταν ἕτοιμος νά τά παραδόσει στή δημοσιότητα. Προκαλοῦσε καί μέ τήν ἔνταση, τό πάθος πού τόν κυριαρχοῦσαν ὅταν προετοιμάζε, σέ χρόνους μακροῦς, τίς ὡραῖες δουλειές του.

Αὐτοδίδακτος κι αὐτοδημιούργητος, μέ ἀκόρεστες πνευματικές περιέργειες, εἶχε μάθει ὅλα τά μυστικά τῆς κάθε τέχνης στήν ὁποία εἶχε ἐπιδοθεῖ. Γιατί σεβόταν τή δουλειά. Σεβόταν τό κοινό του. Δηλαδή, σεβόταν, πρὶν ἀπ' ὅλα, τόν ἑαυτό του. Δύσκολα πράγματα; Ὁ ἴδιος ἔδειξε πώς εἶταν μπορετά. Τό παράδειγμα εἶταν δύσκολο.

*

Κι ὕστερα τόν τάραζαν οἱ σεμνοτυφίες. Ἴσως γι' αὐτό καλλιέργησε, μέ τόση ἐπιμονή, τήν ἀγάπη (καί τήν ἐκδοση) τῶν ἄσεων, ὅπως τά ἀποκαλοῦν, βιβλίων — ὅπως τοῦ ἄρεσαν καί τά ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς προφορικῆς παράδοσης τά ὁποῖα φρόντιζε νά θησαυρίζει καί νά δημοσιεύει.

Τοῦ ἄρεσαν καί γιατί ἀντιπροσώπευαν μιά ἀγνοημένη πτυχὴ τοῦ πολιτισμοῦ μας, τήν ὁποία εἶχαν ἐπικαλύψει, προσεκτικά, τά πυκνά στρώματα τῆς νεοελληνικῆς, ὑποκριτικῆς, σεμνολογίας· ἀλλά καί γιατί θεωροῦσε ὅτι ἔπρεπε νά προκαλέσει καί νά ἀντισταθεῖ στήν ὑποκρισία μιᾶς κοινωνίας πού ἔχει καλοσυνηθίσει νά μὴν ἀποκαλεῖ τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους — ἐκτός κι ἂν ἰδιοτελεῶς τῆ συμφέρει. Ὁ Φίλιππος ἔλεγε πάντα τά πράγματα, ὅλα τά πράγματα, μέ τ' ὄνομά τους.

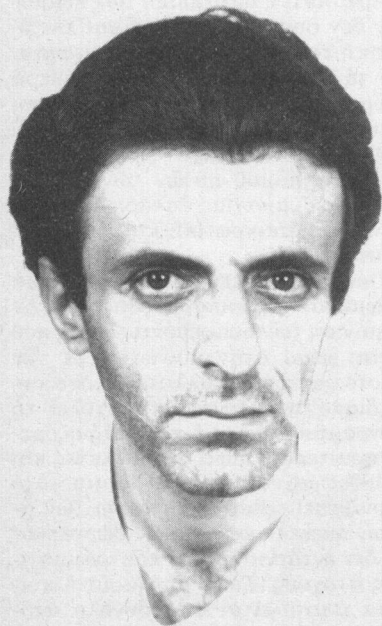
*

Γιά πολλούς, δηλαδή γιά πάρα πολλούς, αὐτές οἱ κακές συνήθειες τοῦ Φίλιππου Βλάχου εἶταν ἐνοχλητικές — σχεδόν προσβλητικές. Κι ἴσως αὐτός νά εἶταν ὁ κύριος λόγος πού ὀδηγοῦσε στήν ἰδιότητα καί ἀνανεούμενη περιθωριοποίησή του. Μέ ὅλες τίς τιμές καί τήν ἀγάπη τῶν πάντων — ἀλλά μακριά ἀπό μᾶς.

Τό παράδειγμα εἶταν δύσκολο. Εἶταν καί ἐπικίνδυνο. Δυστυχῶς δέν εἶταν μεταδοτικό.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

Τό κείμενο αὐτό εἰπώθηκε στήν ἐκπομπή πού ἀφιέρωσε τό Τρίτο Ἔθμα τοῦ Τρίτου Προγράμματος στή μνήμη τοῦ Φίλιππου Βλάχου, τό Σάββατο, 15 Ἀπριλίου 1989, σαράντα μέρες ἀπό τόν θάνατό του.

«Συνασπισμός»

ΟΥΤΕ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΟΥΤΕ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

του Λάκη Δεδουσόπουλου

Τό προεκλογικό πρόγραμμα του Συνασπισμού της 'Αριστεράς και της Προόδου που κατατέθηκε στο εκλογικό κοινό πριν από λίγες ημέρες δέν μοιάζει με τὰ εκλογικά προγράμματα που περιμένουμε από την 'Αριστερά. 'Εκείνη τουλάχιστον την 'Αριστερά, που συνεπής στην όριοθέτησή της, επιζητεί την ανατροπή των κυρίαρχων σχέσεων εκμετάλλευσης, τόν ριζικό μετασηματισμό της κοινωνίας, την ανάπλυσή της. 'Από εκείνη την 'Αριστερά που οι δεκαετίες των αγώνων και των θυσιών, μέσα από την πνιγηρή καθημερινότητα και τους ήρωισμούς, την δίδαξαν ότι η κοινωνική ανάπτυξη που επαγγέλλεται δέν είναι αποτέλεσμα προγραμμάτων που εκπονούν με περίσσια επιμέλεια τὰ τεχνοκρατικά επιτελεία, αλλά κοπιαστικά κερδίζεται με την καθημερινή πολιτική και ιδεολογική σύγκρουση με τόν κοινωνικό της αντίπαλο. 'Από εκείνη την 'Αριστερά, τέλος, που «κάνει αδιάκοπη κριτική στον ίδιο της τόν εαυτό, ... χλευάζει με όμη ακρίβεια τής ασυνέπειας, τς αδυναμίας και τς έλλεινότητες που παρουσιάζουν οι πρώτες δοκιμές της», που φέρνει τό βάρος του ιστορικού παρελθόντος όχι σαν άποπαιδί, αλλά ως ιστορική εμπειρία από τήν όποια πρέπει να κρατήσει τς άποστάσεις της: σταλινισμός και σοσιαλδημοκρατία, δύο παραδείγματα προς άποφυγήν.

'Η άλλη όμως άριστερά, ή συνασπισμένη με τήν «πρόοδο», άλλα πράγματα έχει κατά νου, και συνεπώς άλλα μās όμολογεί: Τό πρόγραμμά της είναι μιās διαφορετικής αντίληψης για τό κοινωνικό γίνεσθαι, μιās διαφορετικής όπτικής για τήν έξουσία, αναλυτικό και γενικόλογο ταυτόχρονα, κατάλληλο δηλαδή όχι για να όργανώσει τούς αγώνες, αλλά για να τούς διαχειρισθεί, όντας στην κυβέρνηση ή όχι, αδιάφορο.

Πρόκειται στην ούσία για ένα πρόγραμμα διακυβέρνησης, και σ' αυτό πρέπει να συμφωνήσουμε με τούς φίλους του Συνασπισμού. 'Από κεί και πέρα, τό έάν τό πρόγραμμα προέκυψε διά τών μέσων όρων δύο φαινομενικά αντιφατικών πολιτικών προσανατολισμών, τό έάν επαναλαμβάνει παλαιότερα —και ριζοσπαστικότερα— προ-

γράμματα - έξαγγελίες του ΠΑΣΟΚ, τό έάν διέπεται από συνοχή ή τό διαπερνούν αντίφάσεις, είναι στοιχεία ίσως σημαντικά, δευτερεύοντα όμως ως προς τό κύριο, τόν αναλυτικό και γενικόλογο, κυβερνητικό χαρακτήρα του.

Γιατί ένα κυβερνητικό πρόγραμμα πρέπει να είναι αναλυτικό: Να αναφέρεται σε όλους τούς τομείς της κοινωνικής ζωής, να μιλά και να έχει άποψη για όλα: για τή Βουλή και τὰ σώματα άσφαλείας, για τή φορολογία και τήν τοπική αυτοδιοίκηση, για τς νέες τεχνολογίες και τόν πολιτισμό, για τή νεολαία και τς συντάξεις, για τήν ύγεια και τό Σύνταγμα, για τήν παιδεία και τς γυναίκες, για τήν οικολογία και τή βιομηχανία.

Ταυτόχρονα πρέπει να είναι και γενικόλογο: να άποφεύγει τό πώς, έμμένοντας όμως στον στόχο. Γιατί ό στόχος εκ προοιμίου είναι θετικός, ό τρόπος για να επιτευχθεί όμως πρέπει να είναι άσαφής, έτσι ώστε να επιτρέπει τόν εκ τών ύστερων προσδιορισμό τών μέσων, δηλαδή να επιτυγχάνεται ή έν λευκώ διαχείριση τών πόθων.

'Αν τὰ πίο πάνω φαίνονται υπερβολικά, επιτρέψτε μου να επέκταθώ λίγο στην ούσία του προγράμματος. Θά προσπαθήσω να δείξω ότι τό πρόγραμμα του συνασπισμού στερείται τής αίσθησης τής ιστορικής στιγμής, διαμορφώνεται στο κοινωνικό κενό, και κατά συνέπεια, είτε πρόκειται για κακότεχο φιλολογοισμό με μηδενική ή και άρνητική χρησιμότητα στην όργάνωση τών αντιστάσεων κατά του έπελαύνοντος νέο-συντηρητισμού, είτε, και στο βαθμό που θέλει να άποκτησει τήν «ύλικότητά» του, να γίνει δηλαδή σχέδιο διακυβέρνησης, είναι ένα μη-μείο πολιτικού αυταρχισμού.

Τό πρόγραμμα υποστηρίζει ότι:

«τά σκάνδαλα που κατακλύζουν τήν χώρα, οι κυβερνητικές άποπειρες συγκάλυψής τους, ό παραγκωνισμός και ή καταράκωση των θεσμών, ή στασιμότητα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής πολιτικής... είναι άποτοκα τής γενικότερης κρίσης, του άδιέξοδου και τής έξάντλησης των δυνατοτήτων του τύπου ανάπτυξης και του συστήματος διακυ-

βέρνησης που έχει οικοδομηθεί στη χώρα μας».

'Ας αφήσουμε τήν γκρίνια για τήν άμφισημία όρισμένων διατυπώσεων, και άς κρατήσουμε τό ζουμί: ή κρίση είναι άποτέλεσμα του τρόπου με τόν όποιο αναπτύχθηκε ή ελληνική κοινωνία. Συμπέρασμα που ό γράφων τουλάχιστον ανεπιφύλακτα άποδέχεται. 'Όμως επειδή δέν δέχομαι ότι ένας «τύπος ανάπτυξης» ή «ένα σύστημα διακυβέρνησης» οικοδομείται στο κενό, επειδή δέν δέχομαι δηλαδή τήν κοινωνική παρθενογέννηση, θά περίμενα να δηλωθούν ρητά πρώτον οι κοινωνικές δυνάμεις που έδωσαν τήν ύλική ύπόσταση στο συγκεκριμένο «τύπο ανάπτυξης» και δεύτερον οι κοινωνικές διεργασίες που όδήγησαν αυτόν τόν τύπο ανάπτυξης στη κρίση του. Και αυτό γιατί πολύ άμφισβητήσιμο είναι τό άδιέξοδο και ή έξάντληση των δυνατοτήτων του έν λόγω αναπτυξιακού μοντέλου.

Γιατί ένας «τύπος ανάπτυξης» έδράζεται πάντοτε σε κοινωνικές συνθήκες, σε ταξικές συμμαχίες, γιατί μπαίνει σε κρίση και σε άμφισβήτηση όταν αυτές οι συμμαχίες διαταράσσονται, γιατί ή διατάραξη τών συμμαχιών δέν σημαίνει πάντοτε και τήν όριστική τους εγκατάλειψη. 'Αντίθετα, από τή μεταπολίτευση μέχρι σήμερα έχουμε γίνει μάρτυρες συνεχών προσπαθειών —πότε από τή Ν.Δ. και πότε από τό ΠΑΣΟΚ— έπιβεβαίωσης και έπανορισμού αυτόν των συμμαχιών, τής συμμαχίας δηλαδή ανάμεσα στην κεφαλαιοκρατική και τή μικροαστική τάξη.

'Όμως οι τάξεις και τὰ ταξικά στρώματα, ή αντιπαράθεση και ή έναρμόνιση τών συμφερόντων τους που γίνεται μέσα στην κοινωνία, με τήν άλλοτε φανερή και άλλοτε έλλοχεύουσα διαπάλη ούδόλως άπασχολεί τό πρόγραμμα τής συμπαραταξιαζόμενης άριστεράς. Γιατί οι συντάκτες και οι υιοθετήσαντες τό πρόγραμμα αυτό έχουν θέσει έαυτούς υπεράνω τών άβολων εκείνων κοινωνικών διεργασιών που δέν έντάσσονται σε προγραμματικούς στόχους. Γιατί γι' αυτούς ή κοινωνία άποτελείται από σύνολο άτομων που σαν συνταγμένα στρατιωτικά θά κινηθούν υπό τήν ύψηλή κυβερνητική τους καθοδήγηση θά κινηθούν στους προδιαγεγραμμένους σκοπούς.

*Ακρατος βολонταρισμός, υπερπολιτικισμός, έμπειρισμός και καβάλλημα του καλαμιού, χωρίς άλλο.

«Ο Συνασπισμός έχει πλήρη επίγνωση ότι η ύλοποίηση του προγράμματός του και η υπερνίκηση των σοβαρών αντίστασεων που θα συναντήσει απαιτούν ισχυρές συμμαχικές κυβερνήσεις των άριστων και προοδευτικών δυνάμεων με ισχυρές πλειοψηφίες και κοινωνικές συμμαχίες, με ευρύτερη συγκατάθεση και κινητοποίηση του ελληνικού λαού»,

υποστηρίζει το πρόγραμμα. Τό πόσο τό πρόγραμμα αυτό μπόρεσε να αποτελέσει τή βάση έστω και σύγκλισης των αυστηρά κομματικών δυνάμεων κινήσεων και προσώπων» έχει ήδη φανεί στην πράξη σέ όσους μαζικούς χώρους έτυχε να υποβληθεί σέ κρίση. Από τίς άπολιτικές εκκλήσεις για συμμετοχή του «λαού» μένει μόνο τό σκέλος των ισχυρών συμμαχικών κυβερνήσεων. Και έδω ή άρνηση του συνασπισμού να κατανοήσει τό φαινόμενο ΠΑΣΟΚ άναδεικνύεται σέ όλη της τήν μεγαλοπρέπεια, αλλά και υπογραμμίζει τόν ούτοπικό χαρακτήρα του «ρεαλιστικού προγράμματος».

Ο «ρεαλισμός» του προγράμματος, ιδιαίτερα στό τμήμα που επιγράφεται «Ανασυγκρότηση και νέου τύπου ανάπτυξη της οικονομίας», φαίνεται ότι σημαίνει για τούς συνασπιζόμενους τήν επανάληψη κάθε είδους κοινοτυπίας. Η κοινοτυπία, βέβαια, είναι άναγκαία κατάληξη του α-ιστορικού χαρακτήρα των εκτιμήσεων του προγράμματος. Γιατί ή κοινοτοπία είναι ή γενικότητα που ισχύει παντού και πάντα, που όμως εμφανίζεται σ' ένα πολιτικό πρόγραμμα δέν είναι ένδεικτική πολιτικής τόλμης ή έστω ύποτυπώδους διορατικότητας.

Πολύ δέ περισσότερο όταν οι έν λόγω κοινοτυπίες είναι οι κοινοτυπίες μας πολύ συγκεκριμένης άστικής άντίληψης για τήν οικονομία που στηρίζεται στόν κυρίαρχο ρόλο της άγοράς στην κατανομή των πόρων και στην ίκανοποίηση των άναγκών —μέ ρυθμιστικές βεβαίως παρεμβάσεις—, στό άδιαμφισβήτητο ρόλο του κέρδους—άλήθεια, μήπως θυμάται κανένας τίς αναλύσεις Μάρξ για τό κέρδος, τήν ύπεραξία ή τήν έκμετάλλευση—, στην ούδετερότητα της τεχνολογίας, στη σύλληψη της οικονομικής (=ποσοτικής) μεγέθυνσης σάν άυτονοήτως άγαθής εξέλιξης.

Δέν είναι τυχαίο, συνεπώς, ότι ή άιστορικότητα συνοδεύεται από τήν άδυναμία έντοπισμού αντίπαλου: Και πάντως αντίπαλος δέν άναδεικνύεται στό πρόγραμμα του Συνασπισμού ό άστισμός, ή ιδεολογία του και ή πολιτική του πρακτική, ή οικονομική του ι-

σχύς, οι σχέσεις έκμετάλλευσης, καταπίεσης και άποκλεισμού που δημιουργεί. Μάλλον ό Συνασπισμός ένδιαφέρεται να άποκαθήρει τόν άστισμό από άκραίες εκφράσεις και μορφές του: Δέν είναι αντίθετος προς τό κέρδος που πρέπει να συνεχίζει να διέπει τήν όργάνωση της ζωής μας, αλλά άντιτίθεται στα «υπερκέρδη». Δέν άμφισβητεί τό διεθυντικό δικαίωμα, αλλά «άντιτάσσεται στην κατάχρηση (sic) του διεθυντικού δικαιώματος». Δέν προβληματίζεται για τήν ταξικότητα και τά ήδη όρατά και άναμφισβήτητα άποτελέσματα των «νέων τεχνολογιών», αλλά θεωρεί ότι δέν πρέπει να ύποταγούν (οι νέες τεχνολογίες) στό κυνήγι του καπιταλιστικού κέρδους. Όσο για τό περιβάλλον «ή προστασία του άποτελεί επένδυση», διακηρύσσει ατάρεσκα και άφου είναι επένδυση είναι λογικό να άντιμετωπίζεται ή μόλυνση, ή υποβάθμιση, ή καταστροφή σάν ένα ποσοτικοποιημένο ένδεχόμενο άνάλυσης κόστους-όφελους.

Και ύπάρχουν και άλλοι άντίπαλοι, δύο ειδών: αυτοί που ρητά κατονομάζονται στό πρόγραμμα, δηλαδή, κάποια μονοπώλια, οι παρασιτόβιοι, οι φοροφυγάδες, οι παραοικονόμοι. Και αυτοί προς τούς όποιους τό δάκτυλο σηκώνεται άπειλητικό όταν τούς άναφέρει, τα φρούδια σμίγουν και ή φωνή χρωματίζεται:

«Υπογραμμίζει στους Έλληνες πολίτες, γυναίκες και άνδρες, ιδιαίτερα στις νέες και τούς νέους ότι οι λύσεις... απαιτούν τήν υπεύθυνη εργασία τους. (...) Τό πρόγραμμα του συνασπισμού εκφράζει τά γνήσια συλλογικά και δίκαια άτομικά συμφέροντα (sic) των εργαζομένων και όχι συντεχνιακές, τοπικιστικές και άτομικιστικές παραμορφώσεις τους» κ.λπ.

Ο άυταρχισμός λοιπόν είναι τό άλλο χαρακτηριστικό του προγράμματος, παρ' όλες τίς δημοκρατικοφανείς σάλτσες. Ο συνασπισμός έχει ήδη άναγορεύσει έαυτών ως κριτή και γνώστη των «γνήσιων» συμφερόντων των εργαζομένων. Θεωρεί τούς Έλληνες πολίτες χονδρικά άκαμάτηδες, άναπαράγοντας τόν πίο σκοταδιστικό λαϊκισμό. Άλλά λέει και άλλα τινά και εύτράπελα: Σύμφωνα με τό πρόγραμμα λοιπόν ό Συνασπισμός άγωνίζεται για «τήν άνάδειξη της άστυνόμευσης ως μιάς άναγκαίας ύπηρεσίας» (!!!) Προωθεί τόν

«Σεβασμό των δικαιωμάτων, ιδιαίτερα εκείνων των πολιτών που λόγω φύλου, ηλικίας, κοινωνικής θέσης εθνικότητας, επαγγέλματος ή τρόπου ζωής, επιβαρύνονται με πρόσθετους καταναγκασμούς στην κοινωνική τους ζωή».

Άμυδρώς είχα τήν έντύπωση ότι ή άριστερά πρέσβευε τήν κατάργηση ά-

κριβώς αυτών των καταναγκασμών και όχι άπλώς τόν σεβασμό των δικαιωμάτων. Και βεβαίως ό Συνασπισμός «οίκοδομείται στους άγώνες του ελληνικού λαού μαζί με τά κοινωνικά κινήματα» που προφανώς άνήκουν σέ άλλους λαούς.

Στό πρόγραμμα άναδεικνύεται και ένα νέο δικαίωμα, τό δικαίωμα στην ειρήν ύπό τόν τίτλο «Δικαιώματα του πολίτη». Άναζητούνται δικαιολόγεις «νά κάνουν ειρήνη μονάχοι τους».

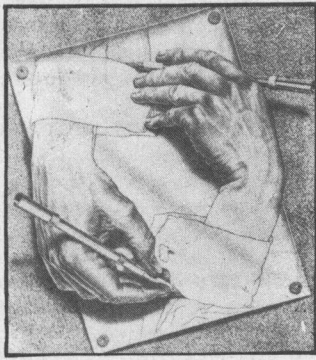
Και μιά σημειολογική παρατήρηση: Η λέξη «σύγχρονος» άπαντάται στό κείμενο με συχνότητα μεγαλύτερη ίσως των συμπλεκτικών συνδέσμων. Κάποιο άγχος έχουν οι άνθρωποι με τό σύγχρονο, τό μοντέρνο, τόν μοντερνισμό, τόν έκσυγχρονισμό και τά ταυτόσημα. Θεός γιατί τούς είπε ό Παπανδρέου «παραδοσιακούς», θεός γιατί αισθάνονται κατά βάθος ότι αυτά που λένε καθόλου σύγχρονα δέν είναι, θεός γιατί αισθάνονται κιόλας ρηγά «μοντέρνοι»; Δικό τους πρόβλημα. Και άφου έκοσαν τίς παρτίδες τους με τήν θεωρία του γέρο Μάρξ, άς βρουν άλλο τήν άνάλυση του «συμπτώματος» τους.

Πρός τό τέλος του προγράμματος ύπάρχει και ένα κομμάτι για τήν ΕΟΚ. Έδω οι ίσοροπίες με κόπο εξασφαλίζονται σ' ένα κείμενο ύπόδειγμα διπλής γλώσσας. Δέν θά σάς κουράσω μ' αυτό. Άξίζει να τό διαβάσετε, όπως όλο τό πρόγραμμα αυτής της συνασπισμένης, σύγχρονης άριστερας που συνασπίζεται με κεντρώους (του κ. Μυλωνά) διασπώντας τόν έαυτό της, έκσυγχρονίζεται με πεπαλαιωμένα ύλικά τρίτης διαλογής από τά άπόβλητα της άστικής σκέψης, και άριστερίζει από συνήθεια. Μπορούμε πάντως να διαβεβαιώσουμε ότι ή μαγιονέζα «έδεσε». Έτσι ό Ριζοσπάστης μπορεί να διατηρεί τή άντιΕΟΚ γραμμή (για έσωτερική και μόνον κατάνάλωση προς διαμαρτυρομένους νέους της ΚΝΕ) ενώ παράλληλα ή ΕΑΡ να συνεχίζει άκάθεκτη τήν άναζήτηση της σωτηρίας κάπου μεταξεί Βρυξελλών και Στρασβούργου. Τό άποτέλεσμα είναι, τελικά, να λένε κοινοτυπίες.

Υ.Γ. 1. Για τό πρόγραμμα του συνασπισμού ό άναγνώστης παραπέμπεται στην γνώση - δήλωση του Κ. Μοσκόφ, αλλά και στό άρθρο του Κ. Χατζημιχάλη στην Έποχή, 16.4.

Υ.Γ. 2. Όλα τά άποσπάσματα μέσα σέ εισαγωγικά είναι από τό πρόγραμμα του Συνασπισμού, πλην τριών, δύο του Μάρξ και ένα του Πουλιαντζά. Για εύνόητους λόγους δέν έγινε άπαραίτητο να σημειωθούν ξεχωριστά. Και μιά φρασούλα του παλαιού Νιόνιου από τούς «Αχαρνείς».

Μετά από όκτώ χρόνια εξουσίας

ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΑΝΟΜΙΕΣ

του Γιώργου Πάσχου

Οί αναλύσεις για την τρέχουσα πολιτική συγκυρία επαναλαμβάνουν, συνήθως μονότονα, μιά άσαφη έννοια της «κρίσης»: κρίση αξιών, κρίση θεσμών, κρίση του πολιτεύματος, κρίση της κυβέρνησης, κρίσεις συνειδήσεων, κρίση εθνική κ.ο.κ. Τόσες έννοιες της κρίσης για να περιγράψει ή για να θεωρητικοποιηθεί μιά άκόμενη απροσδόκητη όσο και μεταβατική φάση της πολιτικής μας ιστορίας, όπου οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στις διευθύνουσες πολιτικές ομάδες δζύνονται, ή εξουσία και οί κομματικοί ήγέτες απομυθοποιούνται, αλλά τό κοινωνικό σώμα παραμένει, ως «πόιμνιον έν άπωλεία», επίμονα άδρανές και άμέτοχο στις πολιτικές εξελίξεις. Μιά φάση, λοιπόν, όπου ή πολυδιασπασμένη ελληνική Άριστερά εμφανίζεται και πάλι άργοποιημένη, οργανωτικά, πολιτικά και ιδεολογικά άνέτοιμη να ανταποκριθεί άποτελεσματικά στις ειδικές άπαιτήσεις της συγκυρίας.

Τίποτε από όσα συμβαίνουν επί της πολιτικής σκηνής δέν φαίνεται να συγκροείται με τά γνωρίσματα του εγχώριου καπιταλισμού. Τό κράτος είτε ως «ιδεατός καπιταλιστής» είτε ως «συλλογικός ληστής» εξακολουθεί να βυθίζεται στις οικονομικές και κοινωνικές αντιφάσεις, γίνεται όλο και πιο άφερéγγυο άπέναντι σε ύποχρεώσεις ή σε διεκδικήσεις που άλλοτε δύσκολα συμβιβάζονται μεταξύ τους και άλλοτε αλληλοαναιρούνται. Οί διευθύνουσες πολιτικές ομάδες δέν μπορούν να όρίσουν με άκρίβεια τους κοινωνικούς προσανατολισμούς τους, καταφεύ-

γουν σε άλλεπάλληλες προγραμματικές αναθεωρήσεις, σε θολούς συμψηφισμούς ή σε ύπαναχωρήσεις, έξωθούνται σε ένα είδος φυγής προς τά μπρός, μέσα από διαδικασίες που δέν μπορούν ούτε να έλέγξουν ούτε να προβλέψουν. Ή κυβερνητική πολιτική καθίσταται ένα ασυνάρτητο συμπύλημα, στό όποιο άναμειγνύονται οί πιο πρόχειρες, φυγόκεντρες και αντιφατικές έπιλογές.

Σέ αυτό τό μολυσμένο συνονθύλευμα των εκάστοτε κυβερνητικών έπιλογών και πρακτικών όφείλει να ανταποκριθεί ή θεσμική όργάνωση του κράτους και πρώτα από όλα ή συγκρότηση των κρατικών μηχανισμών. Τό κράτος όφείλει να όργανωθεί θεσμικά με τέτοιο τρόπο, που να μπορεί να πραγματοποιήσει τις αντιφατικές και περίπλοκες ταξικές και άλλες πολιτικές λειτουργίες του. Σέ αυτή την προοπτική λειτουργεί ούσιαστικά και τό σύνολο των κρατικών μηχανισμών.

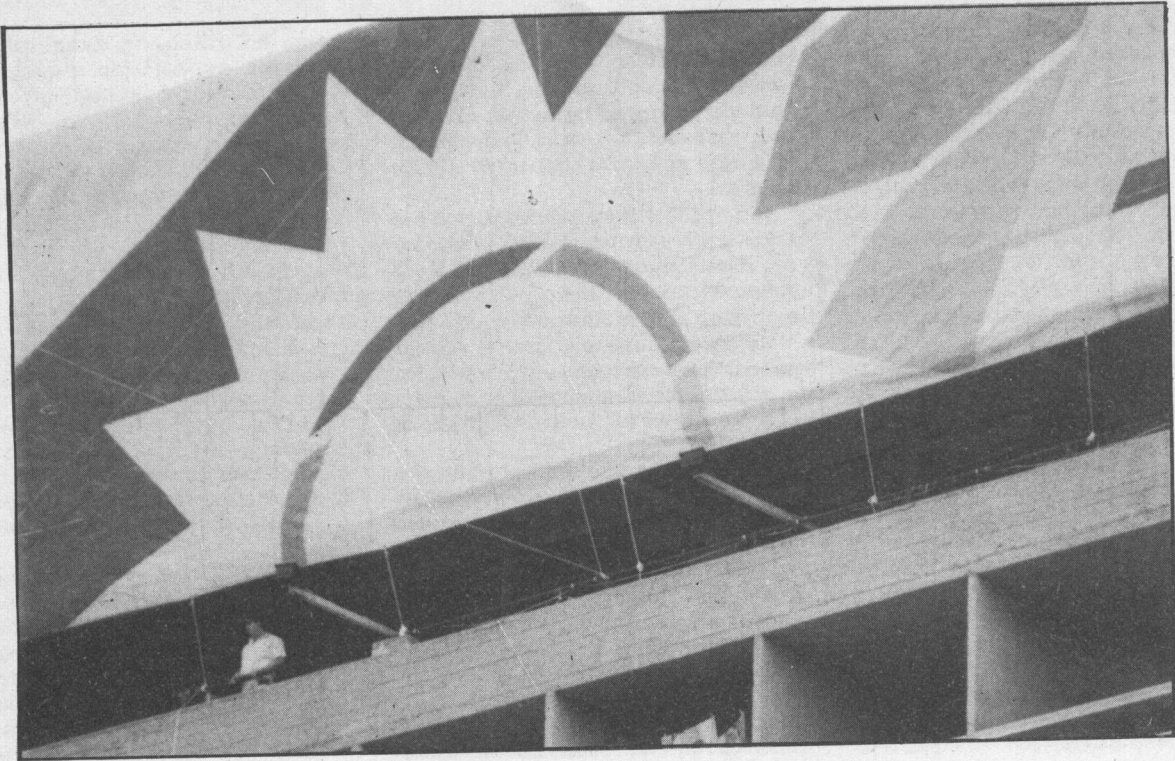
Ή κρίση των δημοκρατικών θεσμών στή σύγχρονη Έλλάδα άναγνωρίστηκε μετά τό '74 κυρίως σε εκείνα τά θεσμικά γνωρίσματα που άφορούν τή λειτουργία του πολιτεύματος. Ή κύρια στοιχεία της κρίσης ύπογραμμίστηκαν έτσι τά εξής:

1. Ή έπέρμετρη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, ή όποία εξειδικεύεται ως ύπεροπλία της ήγετικής ομάδας του κυβερνώντος κόμματος, υπό τό πέλαμα του πρωθυπουργού, σε βάρος της ένδοκυβερνητικής συλλογικότητας και κυρίως σε βάρος του Κοινο-

βουλίου, που ύποκύπτει στους κανόνες του δικομματισμού και της «πλειοψηφικής δημοκρατίας».

2. Ή συγκεντρωτική αυτή λειτουργία της κυβέρνησης είναι συνομήλικη με ένα συνολικότερο κρατικό συγκεντρωτισμό, ό όποιος έπιτείνει την άδιαφάνεια στή λειτουργία του κράτους, διαταράσσει τόν διαμεσολαβητικό ρόλο των κομμάτων και έννουχίζει την πολιτική σημασία του συνταγματικά κυρίαρχου λαού. Ή συγκεντρωτισμός αυτός συμβαδίζει, έξ άλλου με ένα πολύπλοκο κατακερματισμό του κρατικού μηχανισμού, που άναγνωρίζεται συνήθως στις ένδοκυβερνητικές αντιφάσεις.

Οί σκέψεις που προτίθενται να άναπτύξω στηρίζονται στή γενική εκτίμηση ότι τό σκάνδαλο Κοσκωτά δέν άποκάλυψε μόνο πολιτικές εθθύνες και άξιοποινες πράξεις. Συγχρόνως άναμόχλευσε και κάποια κρίσιμα δομικά γνωρίσματα του πολιτικού μας συστήματος, τά όποια άποσαφηνίζουν όρισμένες προϋποθέσεις και προεκτάσεις της κρίσης. Τά δομικά αυτά χαρακτηριστικά των δημοκρατικών μας θεσμών δέν άπασχόλησαν, από όσα γνωρίζω, την Άριστερά έως σήμερα, μολονότι την άφορούν άμεσα. Δέν άναφέρομαι, βέβαια, στή γνωστή άπουσία θεσμοθετημένων μηχανισμών έλέγχου ή στήν άδρανοποίησή τους, που έπέτρεψε σε ένοχους και σε συνένοχους να δράσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε καίριους τομείς της οικονομικής και πολιτικής ζωής. Με ένδιαφέρουν όρισμένα άλλα μονιμότερα ίχη από την όργάνωση και τή λειτουργία

του πολιτικού μας συστήματος, τά όποια —μολονότι έχουν από καιρό επισημανθεί— δέν συστηματοποιήθηκαν ποτέ σε ένα πολιτικά και θεωρητικά χρηστικό σχήμα.

Οί αντιδημοκρατικές τάσεις πού δροϋν στό έσωτερικό όλων των σύγχρονων άστικων κοινωνιών προσλαμβάνουν σε κάθε χώρα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τά χαρακτηριστικά αυτά συγκεκριμενοποιούνται ανάλογα με τό επίπεδο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης και τίς διακυμάνσεις των κοινωνικών αγώνων. "Όταν μιλάμε για τή λειτουργία των πολιτικών θεσμών, οί αντιδημοκρατικές αυτές τάσεις ξεειδικεύονται ως προώθηση όλιγαρχικών στοιχείων στή λειτουργία των θεσμών. Οί θεσμισμένες συλλογικότητες αποδυναμώνονται ή αδρανοποιούνται, για νά ενισχυθούν άλλα κέντρα πραγματικής πολιτικής ισχύος. Ένώ όμως στίς αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες τά κέντρα αυτά είναι συνήθως όλιγομελή πολιτικά όργανα, στήν Ελλάδα προσλαμβάνουν ένα κατεξοχήν *προσωποπαγή* χαρακτήρα. Αυτή ή προσωποποίηση της πολιτικής προσέλαβε κατά τήν τελευταία όκταετία μιά πρωτόγνωρη έκταση και μιά θεμελιώδη όσο και έκρηκτική σημασία για τή λειτουργία του πολιτικού μας συστήματος. Δέν είναι πιά μόνο ό φιλάρεσκος άρχηγισμός των κομματικών ήγετων και ή αντίστοιχη προσωπολατρία των όπαδων, δέν είναι μόνο «θέαμα» πρós λαϊκήν κατανάλωσιν, δέν είναι κατάλοιπο κάποιου ένδοξου ή όχι παρελθόντος, ούτε είναι, τέλος,

μόνο οργανωτική προϋπόθεση για οικονομικοπολιτικές καταχρήσεις. Τό πολιτικό σύστημα στήν Ελλάδα σωρεύει τήν πραγματική πολιτική ισχύ και τήν άσκησή της, κατά κύριο λόγο, σε *μεμονωμένα* άτομα. Τούτο δέν άφορά μόνο τον Πρωθυπουργό, αλλά τό σύνολο περίπου των κέντρων πραγματικής πολιτικής ισχύος.

Αυτή ή προσωποποίηση της πολιτικής συντονίζεται και συγχρονίζεται με ένα όρισμένο *δυσμό* του πολιτικού μας συστήματος, πού επίσης προώθησε συστηματικά ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Κάθε πολιτικό σύστημα —ως δικτυο ενός κλιμακωτού φιλτραρίσματος των πολιτικών επιλογών και αποφάσεων— περιέχει, άσφαλώς, ποικίλες έσωτερικές διαιρέσεις. 'Ο *δυσμός*, όμως πού προανέφερα, ένώ προϋπήρχε στό πολιτικό μας σύστημα, όπως και στό σύνολο των σημερινών πολιτικών συστημάτων, τείνει ήδη νά έδραιωθεί ως *καταστατική αρχή* για τήν όργάνωση και τήν άσκησή της πολιτικής έξουσίας στή σύγχρονη Ελλάδα. Με άλλα λόγια, τείνει νά καταστεί θεμελιώδης κανόνας της πολιτικής των κυρίαρχων τάξεων στήν Ελλάδα. Τόν *δυσμό* αυτό άνέσυρε με δραματικούς όρους στήν επιφάνεια τό σκάνδαλο Κοσκωτά. Μερικές εισαγωγικού χαρακτήρα, και γι' αυτό πρωτογενείς, προσωρινά διατυπωμένες, συνοπτικές και σχηματικές παρατηρήσεις, ίσως βοηθήσουν νά συνεννοηθούμε σχετικά με τή φύση του *δυσμού* αυτού: Τό πολιτικό μας σύστημα είναι

πρώτα από όλα όργανωμένο και λειτουργεί σε ένα *συμβολικό* επίπεδο. 'Η όργάνωση και ή λειτουργία του πολιτεύματος, οί σχέσεις, οί ανταγωνισμοί και οί έκλογικές άναμετρήσεις των πολιτικών κομμάτων, οί έμμονές ή οί μετακινήσεις του έκλογικού σώματος, ή δημόσια συμπεριφορά των έπαγγελματιών της πολιτικής και του συνδικαλισμού, ή λειτουργία των μέσων μαζικής ενημέρωσης κ.ο.κ. συνθέτουν έκείνο τό τμήμα της πολιτικής πραγματικότητας πού καλύπτει τό συμβολικό πολιτικό σύστημα. Τό σύστημα αυτό με όλες τίς έπίσημες και άνεπίσημες τελετουργίες του, καλύπτει τό σύνολο περίπου της πολιτικής σκηνής, συχνά ταυτίζεται με τήν ίδια τήν έννοια της πολιτικής.

Τό άλλο τμήμα του πολιτικού μας συστήματος, πού θά μπορούσαμε σχηματικά νά τό χαρακτηρίσουμε ως τό *ουσιαστικό* περιέχει όλα έκείνα τά στοιχεία πού συγκροτούν τήν «άλλη» πραγματικότητα της κυβερνητικής πολιτικής, όπως διαμορφώνεται με τή σημερινή έκταση του έγχώριου κρατικού παρεμβατισμού. Τό σκάνδαλο Κοσκωτά άποκάλυψε ένα μικρό μόνο τμήμα αυτής της πραγματικότητας. 'Η πρωτοφανής, για τίς διαστάσεις και τίς μεθόδους της, άπόπειρα νά ύποταχθεί στά φαύλα προσωπικά ή κομματικά σχέδια μιά σημαντική μερίδα του τύπου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης παραπέμπει στίς άθέατες πλευρές των σχέσεων και των ίσοροπιών πού αναπτύσσονται άνάμεσα στίς κομματικές ήγεσίες και στόν τύπο. Οί τοποτηρητές και διεκπεραιωτές των κυ-

βερνητικών σχεδιασμών θυμίζουν τά πανομοιότυπα ή και τά κακέκτυπα τους, που κυκλοφορούν στους διαδρόμους κάθε πολιτικά ευαίσθητης δημόσιας ύπηρεσίας. Τά δισεκατομμύρια δραχμές και τά εκατομμύρια δολάρια που διακινούνται νόμιμα ή παράνομα, στό έσωτερικό ή στό έξωτερικό, μέ τήν κάλυψη ή μέ τή συμμετοχή του κράτους και τών ποικιλώνυμων δημόσιων οργανισμών, οί δανειοδοτήσεις, οί ταμιακές «διευκολύνσεις», οί δωροδοκίες, οί μεσιτείες και οί μίζες, οί αναθέσεις δημοσίων έργων, και οί έμπορικές ή λαθρεμπορικές συμβάσεις που συνάπτει τό κράτος μέ τό ιδιωτικό κεφάλαιο ή μέ άλλα κράτη, όλες αυτές οί κυβερνητικές έπιλογές και δραστηριότητες που συνδέονται μέ τή διαχείριση του δημόσιου χρήματος —και όχι μόνο αυτού— συνθέτουν εκείνο τό τμήμα του πολιτικού συστήματος που, συνήθως μακριά από τή διαρκή δημοσιότητα, στηρίζει ολόκληρο τό θεσμικό οικοδόμημα. Τό τμήμα αυτό αποτελεί *στατικό* στοιχείο του πολιτικού συστήματος και δέν είναι ξenas μηχανισμός που άπλως ύποστηρίζει πολιτικο-διοικητικά τόν ύποτιθέμενο καθαυτό πολιτικό μηχανισμό, δηλαδή τό συμβολικό πολιτικό σύστημα.

Η λειτουργία αυτού του ούσιαστικού πολιτικού συστήματος δέν θά ήταν δυνατή χωρίς τή δράση ενός αντίστοιχου πολιτικού προσωπικού. Τό προσωπικό αυτό άποτελεί ένα σημαντικό τμήμα τής πολιτικής έλίτ που άνέδειξε τό ΠΑΣΟΚ μετά τό 1981 και συγκροτεί ένα *ειδικό κρατικό και κομματικό μηχανισμό*. «Ειδικό» γιά τρεις κυρίως λόγους:

α) τά όρια του μηχανισμού αυτού είναι άπροσδιόριστα, καθώς ένα τμήμα του δρᾶ και σέ άλλους κρατικούς μηχανισμούς ή δέν διαθέτει καμιά τυπική σχέση μέ τήν κυβέρνηση ή μέ τό κράτος. Τό προσωπικό του μηχανισμού αυτού δέν συγκροτεί, εξάλλου, ένα ενιαίο σύνολο. Ο κατακερματισμός τής κυβερνητικής μηχανής οργανώνει και διαδοποιεί τά πρόσωπα και τίς άρμοδιότητές τους μέ κριτήρια που συχνά δέν είναι εύκολο νά έντοπιστούν, καθώς ύπηρετούν ένα ευρύτερο φάσμα πολιτικών, προσωπικών, οικογενειακών και άλλων θεμιτών ή άθέμιτων, νόμιμων ή παράνομων σκοπιμοτήτων, σχέσεων και ίσορροπιών. Τό σῶμα αυτού του μηχανισμού είναι λοιπόν, και αυτό κατακερματισμένο, συχνά μοιρασμένο σέ «κλειστές», στεγανές ομάδες, καθώς τό διαπερνούν ποικίλες κάθετες και όριζόντιες διαφοροποιήσεις.

β) ή έσωτερική ιεραρχία του ειδικού αυτού μηχανισμού όπως και ή σχέση του μέ τούς υπόλοιπους κρατικούς ή κομματικούς μηχανισμούς χαρακτηρίζονται, πολύ συχνά, από μιά πολύ-

πλοκη άπροσδιοριστία. Μόνο στίς ύψιστες βαθμίδες, όπου διαπλέκονται και συμπλέκονται όρισμένα κυβερνητικά και ήγετικά κομματικά στελέχη, υπάρχει κάποια έστω ρευστή ιεραρχική δομή, που καταλήγει στον πρωθυπουργό.

γ) ή σχέση του προσωπικού, που στελεχώνει τόν μηχανισμό αυτό, μέ τό κράτος είναι εξαιρετικά σύνθετη και ιδιόρρυθμη έπιτελική. Η δημιουργία και ή ανάπτυξη του άποδυνάμωσε, πάντως, σημαντικά τά όμολογα δίκτυα τών παραδοσιακών κρατικών μηχανισμών και συνέβαλε άποφασιστικά στην όσμωση του κυβερνώντος κόμματος μέ τό κράτος.

Ο κατακερματισμός και ή συγκέντρωση τής έξουσίας, όπως προωθήθηκε από τό ΠΑΣΟΚ, δέν θά μπορούσε νά ύλοποιηθεί στή σημερινή της έκταση χωρίς τή δράση αυτού του πολιτικού προσωπικού, μέ τά συγκεκριμένα «προσόντα». Οί άνθρωποι αυτοί αναλαμβάνουν ειδικούς ρόλους στό σύνθετο δίκτυο τής λήψης και τής ύλοποίησης τών πολιτικών αποφάσεων, άλλοτε καταργώντας και άλλοτε έπιβεβαιώνοντας τίς θεσμισμένες ιεραρχίες. Δρουν έντός και έκτός τών θεσμών, γιά αυτό συχνά δέν είναι άπαραίτητο νά διαθέτουν κάποια συγκεκριμένη θέση στην έπίσημη κυβερνητική ή στην κομματική ιεραρχία. Στους ρόλους τους αντίστοιχούν ποικιλότροπα κερδοφόρες παροχές από τόν δημόσιο ή από τόν ιδιωτικό τομέα ή άλλα κοινωνικά προνόμια (προβολή, κοινωνική ανέλιξη, έξουσία κ.λπ.), που ζητούν νά ένσωματώσουν τίς όποιες προσωπικές, στρατηγικές στίς σκοπιμότητες τής έξουσίας. Οί ρόλοι που αναλαμβάνουν, δέν είναι ποτέ μονοσήμαντοι. Χρεώνονται νά δρουν, και δρουν, σέ πολλά διαφορετικά έπίπεδα. Η σχέση τους μέ τήν όποια νομιμότητα, δικαιοσύνη ή κομματική, είναι αναγκαστικά διφορούμενη, τουλάχιστον όταν οί ρόλοι αυτοί άπαιτούν και έπιβάλλουν. Τό ίδιο ισχύει πολύ περισσότερο μέ τήν πολιτική ήθική: τά πρόσωπα καθλώνονται σέ ρόλους που συχνά κινούνται πέρα από τήν ήθική και τήν άνηθικότητα, άπογυμνώνονται από άναστολές που δέν ύπηρετούν τόν έκάστοτε ρόλο, γίνονται τελικά τό ίδιο ά-ηθικά όσο και ό πολιτικός ρόλος τους.

Η κάθε φορά ειδική θέση άπαιτεί άνοθεν έμπιστοσύνη, αύξημένη κοινωνική και πολιτική «εύλυγισία» και τήν ικανότητα νά ανταποκρίνονται σέ πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους καθήκοντα. Η τυχόν έπαγγελματική τους ιδιότητα και ικανότητα παίζει άπλως συμπληρωματικό ρόλο, όταν λαμβάνεται ύπόψη. Οί πολλαπλοί ρόλοι άπαιτούν, λοιπόν, «πολυσθενή πρόσωπα» Αυτά τά πολυσθενή πρό-

σωπα άποτελούν τό άπαραίτητο λειτουργικό άκολουθήμα τής έγχώριας πολυ-ασθενούς δημοκρατίας. Τό πολιτικό μας σύστημα, έτσι όπως διαμορφώθηκε τουλάχιστον κατά τήν τελευταία όκταετία, δέν μπορεί νά λειτουργήσει άποτελεσματικά χωρίς τά πρόσωπα αυτά. Εξάλλου, χωρίς κυβερνητική μεταβολή δέν είναι συνήθως εύκολη ή άνανέωση αυτού του ειδικού πολιτικού προσωπικού. Άλλοτε διότι δέν είναι άπλό νά βρεθούν ισάξιοι ή καλύτεροι έμπειροι και «πολυσθενείς» αντικαταστάτες και άλλοτε διότι ή άποκοπή θά μπορούσε νά διαρρήξει ευαίσθητες έσωτερικές ίσορροπίες. Η άνελαστικότητα αυτή περιορίζεται συνήθως μέ τήν όριζόντια κινητικότητα στό έσωτερικό του δαιδαλώδους κρατικού μηχανισμού.

Η λειτουργία και άναπαγωγή τών δύο πολιτικών συστημάτων, του συμβολικού και του ούσιαστικού, δέν συμπίπτει βέβαια μέ τήν άναπαγωγή τών τάξεων κατά τή διαδικασία άξιοποίησης του κεφαλαίου. Τά δύο αυτά συστήματα αναπτύσσονται στά ποικίλα πεδία τής κρατικής δράσης μέ τρόπο άντιφατικό, συνήθως συμπληρωματικό και παλαιότερα ανταγωνιστικό μεταξύ τους. Η άναλυτική διάκρισή τους και ή όποια τυπική άυτόνομη τους δέν άκυρώνουν τήν κοινή ένταξη τους σέ ένα συνεκτικό μοντέλο έξουσίας, σέ ένα πολιτικό σύστημα που άναπαράγεται ενιαία. Τά δύο έπιμέρους πολιτικά συστήματα δέν έχουν στην πραγματικότητα άυτόνομη ύπαρξη, ή σχέση τους δέν είναι έξωτερική, όπως ίσως ύπονοούν οί πρόσφατες άναφορές στή λεγόμενη «παρεξουσία». Άποτελούν μιά άντιφατική, συχνά έμπόλεμη ένδοχώρα, μέ ισχυρούς έσωτερικούς δεσμούς και συγκλίνουσες ταξικές λειτουργίες. Η δαιδαλώδης διάταξη τους σηματοδοτεί τίς μορφές μέ τίς όποιες οργανώνεται και άσκεΐται ή πολιτική έξουσία στην Ελλάδα σήμερα. Είναι τό πρότυπο έξουσίας που προώθησε τό ΠΑΣΟΚ *συνολικά*, τό «καλό», και τό «κακό» ή «άλλαζονικό» ΠΑΣΟΚ, τό ύποπτο ή ένοχο και τό «άλλο» άδιάφθορο ΠΑΣΟΚ, τό δεξιόστροφο και τό «άριστερό» ΠΑΣΟΚ. Είναι, τέλος, και τό πρότυπο έξουσίας που εύκολα μπορεί νά οικειοποιηθεί και μιά τυχόν κυβέρνηση τής Νέας Δημοκρατίας, άντικαθιστώντας μόνο τό πολιτικό προσωπικό.

Η σημερινή πολιτική κρίση, όποια παραλυτικά φαινόμενα ή όξύτερες και άν προξενεί, δέν διαταράσσει σοβαρά τίς δομές του πολιτικού μας συστήματος. Δέν ξεπερνά τά όρια μιάς όξείας κυβερνητικής κρίσης μέ σχετικά άβέβαιες έκλογικές προεκτάσεις. Η μορφή τής πολιτικής κρίσης, όπως ένεργοποιήθηκε και όροθετήθηκε μέ τήν ά-

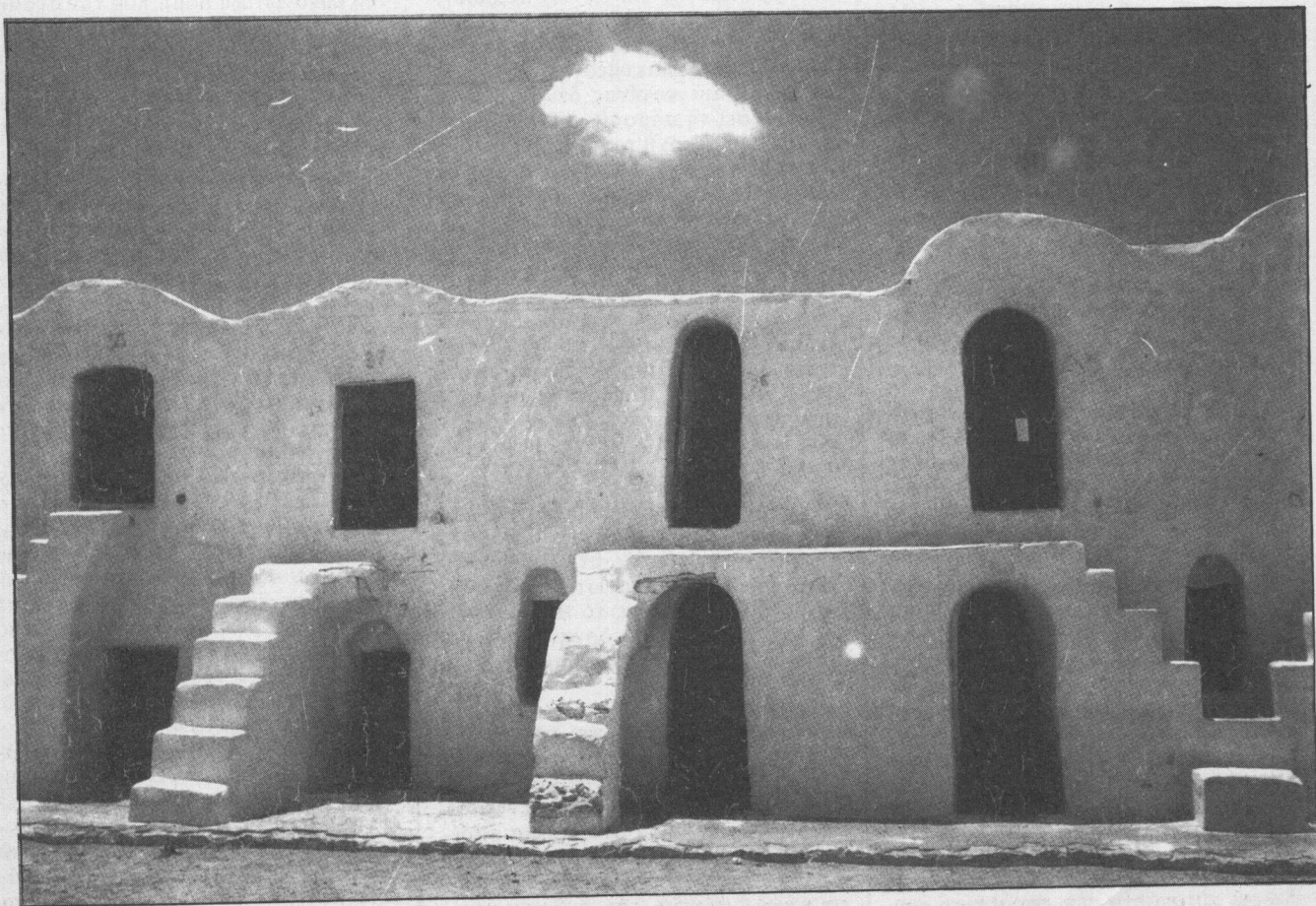

ποκάλυψη τών σκανδάλων, διαθλάται και στίς άντιφατικές μορφές με τίς όποιες τό αίφνιδιασμένο κοινωνικό σώμα άναπροσδιορίζει τήν περιπετειώδη σχέση του με τήν πολιτική και με τίς επιμέρους πολιτικές δυνάμεις. Όρισμένες κοινωνικές ομάδες — ιδιαίτερα στά άστικά κέντρα — έπισπεύδουν, βέβαια, τή διαφοροποίησή τους από τά «κόμματα έξουσίας» πού ως πρόσφατα ύποστήριξαν, δέν ταυτίζονται πιά άπόλυτα με τήν όργάνωση ή με τούς ήγέτες τών κομμάτων, αυτοχαρακτηρίζονται και ταξινομούνται στατιστικά ως «άναποφάσιστοι» στίς διάφορες προεκλογικές δημοσκοπήσεις. Τό πολιτικό μας σύστημα στό

σύνολο του διατηρεί, όμως, συγχρόνως όλα τά όργανωτικά, πολιτικά και ιδεολογικά άποθέματά του, συγκρατεί ή αξάνει τούς όπαδούς του, κατορθώνει άκόμη μιά φορά νά μεταθέτει τήν κρίση, νά τή μετασηματίζει σέ άπλό ζήτημα κοινοβουλευτικών συσχετισμών. Τό εκλογικό σύστημα έκτονώσεων άπονεύρωσε τό μεγαλύτερο τμήμα τής Άριστεράς, άκριβώς όταν δοκιμαζόταν ή ριζοσπαιτικότητα της. Η πολιτική κρίση συρρικνώθηκε, έτσι, στόν παρακμιακό άνταγωνισμό ανάμεσα στά δύο μεγάλα κόμματα και στίς ειδυλλιακές άισιοδοξίες τής συνασπισμένης Άριστεράς νά συνδιαμορφώνει τίς μετεκλογικές κοινοβου-

λευτικές πλειοψηφίες. Άσφαλώς είναι άκόμη πρόωρες οί όποιες εκλογικές και πολιτικές βεβαιότητες. Έκείνοι, όμως, στους όποιους έλαχε ό κλήρος νά άποφαίνονται για τίς τύχες τών άριστερών, καλό θά ήταν, έκτός άπό τόν πολιτικό «ρεαλισμό» τους νά έχουν κατά νου ένα παλιό κινέζικο ρητό:

«Τό αδύνατο καλάμι, πού φυτρώνει στόν τοίχο, έχει τήν κορυφή βαριά, τά πόδια αδύνατα, τή ρίζα λεπτή. Όμως και τά βλαστάρια του μπαμπού, πού φυτρώνουν στά βουνά, έχουν τήν κορυφή γερή, τόν φλοιό τους χοντρό, αλλά τόν κορμό τους κούφιο».

ΙΚΚ: 'Από τόν πολιτικό στον κοινωνικό συμβιβασμό

Τό πρόσφατο 18ο Συνέδριο του 'Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος ανέπτυξε έντονο προβληματισμό περί παντός επισητού (άπό τή διεθνή κατάσταση μέχρι τό κάπνισμα) αλλά κατέληξε σέ μία συγκεκριμένη πολιτική πρόταση: Προοπτικά νά συνενωθεί τό ΙΚΚ μέ τό Σοσιαλιστικό Κόμμα σέ έναν ενιαίο συνασπισμό τής άριστερας. Παράλληλα συζητήθηκε μέν αλλά δέν αποφασίστηκε ή ένταξη του ΙΚΚ στην σοσιαλιστική ομάδα τής Εύρωβουλής και όχι στην κομμουνιστική. Και οι δύο αυτοί προσανατολισμοί ξμειναν «άνοιχτοί» διότι ή συγκεκριμενοποίησή τους εξαρτάται και άπό γενικότερες διαδικασίες στό πλαίσιο τών άλλων εύρωπαϊών σοσιαλδημοκρατών, 'Ιταλών, Γάλλων και Γερμανών. Βέβαια κανείς δέν χειροκροτεί τόν τενόρο όταν καθαρίζει τίς φωνητικές του χορδές. Και ό Κάρστεν Βόιτ, υπεύθυνος διεθνών σχέσεων του SPD, διευκρίνησε πριν άπό τό συνέδριο, ότι οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες δέν πρόκειται νά δεχθούν στην σοσιαλιστική ομάδα τό ΙΚΚ όσο υπάρχει τό ΙΣΚ του Κράξι και τό «κ» στό τίτλο του κόμματος — άναγωνίζοντας ταυτόχρονα ότι οι 'Ιταλοί κομμουνιστές κάνουν ό τι μπορούν για νά άπομακρυνθούν άπό τό άμαρτωλό παρελθόν τους.

Οί γερμανοί υπερβάλλουν. 'Από τήν έποχή του «ιστορικού συμβιβασμού» τό ΙΚΚ κλιμάκωσε τήν πολιτική του σέ τρεις βασικούς άξονες:

1) "Ένα πολιτικό συμβιβασμό άνάμεσα στό ΙΚΚ και τή χριστιανοδημοκρατία πού άναγκαστικά όδηγούσε στην σοσιαλδημοκρατικοποίησή του. Αυτό όνομάστηκε «άντιπολίτευση μέ στόχο τήν άλτερνατίβα».

2) "Ένα κοινωνικό συμβιβασμό άνάμεσα στην «έργατική τάξη» πού άποδέχεται τόν καπιταλισμό (άφού αυτός έγγυηθεί τή «δημοκρατία») και πού όδηγεί στη χειραγώγηση τών συνδικάτων και σέ μία πολιτική «δικαιής άνακατανομής τών εισοδημάτων» παρά άμφισβήτησης τής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. 'Οποιοσδήποτε κοινωνικές συγκρούσεις μεταφέρονται στις πολιτικές ήγεσίες.

3) "Έναν ιδεολογικό συμβιβασμό πού θεωρεί άχρονότητα τήν παραίτηση του ΙΚΚ (πολυσυλλεκτικού κόμματος άλ-

λά μέ έντονη έργατική παρουσία) άπό κάθε διάθεση «ήγεμονίας» του μπλόκ τών άντικαπιταλιστικών δυνάμεων, δηλαδή άπάρνηση τής θεωρίας τής πάλης τών τάξεων» άκόμα και τής γκραμισιανής τής μεταβλητής. 'Η συνεργασία του ΙΚΚ (και άρκετές φορές ή ένθουσιώδης, πρωτοπόρα στάση του) μέ τό κράτος για τήν καταστολή τής τρομοκρατίας, δηλαδή τής κατάπνιξης όποιονδήποτε αίρετικών διαθέσεων και έναλλακτικών προτάσεων δέν επιβεβαιώνει μόνο για άλλη μία φορά τόν σταλινικό σύνδρομο για τήν έξ άριστερών κριτική: κατέδειξε και τή διαθεσιμότητα του ΙΚΚ στην πάλη έναντίον όλων εκείνων πού μεταφράζουν τήν κίνηση τής κοινωνίας μέσα άπό μαρξιστικά πολιτικά έργαλεία. 'Εξάλλου όπως είπε ό Ναπολιτάνο πριν άπό τό τελευταίο συνέδριο «σήμερα δέν είναι άναγκαίο νά 'ναι κάποιος μαρξιστής για νά 'ναι κομμουνιστής». Κατανοητό: έφόσον «κομμουνιστής» δέν σημαίνει παρά έναλλακτική πρόταση διακυβέρνησης τής «χώρας». Βέβαια κανένας δέν μπορεί νά ύποτιμήσει τή σημασία μιας κυβέρνησης μέ συμμετοχή του ΙΚΚ. "Όπως δέν ύποτιμά και τό γεγονός ότι τό ΙΚΚ ως άντιπολίτευση υπεράσπισε έδώ και χρόνια κάποιες συνταγματικές - δημοκρατικές διαδικασίες και άρκετές άπό τίς κοινωνικές κατακτήσεις. 'Ο Ναπολιτάνο σέβεται τόν έαυτό του και σάν συνεπής σοσιαλδημοκράτης έκτιμά ότι πολιτική σημαίνει «ικανότητα διακυβέρνησης». 'Εναπόκειται στους μαρξιστές νά έχουν τό μίνιμουμ πολιτικό σθένος νά δηλώσουν ότι τό ΙΚΚ δέν είναι, στην ουσία, κομμουνιστικό κόμμα.

'Υπήρξε μία προσπάθεια και στό πρόσφατο συνέδριο νά άποδοθούν οι τελευταίες έκλογικές ήττες στην «άναχρονιστική οργανωτική δομή». 'Αλλά άπό δεκαετίες τό ΙΚΚ λειτουργεί χωρίς τή βασική οργανωτική μονάδα όλων τών ΚΚ: τήν κομματική όργάνωση βάσης.

Τό συνέδριο παρ' όλα αυτά ένωωσε τήν άνάγκη νά άπαλείψει και τήν έννοια του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού» άπό τό καταστατικό. Βέβαια όλες οι τυπικές δομές «συγκεντρωτικής» έξουσίας μέσα στό κόμμα παρέμειναν άμετάβλητες: τό μόνο πού «άπονεκρώθηκε» ήταν ή βασική λειτουργική μονάδα τής ένδοκομματικής δημοκρατίας ή κομματική όργα-

νωση βάσης, ή μόνη δυνατότητα για τή διατήρηση και άνάπτυξη δεσμών μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα πού κάνει ένα κόμμα επαναστατικό. Δέν έκπλησει βέβαια ότι θεωρείται «μοντέρνο» πράγμα νά έγκαταλειφθεί ή μπολσεβίκικη παράδοση (όπως αυτή λειτουργήσε τουλάχιστον μέχρι τό 1921) για χάρη τών άναμφισβήτητων άρετών του σταλινικού μοντέλου κόμματος ως προς τήν «χειραφέτηση τής κοινωνίας». Πάντα ύπάρχει ή «άσυνέχεια μέσα στη συνέχεια» μία και ή «συνέχεια τής παράδοσης» είναι τό πρακτικό φετίχ τών τριτοδιεθνιστικών κομμάτων: αυτό πού ένδιαφέρει είναι ή συνέχεια τής ήγετικής ομάδας, συνέχεια πού μερικές φορές φθάνει στα όρια του έκλεκτικισμού. Στο όνομα τής «ένότητας του κόμματος» (ειδικά στό πρόσφατο συνέδριο) ή ήγετική ομάδα προσπαθεί νά διατηρήσει τήν οργανωτική δομή πού τήν αναπαράγει συντεχνιακά, σάν πολιτική ήγεία τών συνδικαλιστικών άγώνων τής «τάξης». Βέβαια κατά διαστήματα ή «ήγετική ομάδα» αλλάζει σύνθεση (τό κομματικό άπαράτ δέν μεταβιβάζει, άκόμα, τίς έξουσίες του σύμφωνα μέ τό κληρονομικό δίκαιο) αλλά αυτό δέν σημαίνει ότι δέν λειτουργεί, έδώ και καιρό σάν «σημειωτική μηχανή», σάν 'Έντολή, άπρόσωπα. "Όπως, για παράδειγμα, τό συμβούλιο διευθυντών τής FIAT. Δέν είναι τυχαίο (και οι 'Ελληνες κομμουνιστές τό ξέρουν άπό πρώτο χέρι) ότι τό ΙΚΚ λειτουργεί ως κόμμα - κράτος και δέν ύποκύπτει ποτέ, ιδιαίτερα τόν τελευταίο καιρό, στό πειρασμό νά θίξει τά «γενικότερα ιταλικά συμφέροντα».

Φανερό ότι τό άλλοθι περί «οργανωτικής δυσκαμψίας» θέλει νά καλύψει τήν άδυναμία τής πολιτικής πρότασης του ΙΚΚ: άπ' τή μία για τή δημιουργία αυτοδύναμης κυβέρνησης — πού βέβαια είναι τώρα πιά μία γεροντική νοσταλγία — και άπ' τήν άλλη μεριά για μία πειστική έναλλακτική πρόταση για τή διακυβέρνηση τής χώρας μέσα άπό μία κυβέρνηση συνασπισμού. Βέβαια όσο θά μειώνεται ή έκλογική - πολιτική του δύναμη τόσο θά αυξάνονται οι πιθανότητες εισόδου στη κυβέρνηση. Κάποιες συζητήσεις τά τελευταία χρόνια για «προεδρική δημοκρατία» και άλλαγή του έκλογικού συστήματος δέν γίνονται χωρίς κάποια πολιτική ύστεροβουλία άπό ένα μόνιμα άντιπολιτευόμενο κόμμα όπως τό ΙΚΚ.

Πάντως στο τελευταίο συνέδριο (δύο και στο πρόσφατο βιβλίο του Ναπολιτάνο που επιγράφεται: «Πέρα από τα παλιά σύνορα. Τό μέλλον της άριστερας και η Εύρώπη») ή μόνη πρόταση που γίνεται για τόν πολιτικό άδιέξοδο της άριστερας στην Ιταλία είναι ο συνασπισμός ΙΚΚ-ΙΣΚ. Τό σχίσμα του 1921 θεωρείται ντέ φάκτο ξεπερασμένο έν δυει 1992 και γίνονται από τόν Ναπολιτάνο δύο αναφορές σέ προηγούμενες προσπάθειες ένποιησης τών δύο κομμάτων: τό 1945 μέ τήν είσήγηση στό V Συνέδριο όταν θεωρήθηκε σάν μοντέλο τό τότε άγγλικό εργατικό κόμμα και τό 1964 όταν είχαμε μιάν ανάλογη πρωτοβουλία του 'Αμέντολα και τής «δεξιιάς» του κόμματος που κατέληξε στην άποπομπή τής ομάδας «Manifesto» από τό κόμμα τό 1968.

Όπωςδήποτε οι δύο αναφορές είναι συνειδητά άποσπασματικές, μιά και μετά τήν αντίσταση και τήν συμμετοχή του ΙΚΚ και τόν Τολιάτι στή Συντακτική Συνέλευση, ύπήρχε πλήρης ιδεολογική και πολιτική ήγεμονία τών κομμουνιστών στην Ιταλική άριστερά. Τό μοναδικό, λοιπόν, επίχειρημα ύπέρ του συνασπισμού είναι ή άποδοχή και από τά δύο κόμματα μιάς μόνο δυνατής πολιτικής πρακτικής: του ρεφορμισμού. Άλλά ο Κράζι δέν φαίνεται να πείθεται από αυτά τό επίχειρημα: έτσι και άλλως οι συσχετισμοί δύναμης ανάμεσα στα δύο κόμματα δέν επιτρέπουν άλαζονικές πολιτικές από πλευράς ΙΚΚ, πράγμα που δέν είχε άποφευχθεί στό παρελθόν.

Υπάρχει ή διάχυτη ύποψια ότι τό ΙΚΚ παραμένει εκτός κυβέρνησης γιατί οι ΗΠΑ δυσπιστούν ως προς τή δυνατότητα τής ήγεσίας του να ελέγξει πλήρως τήν εργατική βάση του κόμματος. Όμως ο ρόλος τών Γερμανών ήταν επίσης καθοριστικός και ή αντικομμουνιστική προπαγάνδα του Χέλμουτ Σμίθ και του Φ. Στράους επηρέασε σημαντικές πολιτικές συκυρίες για τό ΙΚΚ (δύο τις εκλογές του 1976 όταν οι κομμουνιστές βρισκόταν στην περίοδο τής μεγαλύτερης δύναμής τους καθ' όλη τήν μεταπολεμική περίοδο). Τά τελευταία χρόνια όμως ο άξονας ΙΚΚ - SPD άποτελεί στρατηγικό στόχο τών «δυνάμεων τής εργασίας» στην ΕΟΚ. Άπό τόν «ευρωκομμουνισμό» (ως προγραμματική διακήρυξη και διάθεση κάποιων συγκεκριμένων πολιτικών δυνάμεων κυρίως για εθνική προπαγάνδα) στην «ευρωαριστερά» (σάν «καίρια» συμβολή τής «άριστερας» στην πολιτική και πολιτιστική ευρωπαϊκή ένωση) κάποιες πολιτικές επιλογές ξεκαθαρίστηκαν και κάποιες διαπιστώσεις κατέληξαν σέ θεωρητικά πλαίσια άνάλυσης τών ευρωπαϊκών και παγκόσμιων πολιτικών συσχετισμών:

1) Μετά τή διεκδίκηση τών σοσιαλι-

στικών ιδεών από τήν οκτωβριανή επανάσταση (ως ιστορικό άτύχημα) και τόν «άσιατικό δεσποτισμό» ή ευρωποκεντρική επιλογή ξαναχωρίζει τους δύο «πολιτισμούς». Δέν είναι τυχαίο ότι στό τελευταίο βιβλίο του Ναπολιτάνο ή «Εύρώπη» δέν είναι «άπό τόν άτλαντικό ως τά ούράλια» αλλά ή «δυτική ένωμένη Εύρώπη».

2) «Είναι ξεκαθαρισμένες οι επιλογές, ή δέσμευσή μας στό ΝΑΤΟ, ή συμμαχία και ή φιλία μας μέ τίς ΗΠΑ».

3) «Ήδη από τήν «θεωρία τής ειρηνικής συνύπαρξης» του Κρούτσεφ και τή «στρατηγική του ειρηνικού περάσματος στό σοσιαλισμό» ή ιδέα τής «ένωμένης Εύρώπης» και τής λήξης του χάσματος II/III Διεθνούς θεωρήθηκε σχεδόν έκβιαστική επιλογή για όσα ΚΚ τής Εύρώπης επιθυμούσαν να έπιβιώσουν. Ή διάσταση «επανάσταση» / «ρεφορμισμού» που προσδιόρισε τήν τριτοδιεθμιστική πρακτική και τήν κρίση τής σοσιαλδημοκρατίας στον Μεσοπόλεμο θεωρήθηκε άναχρονιστική. Ο «ίταλικός δρόμος προς τόν σοσιαλισμό» ήταν ένα προεκλογικό σύνθημα.

Ή «άποκήρυξη» από τόν Μπερλιγκουέρ τής 'Οκτωβριανής Ήπανάστασης και τής επίδρασης που άσκει πάνω στα ευρωπαϊκά δρώμενα δέν είχε τόσο ιστορικό / γενεαλογικό χαρακτήρα όσο πρακτική, καθημερινή σημασία. Τό ΙΚΚ δέν ήθελε πιά να πληρώνει τίς άμαρτίες του σταλινισμού και άποποιόταν τόν «ύπαρκτό σοσιαλισμό».

Όπωςδήποτε ή νέα ευρωπαϊκή πολιτική του Γκορμαπατώφ (ένισχυση του άνταγωνισμού ΗΠΑ - Εύρώπης για ότι άφορά τή δυνατότητα πυρηνικού πολέμου στην Εύρώπη, διάσπαση του άξονα Παρίσι - Βόννη και πριμοδότηση του φιλειρηνικού κινήματος) περιπλέκει τήν ευρωποκεντρική στροφή του ΙΚΚ. Όχι έξοθώντας το σέ ένα νέου τύπου «διπολισμό» αλλά περισσότερο ένισχύοντας τίς τάσεις για ούδετεροποίηση («ίση άπόσταση άνάμεσα στους δύο συνασπισμούς») και δημιουργία μιάς άπο-πυρηνικοποιημένης ζώνης στην Κεντρική Εύρώπη (π.χ. τών δύο Γερμανιών).

Πάντως ή νέα ευρωπαϊκή πολιτική του ΙΚΚ (που δέν διστάζει να θεωρήσει τό βιβλίο του Γκλότζ Γραμματέα του γερμανικού SPD ως ιδεολογικό μανιφέστο του κόμματος) έχει μακροπρόθεσμο στόχους. Άπ' τήν άλλη ή γαλλική έμφαση «στην παρακμή τής Εύρώπης» και στην αναγκαιότητα άνταπάντησης στην πρόκληση τής άμερικάνικης τεχνολογίας και ή γερμανική πρόκληση οφείλουν να αναγνωρίσουν ένα ρόλο στην «μικρή Εύρώπη» που βρέχεται από τά μεσογειακά (μολυσμένα ως επί τό πλείστον) νερά. Και τό ΙΚΚ είναι ο σημαντικότερος έκφραστής τής «Εύρώπης τών εργαζομέ-

νων» (γκαρσονιών και μή). Και δυνητικά ένσωματόσιμος.

Κάποτε τό ΙΚΚ όπως παλιότερα τό ΚΚ Κίνας) χρησιμοποιήθηκε από τους κατά τόπους κομμουνιστές ως ιδεολογικό άλλοθι στή διαμάχη μέ τή Μόσχα και στή προσπάθεια άπαγκίστρωσης από μιά πολιτική που θεωρούσε τά ΚΚ παραρτήματα του σοβιετικού ύπουργείου έξωτερικών. Αύτή ή περίοδος έκλεισε τελειωτικά, άκόμα και για τό ίδιο τό ΚΚΣΕ. Τό ΙΚΚ είναι ένα μεγάλο ευρωπαϊκό κόμμα που τείνει προς τήν πλήρη σοσιαλδημοκρατικοποίησή του και οι κατά τόπους κομμουνιστές άλλοι άκολουθήσαν τό παράδειγμα του και άλλοι έπιμένουν να βαρούν μέ τό μαρξιστικό τους δόρυ τήν καπιταλιστική λερναία ύδρα. Ή ευρωπαϊκή πολιτική του ΙΚΚ άποτελεί ένα τεράστιο θέμα για τους Έλληνες κομμουνιστές πρώτα γιατί στον ευρωπαϊκό χωρόχρονο οφείλουν να πραγματοποιήσουν τήν μαρξιστική τους προοπτική και ύστερα γιατί ή διεθνής πρακτική του ΙΚΚ μπορεί να περιπλέξει άρκετά τίς όποιεςδήποτε επιλογές. Άς αναλογισθούμε μόνο τήν άδυναμία συγκρότησης κομμουνιστικής ομάδας στό ευρωκοινοβούλιο εάν τό ΙΚΚ συμπλεύσει μέ τά σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και τήν άναγκαία άναζήτηση άλλων πολιτικών και κοινωνικών συμμάχων και όχι μόνο σέ επίπεδο Εύρωβουλής.

Βησσαρίων Γκίνιας

Τουρκία: σέ αναζήτηση ταυτότητας

Πενήντα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Κεμάλ Ἀτατούρκ

τῆς Ἀθανασίας Ἀναγνωστοπούλου

Τόν Νοέμβριο τοῦ 1988 συμπληρώθηκαν 50 χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Κεμάλ Ἀτατούρκ. Ὁ «Πατέρας τῶν Τούρκων» πεθαίνοντας τό 1938, ἄφηνε πίσω του μιά Τουρκία γιά τῆς ὁποίας τό μέλλον δέν εἶχε καμία ἀμφιβολία. Πίστεψε ὅτι «ἡ μοίρα» τῆς χώρας του εἶχε παιχτεῖ, εἶχε σωστά καθοριστεῖ καί δέν ἀπέμενε παρά ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἐπιθυμίας του γιά μιά Τουρκία «Εὐρωπαϊκή». Τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀναλυτῶν τῆς σημερινῆς Τουρκίας ἐπικεντρώνεται στούς μύθους καί τίς πραγματικότητες τῆς συνέχειας τῆς κεμαλικῆς πολιτικῆς, καί στό μέλλον τῆς χώρας αὐτῆς.

Ο Κεμάλ, ἀφοῦ ὀριοθέτησε τήν ἔννοια τοῦ κράτους, καθόρισε τήν πολιτική του κατεύθυνση σύμφωνα μέ 6 «βέλη», (ὅπως ἔμειναν γνωστά στήν ἱστορία): α) *κρατισμός* ὡς πρός τήν οἰκονομία, β) *ρεπουμπλικανισμός*, ὡς πρός τό πολίτευμα, γ) *κυριαρχία τοῦ λαοῦ* («δημοκρατία») γιά λόγους προπαγανδιστικούς, δ) *ἐθνικισμός*, ε) *κράτος λαϊκό* (ἔχι θρησκευτικό) καί στ) *ἐθνική ἀνεξαρτησία*.

Παραλείποντας ὅλα τά ἐπιμέρους σημεῖα τῆς πολιτικῆς τοῦ Κεμάλ, θά σταθοῦμε στόν κεντρικό ἀξονα τῆς πολιτικῆς του πού ἔγινε βάση ὄλων τῶν ἐπόμενων κυβερνήσεων. Ἡ δημιουργία *μοντέρνου, ἐθνικοῦ κράτους* εἶναι ὁ θεμέλιος λίθος τῆς πολιτικῆς του. Ὅλα τά μέσα πού ὀδηγοῦν στήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου εἶναι θεμιτά. Ὁ κρατισμός στήν οἰκονομία, ὁ ρεπουμπλικανισμός ὡς πολίτευμα, τό κράτος στό λαό καί ἡ θρησκεία ἔξω ἀπό τό κράτος, ἐδραιώνουν τή θέση τῆς Τουρκίας ὡς σύγχρονου κράτους.

Τό κρισιμότερο σημεῖο ὁμοῦ εἶναι τό ζήτημα τοῦ ἔθνους. Τό τουρκικό ἔθνος, ὡς *ὀντότητα* διαχωρίζεται ἀπό ὀ,τιδήποτε τό ὀθωμανικό καί γίνεται ὀ ἐκφραστής καί συνεχιστής ὄλων τῶν προηγούμενων τουρκικῶν κρατῶν.² Ἔτσι δικαιώνεται ἱστορικά ὀ κεμαλισμός, ἀφοῦ «ἦταν ἀνάγκη νά ἐπαναστατήσῃ ὀ στρατός καί ὄλο τό ἔθνος ἐνάντια στόν *μουσουλμάνο Χαλίφη* καί τόν *ὀθωμανό Σουλτάνο* ἐνάντια στήν *ὀθωμανική Αὐτοκρατορία*».³ Ὁ Κεμάλ ὀραματίζεται αὐτό τό ἔθνος ὀμοιογενές καί σίγουρα δέν ἐπιθυμεῖ τήν ὀπαρξη ἄλλων ἔθνοτῆτων. Ἡ ἱστορική συγκυρία εἶναι ὀπέρ του. Ὁσες ἔθνοτῆτες δέν μπόρεσε νά διώξῃ ἢ νά ἐξαφανίσει, (π.χ. Ἐλληνες, Ἀρμένιοι) τίς χρησιμοποίησε. Τό πῶο χαρα-

κτηριστικό παράδειγμα εἶναι ἡ πολιτική του μέ τούς Κούρδους. Ἐπειδή τούς εἶχε ἀνάγκη καί φοβόταν ἐξέγερσή τους, φτάνει στό σημείο, στίς 16-17 Ἰανουαρίου τοῦ 1923 σέ συνέντευξη τύπου πού ἔδωσε στή Σμύρνη νά νομιμοποιῆσει τή γεωγραφική τους ὀπαρξη.⁴

Ἡ ἀπολυταρχική καί καταπιεστική πολιτική τοῦ Κεμάλ, δικαιώνεται μέσα ἀπό τήν ἐπιβεβλημένη θεωρία του, «τό κράτος δέν διαχωρίζεται ἀπό τό ἔθνος κράτος ἴσον ἔθνος». Δίνοντας στό κράτος μιά μεταφορική διάσταση ἐνισχύει τήν *ἐξουσία*, τήν ὀποταγή στή θέληση τοῦ κράτους.

Μ' αὐτό τό τρόπο, ὀ Κεμάλ, κατορθώνει νά ἔκτονῶσει κάθε «ἐν δυνάμει» κοινωνικό κίνημα, χρησιμοποιώντας τό ἔθνος ὡς ὀδοστρωτήρα ἀπέναντι σέ ὀποιαδήποτε ἀντιπολιτευτική προσπάθεια. «Τό ἔθνος», τό κράτος, ἢ κυβέρνηση, δέν εἶναι διαφορετικά πράγματα. Ὅλα εἶναι μιά ἔννοια καί ὄλα εἶναι τό ἔθνος. Δέν ὀπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπό τό ἔθνος... *Εἶναι ἀνάγκη νά χρησιμοποιηθεῖ κάθε μέσο γιά νά γίνει ὀ,τι λέει, ὀ,τι θέλει τό ἔθνος*».⁵

Ὁ Κεμάλ ἀντικαθιστώντας «τόν πόλεμο γιά τό Ἰσλάμ» μέ τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους, κατορθώνει, βοηθούμενος ἀπό τήν ἱστορική συγκυρία, νά τοποθετήσῃ τό λαό μέσα στό νάρθηκα τοῦ ἔκσυγχρονισμού.

Ὁμως ἡ πολιτική του, ἱστορικά, εἶναι ἐξηγήσιμη. Στήν τουρκική συλλογική συνείδηση, αὐτή ἡ περίοδος βιώθηκε ὡς *ἐπανάσταση* καί ὡς *ἀνανέωση*.

Ἀπλοποιώντας τήν ἱστορία, θά λέγαμε, ὅτι ὀ Κεμάλ, βοήθησε τό τουρκικό ἔθνος νά λύσει τούς λογαριασμούς του μέ τήν ὀθωμανική Αὐτοκρατορία.

Πενήντα χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ Κεμάλ, ποιά εἶναι ἡ πολιτική φυσιογνωμία τῆς Τουρκίας;

Πέρα ἀπό τό συμβολικό ἐπίπεδο, ὀπου ὀ Κεμάλ παραμένει ὀ ἀδιαφιλονίκητος ἔθνάρχης τῶν Τούρκων, ἡ σύγχρονη Τουρκία σ' ἓνα τουλάχιστον σημεῖο δέν μπόρεῖ νά θεωρηθεῖ ἀσυνεπῆς ὡς πρός τίς ἀρχές τοῦ κεμαλισμοῦ. Στήν ἰσοπέδωση τῆς κοινωνίας, τῶν κοινωνικῶν καί ἔθνικῶν κινήματων. Ἡ λειτουργία τοῦ κράτους δέν ἄλλαξε. Τό κράτος προσπαθεῖ νά συγκρατήσει δύο πολύ ζωντανές φυγόκεντρες δυνάμεις: τῶν *κοινωνικῶν κινήματων* καί τῶν *ἐθνικῶν*. Σ' αὐτή τήν προσπάθεια του ἔφτασε στήν ἐκπληκτική σύνθεση «*Τουρκισμός - Ἰσλαμισμός*». Εἶναι γνωστά τά κοινωνικά καί ἔθνικά κινήματα πού ἀνάγκασαν τό κράτος νά συμπεριλάβῃ στήν ἰδεολογία του καί τόν ἰσλαμισμό. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε, ὀτι σήμερα ὀπάρχουν πενήντα ἰσλαμικοί ἐκδοτικοί ὀίκοι, ἀπ' ὀπου τούς 5 πρώτους μήνες τοῦ '88 ἐκδόθηκαν 1.200 τίτλοι. Κυκλοφοροῦν 4 ἡμερήσιες ἔφημερίδες (*Γενί ἐσίλ, Μιλλί γκαζέτε, Τουρκία, Ζαμάν*) μέ ἡμερήσια κυκλοφορία 250.000 φύλλα.

Σύγχρονως, ἐκδίδονται 30 μηνιαῖα καί ἔβδομαδιαῖα περιοδικά ἰσλαμικῆς ἰδεολογίας. Ὁ προσανατολισμός τῆς κοινωνίας πρός τό Ἰσλάμ εἶναι ἐμφανῆς.

2. Γιά τό θέμα τοῦ ἔθνικισμοῦ, ὀ κυριότερος ἐκφραστής, εἶναι ὀ Ziya Gökalp.

3. Nutuk, I, σ. 14.

4. «Πρός τό 2000», Αὐγουστος-Σεπτέμβριος 1987.

5. Mahunut Esat Bozkurt, age, σ. 173.

Από την άλλη μεριά όμως, υπάρχει κι ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα, το *έθνικό*. Οι Κουρδοί είναι μουσουλμάνοι, αλλά όχι Τούρκοι. Αφού με όλα τα κατασταλτικά μέσα που δοκίμασαν οι τουρκικές κυβερνήσεις, το κουρδικό κίνημα δεν καταπνίγηκε, ένας δρόμος υπήρχε: της ένωσης κάτω από την ίδια θρησκεία. Η πολιτική της Τουρκίας τό αποδεικνύει. Το κράτος πέτυχε σε μεγάλο βαθμό τη σύνθεση Τουρκισμός - Ισλαμισμός. Με το Σύνταγμα του 1982 επαναφέρει το μάθημα των θρησκευτικών στά σχολεία, και αξιάνει τα *Κοράν κουρσλαρί* (μαθήματα του Κορανίου στά τζαμιά). Τέλος, ο *Οζάλ* παρίσταται στην μεγάλη προσευχή της Παρασκευής.

Τώρα, τό κράτος προσπαθεί νά πετύχει και τή σύνθεση Κουρδισμού - Ισλαμισμού. Αυτό μās οδηγεί στό ακόλουθο σχήμα: αφού Τουρκισμός Ισον Ισλαμισμός και Κουρδισμός Ισον Τουρκισμός. Απόδειξη του σχήματος είναι ή σύγκληση του «Ανώτατου Συμβουλίου του Άτατούρκ (συμβούλιο πού ιδρύθηκε από τό Σύνταγμα της 12ης Σεπτεμβρίου), στίς 20 Ιουνίου 1986.

Τό Συμβούλιο υπό τήν προεδρία του Έβρέν, αποδέχτηκε έκθεση άκρωσ εμπιστευτική 37 σελίδων. Στο συμβούλιο πήραν μέρος και ο Πρωθυπουργός *Οζάλ* και ο ύπουργός στρατιωτικών *Οδρούγ*. Ο πρωθυπουργός κατακρίνοντας τό σοσιαλιστικό κόμμα του *Ινονού* ως υπεύθυνο των γεγονότων του *Ιμπραχίμ Άκσού* στό Βάν, είπε: «Τό κράτος μας είναι λαϊκό, αλλά μ' αυτό πού επιτυγχάνεται ή έθνική μας ενότητα, είναι τό *Ισλάμ*». ⁶ Τό κράτος, μέ τήν αστυνομία και τό στρατό καλεί τούς κατοίκους της ανατολικής και νοτιοανατολικής Τουρκίας σέ ιερό πόλεμο. Άλλωστε ή άνοδος του ισλαμικού κινήματος, μέ τό Κόμμα της Εθιμερίας του *Ερμπακάν* στους Κουρδούς αποδεικνύει τήν αποτελεσματικότητα της τουρκικής πολιτικής.

Μέ τή μέθοδο της πίστης στην κεμαλική πολιτική σέ κάποια σημεία, ή της απόκλισης άπ' αυτή σέ κάποια άλλα (οικονομία), ο *Οζάλ* κατόρθωσε νά κρατηθεί στην έξουσία, χωρίς σημαντικούς κλυδωνισμούς, μέχρι σήμερα. Προβάλλοντας ένα πρόσωπο της Τουρκίας, μέ φιλελεύθερη οικονομία, άνοιχτής πρós τήν Δύση και άποσιωπώντας τό κουρδικό πρόβλημα, αναγάγοντάς το σέ θέμα έσωτερικής «άνταρσίας» κάποιων «ληστών», ή χώρα έφτασε στίς δημοτικές εκλογές. Και μέσα από αυτές τίς εκλογές μπορούμε νά ποδμε μέ βεβαιότητα, ότι όπως τήν εποχή του *Κεμάλ* έτσι και σήμερα ο λαός αυτός βρίσκεται πάλι σ' ένα μεταβατικό στάδιο της ιστορίας του.

Κάτι πρέπει νά αλλάξει, αλλά τίποτε δέν μās βοηθάει νά δούμε πρós τό πού και από πού θά προέλθει αυτή ή άλλαγή. Ο στρατός, άν θέλει νά δει τήν Τουρκία νά μπαίνει στην ΕΟΚ, δέν πρέπει νά κάνει άλλο πραξικόπημα. Και, σύμφωνα μέ τούς αναλυτές της τουρκικής πολιτικής ζωής, ο στρατός δέν θέλει νά επέμβει. (Βέβαια κανείς δέν μπορεί νά προδικάσει, τί θά γίνει, σέ περίπτωση πού ή πολιτική ζωή φτάσει στά όρια της άνωμαλίας). Από τήν άλλη μεριά, τό οικονομικό άδιέξοδο, πού όδήγησε τό λαό νά καταψηφίσει τόν *Οζάλ*, δέν φαίνεται νά οδηγείται σέ λύση. Κανένα κόμμα δέν έχει τέτοια πρόταση, πού θά οδηγούσε τήν οικονομία στην όριστική αποδέσμευση από τόν κρατικό παρεμβατισμό και θά εγκαινιάζε μιά φιλολαϊκή οικονομία. Η άνεξέλεγκτη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας από τόν *Οζάλ* όδήγησε τή χώρα σ' έναν πρωτοφανή πληθωρισμό (μέ τεράστιες προσπάθειες έπεσε στό 80% πρίν τίς εκλογές). Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ότι ο κόσμος άντί νά παίρνει ψωμί από τό φούρνο, φτάνει στό σημείο νά αγοράζει φέτες από τίς ταβέρνες. Τό έλάχιστο ποσοστό πού πλουτίζει μέ άπαράδεκτο τρόπο, οδηγεί τούς παρατηρητές νά μιλάνε γιά οργανωμένη μαφία.

Παρ' όλη όμως τήν καταψήφιση του *Οζάλ*, θά ήταν λάθος νά μιλήσουμε γιά μετακίνηση του εκλογικού σώματος πρós τό άριστερά. Και αυτά άκόμη τά σοσιαλιστικά κόμματα προσπαθούν ν' άπαλλαγούν από τά πολύ άριστερά στοιχεία τους.

Ο κόσμος, τουλάχιστον στην ύπαιθρο, κινήθηκε πρós τά δεξιά, πρós τό κόμμα του *Ντεμιρέλ*. Οι ισλαμιστές κέρδισαν κάποια άξηση του ποσοστού τους και δικαιούμαστε νά υποθέσουμε ότι στίς γενικές εκλογές, μπορεί νά γίνουν οι ρυθμιστές της πολιτικής ζωής. Ο *Έτζεβίτ* επίσης, δέν επιτρέπει στον *Ινονού* νά ξεπεράσει τό 30%, ποσοστό πού θά επέτρεπε στό «Σοσιαλιστικό Λαϊκό Κόμμα» νά διεκδικήσει σοβαρά τήν έξουσία. Όλοι μιλάνε γιά μετακίνηση των βουλευτών του *Οζάλ* πρós τόν *Ντεμιρέλ*. Αυτό όμως τό ξαναδοκιμασμένο χαρτί στην Τουρκία, τί άλλαγές θά μπορούσε νά επιφέρει; Άπ' τήν άλλη μεριά υπάρχει τό σενάριο ότι οι Άμερικανοί θά δοκιμάσουν τό χαρτί των σοσιαλιστών, χωρίς νά άποκλείεται κάποια έκπληξη από τό «Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας», αφού αυτό έλέγχει τήν έξουσία.

Πέρα από τίς εκλογές, αυτό πού έχει ιδιαίτερη σημασία στην Τουρκία είναι ένας κοινωνικός αναβρασμός πού παρατηρείται τόν τελευταίο καιρό. Οι άποχές από τήν εργασία αξιάνονται καθημερινά. Συγχρόνως παρατηρείται μιά στροφή του ισλαμικού κινήματος πρós ένα ισλαμισμό χομείνι-

κού τύπου.

Η παράνομη άριστερά στην Τουρκία δέν φαίνεται ότι μπορεί νά εκφράσει τόν κοινωνικό αναβρασμό πού παρατηρείται στον εργατικό χώρο. Τό παράδοξο είναι ότι σέ μιά χώρα, όπου ή φτώχεια μαστίζει τό μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, ο πληθυσμός αυτός δέν άποκτά άριστερή συνείδηση. Και οι λόγοι είναι γνωστοί: τό κομμουνιστικό κόμμα δέν ήταν ποτέ νόμιμο, τά συνδικάτα πού έλέγχονταν από άριστερές δυνάμεις εξαρθώθηκαν. Άλλά ο βαθύτερος λόγος είναι, ότι οι άριστερές δυνάμεις και κυρίως τό κομμουνιστικό κόμμα δέν συνδέθηκαν στή συλλογική συνείδηση, μέ τά επαναστατικά λαϊκά κινήματα. Ιστορικά, δέν επιτεύχθηκε ποτέ κάποια σύνδεση μέ τά λαϊκά κινήματα. Σχεδόν ο μόνος πού προσπάθησε, ο *Ναζίμ Χικμέτ*, νά δώσει ιστορική διάσταση στην ύπαρξη του κομμουνιστικού κόμματος, είναι άπαγορευμένος. ⁷ Δηλαδή, ο λαός της ύπαιθρου μέ τά «αίώνια» προβλήματά του δέν συνδέθηκε ποτέ στό κομμουνιστικό κόμμα. Οι λαϊκοί άγώνες των τελευταίων δεκαετιών και κυρίως της δεκαετίας του '60-'70, δέν άγγιζαν τήν ύπαιθρο.

Η τουρκική διάνοηση

Η αντίφαση πού εκδηλώνεται στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Τουρκίας καλλιεργείται άκόμη περισσότερο από έναν άποπροσανατολισμό πού κυριαρχεί στό χώρο της διάνοησης και κυρίως στέ χώρο της λεγόμενης άριστερης διάνοησης. Τά τεράστια προβλήματα ταυτότητας, έθνικής, κοινωνικής και πολιτικής, πού υπέβροσαν κάτω από τό βάρος ενός αυταρχικού κράτους, είναι συνάμα και προβλήματα και μιάς διάνοησης. Άλλά ή τουρκική διάνοηση άκολούθησε ένα δρόμο παράλληλο πρós αυτόν της πολιτείας, άρκετές φορές όμως ή πορεία της είναι έντελώς αντίθετη.

Άμέσως μετά τήν ίδρυση του τουρκικού κράτους, δύο ποιητές εκφράζουν τήν άποψη της τουρκικής πολιτικής ζωής και γίνονται μέ τήν ποίησή τους οι όμνητές του *Κεμαλικού* προτύπου.

Ο *Άχμέτ Χασίμ*, ποιητής συμβολιστής και κυρίως ο *Γιαγιά Κεμάλ* μέσα από μιά έπική ποίηση συνδέει τίς ήρωικές στιγμές της *Όθωμανικής* Αυτοκρατορίας μέ τό *κεμαλικό έπος*. Βαθιά «ρεπουμπλικάνος» ο ίδιος, παρ' όλης της άναφορές του στην *Όθωμανική* Αυτοκρατορία, γίνεται ο όμνητής του *κεμαλικού* πολιτικού μοντέλου. ⁸

6. Όλο τό κείμενο στό «Πρós το 2000», 1989.

Συγχρόνως πάντα στήν ποίηση, κάνει τήν ἐμφάνισή του ὁ μέγας ποιητής τῆς Τουρκίας ὁ Ναζίμ Χικμέτ.

Εἶναι ὁ πρῶτος διανοούμενος πού προσπαθεῖ νά ἐπανασυνδέσει τό λαό μέ τίς ρίζες του καί νά ἀπελευθερώσει τήν ποίηση ἀπό τίς φόρμες τῆς λόγιας ποίησης «ντιβάν», βαθιά ἐπηρεασμένης ἀπό τήν ἀραβική καί περσική ποίηση. Καταργεῖ τό μέτρο «ἀρούζ», καί τήν ὁμοιοκαταληξία καί προσφέρει μιὰ ποίηση — συνέχεια τῆς μεγάλης παράδοσης τῆς ποίησης «ἀσίκ». Τό πόσο σημαντική εἶναι αὐτή ἡ στροφή στήν ποίηση φαίνεται ἀπό τούς μιμητές πού βρῆκε. Τό ἀριστερό ποιητικό κίνημα τῶν «γκαρίπ» μέ τό μανιφέστο τους στά 1941, γίνεται ὁ συνεχιστής τοῦ ποιητικοῦ μοντέλου τοῦ Χικμέτ, διακηρύσσοντας τήν ἀποσύνδεση τῆς τουρκικῆς ποίησης ἀπό τό ὀθωμανικό πρότυπο καί τή σύνδεσή της μέ τίς λαϊκές παραδόσεις. Οἱ ἰδρυτές αὐτοῦ τοῦ κινήματος, ὁ Ὁρχάν Βελή, ὁ Μελίχ Τζεβντέτ Ἀντάϊ καί ὁ Ὁκτάϊ Ριφάτ, εἶναι ἀριστεροί, χωρίς ὅμως νά εἶναι στρατευμένοι στό κομμουνιστικό κόμμα.

Στόν ἀντίποδα αὐτοῦ τοῦ κινήματος βρίσκεται ἕνα ἄλλο κίνημα, αὐτό τοῦ «ίκιντζί γενή» (δεύτερη ἀνανέωση) πού κατηγόρησε τό κίνημα «γκαρίπ». Οἱ ἐκφραστές του, Ἐντίπ Τζανσεβέρ, Τουργκούτ Ουγιάρ, Ἐτζέ Ἀϊχάν, δέν θέλουν νά ἔχουν πολιτική ταυτότητα.

Ἡ μεγάλη ὅμως προσφορά τοῦ Ναζίμ Χικμέτ εἶναι, ὅτι μέσα ἀπό τήν ποίησή του προσπαθεῖ νά δώσει ἱστορική διάσταση στό κομμουνιστικό κόμμα καί πολύ περισσότερο νά συνδέσει τή συλλογική μνήμη μέ τήν ἐπαναστατικότητα τοῦ λαοῦ τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ φουτουριστής αὐτός ποιητής, ἀπό τή στιγμή πού μπαίνει στήν φυλακή συνδέεται μέ τήν ἐπική ποιητική παράδοση τῆς Ἀνατολίας, καί δημιουργεῖ ἐπική ποίηση. Τά ἐργα του: «Σεῖχ Μπεντρεντίν» καί «Ἀνθρώπινα τοπία», δίνουν μιὰ καινούργια διάσταση στήν ἱστορία ἑνός λαοῦ πού προσπάθησαν νά τόν ἀπομονώσουν ἀπό ὁποιοδήποτε ἐπαναστατικό παρελθόν. Ἐπίσης, ὁ Ναζίμ Χικμέτ, χρησιμοποιώντας τό περιεχόμενο τῆς ποίησης τῶν «ἀσίκ» προσπαθεῖ νά τό μεταφράσει στά σύγχρονα του κοινωνικά δεδομένα. Ἔτσι, μεταφράζει τήν ἀδιάκοπη ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ τῶν «ἀσίκ», στήν ἀδιάκοπη ἀναζήτηση τοῦ ἀνθρώπου καί ἀπό κει τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου γιά ἰσότητα, δικαιοσύνη. Καί ἐπειδή οἱ «ἀσίκ» σ' αὐτή τή προσπάθειά τους φτάνουν στήν τέλεια ταλαιπωρία

τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἕως καί τήν αὐτοθυσία, ὁ Ναζίμ Χικμέτ, χρησιμοποιεῖ τά ἴδια σχήματα γιά νά ὀδηγήσει τόν λαό στήν αὐτοθυσία γιά τήν κοινωνική δικαιοσύνη.

Εἰδικά μετά τό 1930 πού τά αὐταρχικά μέτρα τοῦ Κεμάλ ἀναγκάζουν τούς περισσότερους ἀγωνιστές, Τούρκους ἀριστερούς νά μποῦν στήν παρανομία, ὁ Ναζίμ Χικμέτ πού εἶναι ὑπέρ τῆς ἀμεσης δράσης, χρησιμοποιεῖ ὄλο καί περισσότερο τήν ποίηση τῶν «ἀσίκ».

Μ' αὐτό τό μεταφορικό τρόπο καλεῖ στήν ἀμεση δράση μέ ὁποιοδήποτε τίμημα: στό ποίημά του *Ταχίρ καί Ζουχρέ* (ὁ τίτλος δανεισμένος ἀπό τούς ἀσίκ) λέει:

«Δέν εἶναι ντροπή νά εἶσαι *Ταχίρ καί Ζουχρέ*,

οὔτε νά πεθαίνεις ἀπό ἀγάπη
τό σημαντικό εἶναι νά μπορεῖς νά εἶσαι
Ταχίρ καί Ζουχρέ
τό σημαντικό εἶναι τί ὑπάρχει στήν
καρδιά.

Δέν εἶναι ντροπή νά εἶσαι *Ταχίρ καί Ζουχρέ*

οὔτε νά πεθαίνεις ἀπό ἀγάπη
ἐσύ ἀγαπᾷς τόν κόσμο ἄ *bride abattue*
ἐνῶ αὐτός σέ ἀγνοεῖ
ἐσύ δέν ἐπιθυμεῖς νά ἐγκαταλείψεις τόν
κόσμο
ἐνῶ αὐτός θά σέ ἐγκαταλείψει».⁹

Μέ τόν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιεῖ τόν μῦθο τοῦ «Κερέμ».

Τελικά ὁ Ναζίμ Χικμέτ διεκδικεῖ μιὰ ἰδιαίτερη κληρονομία, προσπαθεῖ νά ἐπαναφέρει στήν συλλογική μνήμη τίς λαϊκές ἐπαναστάσεις τῆς Ἀνατολίας γιά νά ὑπογραμμίσει τή συνέχεια τῆς πάλης τῶν τάξεων μέσα στήν ἱστορία τῆς πατρίδας του. Ἰδιαίτερα ἀναφέρεται στούς πολύ σημαντικούς αἰῶνες, XIV καί XV, ὅπου καί ἡ ἐπανάσταση τοῦ Σεῖχ Μπεντρεντίν.

«Ἐρχόμαστε ἀπό πολύ μακριά
ἀπό ἀτέλειωτα μακριά.
Δέν κόψαμε τούς δεσμούς μας μέ τό
χρόνο.

Τό τσεκούρι πού ἔκοψε τό κεφάλι
τοῦ Μπεντρεντίν τοῦ Σιμάβνε
μᾶς θυμίζει τήν κληρονομιά μας».

Αὐτή τήν περίοδο, δηλαδή ἀπό τήν ἰδρυση τοῦ τουρκικοῦ κράτους μέχρι τό 1960, τό μυθιστόρημα ἀκολουθεῖ τήν πορεία τῆς ποίησης. Ἡ τουρκική διανοήση ἀκολουθεῖ τήν πολιτική τοῦ Κεμάλ γιά ἀναβάθμιση τῆς Ἀνατολίας καί γνωριμίας της μέ τόν κόσμο τῶν πόλεων.

Ἐκδηλώνεται ἕνα τεράστιο ἐνδιαφέρον γιά τούς ἀνθρώπους τῆς Ἀνατολίας καί τά προβλήματά τους. Τήν περίοδο αὐτή δεσπόζει ὁ συγγραφέας Γιακούμπ Καντρί μέ τόν «Ξένο». Ὁ ἴδιος εἶναι Κεμαλιστής καί βουλευτής. Ἀντίθετα, οἱ συγγραφεῖς πού ἀκολουθοῦν καί χρησιμοποιοῦν τό ἴδιο θέμα εἶναι ἀριστεροί.

Τέτοιοι ὅπως ὁ Φακίρ Μπαῦκούρτ, ὁ Γιασάρ Κεμάλ καί ἰδιαίτερα ὁ Ὁρχάν Κεμάλ θά μιλήσουν γιά τήν προλεταριοποίηση τῶν χωρῶν τῆς Τσουκούροβα. Ἡ περίοδος τοῦ «ἀγροτικοῦ μυθιστορημάτος» εἶναι σημαντική γιά τό τουρκικό μυθιστόρημα. Ἡ Ἀνατολία γίνεται πραγματικότητα γιά τούς κατοίκους τῶν πόλεων, ἄν καί δυστυχῶς ἀπό ἕνα σημεῖο καί μετά δέν ξεπέρασε τά ὄρια τοῦ φολκλόρ. Σήμερα ἀκόμα, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων θέλουν νά ἀγνοοῦν τήν ὑπαρξη τῆς Ἀνατολικῆς Τουρκίας.

Ἐπίσης στή νοβέλα παρουσιάζονται δύο, τεράστιας σημασίας, πρόδρομοι τῆς ρεαλιστικῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς: ὁ Σαμπαχατίν Ἀλή καί ὁ Σαῖτ Φαῖκ.

Ὁ Σαῖτ Φαῖκ μέσα ἀπό ἕναν ρεαλιστικό τρόπο γραφῆς θά ζωγραφίσει τήν ὑπαρξη τῶν μειονοτήτων στήν Κων/πολη καί ἰδιαίτερα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Σαμπαχατίν Ἀλή, ὁ μέγας αὐτός ἐπικριτής τῆς κατάστασης στήν Ἀνατολία, θά φονευτεῖ ἀπό τήν ἀστυνομία.

Μετά τό 1960, ὄλο σχεδόν οἱ διανοούμενοι εἶναι πολιτικοποιημένοι, κι αὐτό ὀφείλεται στήν ἔκταση πού παίρνει τό ἀριστερό κίνημα καί κυρίως στήν νομιμοποίηση τοῦ «Ἐργατικοῦ Κόμματος» πού ἐλέγχεται ἀπό τό κομμουνιστικό κόμμα.

Τό πραξικόπημα τοῦ 1971 διακόπτει τή δημιουργία τῶν ἀριστερῶν διανοούμενων καί ὅσοι δέν φυλακίζονται, φεύγουν στήν Εὐρώπη. Σ' αὐτό τό σημεῖο (1971) μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὄλο τό ἀριστερό κίνημα γνωρίζει τήν μεγαλύτερη διάλυση ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κεμάλ.

Ἀπό τότε τό πρόσωπο τῆς Τουρκίας καί στό ἐπίπεδο τῆς διανοήσης μεταβάλλεται. Τό πραξικόπημα τοῦ 1980 δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ὀριστικοποιήσει αὐτή τή διάλυση. Οἱ ἀριστεροί διανοούμενοι ἀναζητοῦν μέσα ἀπό τίς δημιουργίες τους μιὰ ρεαλιστική πολιτική. Ἡ ἐποχή τῆς Ἀνατολίας καί τῆς πολιτικοποίησης ἔχει παρέλθει ὀριστικά. Ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὁ Τζάν Γιουτζέλ πού κάνει πολιτική σατιρική ποίηση, ὅπως καί ὁ Νεβτζάτ Τσελικ, ἕνας νέος ποιητής σ' ἀχνάρια τοῦ Ν. Χικμέτ, πού βρίσκεται στή φυλακή ἀπό τό 1980, οἱ ὑπόλοιποι ἀναζητοῦν μιὰ διέξοδο προσανατολισμένοι στήν Εὐρώπη. Γενικεύοντας, ὄλο εἶναι ἐναντίον τῆς πολιτικοποιημένης λογοτεχνίας. «Τό

7. Τό ἐπος τοῦ Σεῖχ Μπεντρεντίν, κ.ἄλ.

8. Γιά τήν διαδρομή τῆς λογοτεχνίας μέσα στήν τουρκική ἱστορία, βλ. Γκιουζίν Ντινὸ, *Πολίτης*, Ἰούλιος 1988.

9. Αὐτό τό ποίημα βρέθηκε στά 1948 σ' ἕνα γράμμα πού ἔστειλε ὁ Ν.Χ. ἀπό τή φυλακή τῆς Προύσας στόν Μουζεχέρ Βάνου, *Γράμματα στοῦς Βά-Νου*, Κων/πολη, ἔκ. Τζέμ, 1970, σ. 163.

σημαντικό», όπως δηλώνει ο Νεντίμ Γκιουρσέλ, λογοτέχνης της νέας γενιάς, «είναι η γραφή, η φόρμα και το στυλ· δεν μας χρειάζεται πιά η πολιτικοποιημένη ξύλινη γλώσσα».

Από το 1975 και μετά, και κυρίως μετά το 1980, η πολιτική στροφή στην Εύρωπη άντανακλάται και στην λογοτεχνία. Μέ τον Άττιλα Ίλχάν, τον Όζλου και τον Νεντίμ Γκιουρσέλ, η λογοτεχνία έχει σαν θέμα της την Εύρωπη. Βέβαια μέσα από έναν στείρο φιλοευρωπαϊσμό μπορούμε να διακρίνουμε την τεράστια αγωνία των διανοούμενων, άπαγορευμένων από το άριστερό κίνημα, τις συνεχείς ήττες του και τα επαναλαμβανόμενα πραξικοπήματα. Σίγουρα δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτός ο φιλοευρωπαϊσμός που εκδηλώνεται είναι φαινόμενο καινούργιο. Υπήρχε πάντα. Άρκει να υπενθυμίσουμε ότι οι άριστεροί Τούρκοι διανοούμενοι, όπως και η άριστερά στην Τουρκία ήταν και έμειναν σέ μεγάλο μέρος τους ύποστηκτές της κεμαλικής πολιτικής, μέ κριτική θέση. Ο έκμοντερνισμός και ο έξευρωπαϊσμός ως αρχές του Κεμάλ, βρίσκουν τους μιμητές τους και στους άριστερους διανοούμενους. Όλη η παράδοση του λαού, όπως και οι ισλαμικές του αξίες διεκδικείται από τους δεξιούς. Οι άριστεροί διανοούμενοι διεκδικώντας τον τίτλο των μοντερνιστών άφησαν την παράδοσή τους ανεμετάλλευτη.

Σήμερα, επιπλέον, μετά την εκδίωξη από τά Πανεπιστήμια των άριστερών καθηγητών, πράγμα που τους δδήγησε, γιά τήν έπίλυση των βιωτικών τους αναγκών στον ιδιωτικό τομέα, η Εύρωπη και οι αξίες της έγιναν πανάκεια γιά τήν τουρκική διάνοηση. Οι περισσότεροι από αυτούς στράφηκαν προς τήν σοσιαλδημοκρατία. Η ανάγκη που τους δδήγησε να γνωρίσουν τον ιδιωτικό τομέα, δδήγησε και μερικούς από αυτούς να γίνουν οπαδοί της φιλελεύθερης οικονομίας.

Γενικότερα όμως, ο έπαναπροσδιορισμός αξιών που παρουσιάζεται στην κοινωνία αυτής της χώρας, δεν αφήνει ανεπηρέαστη τήν διάνοησή της. Έτσι, όσοι δεν είναι πιά κεμαλιστές και σοσιαλδημοκράτες, προσπαθώντας να κρίνουν τον Κεμάλ, θεωρητικοποιούν τό ισλαμιστικό κίνημα. Δεν είναι λίγα τά παραδείγματα διανοούμενων μαρξιστών που σήμερα είναι ισλαμιστές· τέτοιος είναι ο ποιητής Ίσμέτ Όζέλ που από τό εργατικό κόμμα όπου άνήκε, έγινε ισλαμιστής. Ο Τσετίν Άλτάν, παλιός βουλευτής του εργατικού κόμματος σήμερα ύπερ του Όζάλ.

Άλλοι όπως ο Άττιλα Ίλχάν, που γνώρισε τήν Εύρωπη και ειδικά τό Παρίσι στους Τούρκους, σήμερα είναι έθνικιστής εναντίον του Δυτικού ιμπεριαλισμού.

Τά παραδείγματα δεν έχουν τόση σημασία, όσο τό να τονίσουμε τήν άπομόνωση της διάνοησης στην Τουρκία. Η εγωϊστική αυτάρκειά της, οι άντικειμενικοί λόγοι (φοβερή ακρίβεια του χαρτιού, τά μεγάλα δικαιώματα λογοκρισίας που παραχωρεί τό Σύνταγμα) δδήγησαν τή διάνοηση να θεωρεί επαναστατικό λόγο και επαναστατική πράξη τον έρωτισμό στην λογοτεχνία.

Θά κάνουμε μιά μικρή παρένθεση γιά να δείξουμε πώς αυτή η άλλοπρόσαλη πολιτική του Όζάλ της δεκαετίας του '80, καθώς και η άπεγνωσμένη αναζήτηση της ταυτότητας εκ μέρους των Τούρκων, καθρεφτίζεται στην κατ' έξοχην λαϊκή έκδήλωση, τό τραγούδι. Από τήν δεκαετία του '60 και μετά, η μουσική γνώρισε μιά σημαντική εξέλιξη στην Τουρκία. Οι συνθέτες Ρουχιζού, Λιβανελί, Τιμούρ Σελτζούκ κ.α. χρησιμοποιούν στίς συνθέσεις τους τήν παραδοσιακή μουσική της Άνατολίας. Ο λαός αρχίζει να τραγουδάει τραγούδια βασισμένα στα παραδοσιακά μουσικά πρότυπα. Τό «σάζ» γίνεται πάλι ένα από τά κυριότερα μουσικά όργανα. Η άνοδος όμως του Όζάλ άνακόπτει αυτήν τήν μουσική εξέλιξη.

Η πολιτική του Όζάλ, που στό ένα της μέρος είναι σύνδεση μέ τις άραβικές χώρες, έπηρεάζει και τή μουσική του λαού, όπως βέβαια και άλλες εκδηλώσεις του. Στη μουσική, η επίδραση είναι κραυγαλέα. Δημιουργείται τό κίνημα της λεγόμενης μουσικής «άραμπέσκ». Τά στοιχεία της είναι άραβικά. Μουσική βάρια και στίχοι που εκφράζουν μοιρολατρεία, πόνο γιά τή ζωή, θάνατο κ.λπ. Η κυβέρνηση του Όζάλ ενώ στην αρχή ύποστήριξε μέ όλες τις δυνάμεις της αυτή τήν μουσική έκφραση, σήμερα βρίσκεται στην δύσκολη θέση να προσπαθεί να περιορίσει τήν έκταση που πήρε αυτό τό μουσικό κίνημα. Ο τραγουδιστής Ίμπραχίμ Τατλίσές από τήν Ούρφα, γίνεται ο κύριος εκφραστής της μουσικής «άραμπέσκ». Ο λαός άποπροσανατολίστηκε έντελώς και στράφηκε προς τήν άραβική παράδοση, που μέ σιγουριά, μπορούμε να πούμε ότι δεν είναι η δική του.

Άπό τήν άλλη πλευρά όμως, παρατηρείται κάποια ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης στον περιοδικό τύπο. Τά δύο άριστερά περιοδικά «Νοκτά» και κυρίως τό «Ίκί μινέ ντορού» («Πρός τό 2000») δημιουργούν μιά καινούργια παράδοση άγνωστη μέχρι στιγμής στην Τουρκία. Τό δεύτερο εκδίδεται από τον Περιντέκ Ντογού παλιό μαοϊκό, σήμερα ιδρυτή του Σοσιαλιστικού Κόμματος. Προσπαθούν να άφυντίσουν τό λαό και να τον ένημερώσουν σέ θέματα που είναι άδύνατον να πληροφορηθεί από τον ύπόλοιπο τύπο.

Ένδεικτικά, τό «Πρός τό 2000» δημοσιεύει τή συνέντευξη τύπου που είχε δώσει ο Κεμάλ στη Σμύρνη στα 1923, όπου αναγνωρίζει τήν γεωγραφική άυτόνομια των Κούρδων. Έπίσης, σέ άλλο τεύχος δημοσιεύει τά χειρόγραφα του Κεμάλ όπου γίνονται άλλαγές στο Κοράνι και τή ζωή του Μωάμεθ. Και τά δύο τεύχη φυσικά άποσύρονται από τήν κυκλοφορία.

Αυτά τά περιοδικά θά προσπαθήσουν να ένημερώσουν τήν κοινή γνώμη γιά τά σκάνδαλα στην οικονομία και τήν τρομοκρατία της έξουσίας. Έπίσης, ιδιαίτερα τό «Πρός τό 2000», τον τελευταίο καιρό μέ τις αναλύσεις του προσπαθεί να δώσει τή σωστή διάσταση της σημασίας της άποχής των εργαζομένων από τή δουλειά τους.

Τό άριστερό κίνημα στην Τουρκία και η «χρεωκοπία» του

Η αντίφαση της τουρκικής κοινωνίας είχαν άντίκτυπο και στο άριστερό κίνημα. Στα χρόνια που άκολούθησαν τό πραξικόπημα του 1980, η άριστερά φαίνεται έξαφανισμένη. Θά μπορούσαμε να άποδώσουμε αυτή τήν έξαφάνιση στα κατασταλτικά μέτρα που έφαρμόστηκαν μετά τό πραξικόπημα, και στην κυβέρνηση του Όζάλ, που μέ τήν «καινούργια» πολιτική που έφαρμόσε δεν άφησε περιθώρια ανάπτυξης στην άριστερά. Αν σ' αυτά προσθέσουμε και τή μη νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος και όποιουδήποτε άλλου άριστερου κινήματος, η σημερινή άνυπαρξία της άριστεράς φαίνεται έξηγησίμη.

Και όμως τό 1971 τό πραξικόπημα της 12ης Μαρτίου ήταν πολύ πιό σκληρό, τά μέτρα που πάρθηκαν όχι μόνο δδήγησαν πολλούς άγωνιστές στις φυλακές, αλλά και στο θάνατο. Παρ' όλα αυτά οι άριστερές και άριστεριστικές οργανώσεις από τό 1973 και μετά εμφανίζονται ισχυρές και μέ μεγάλο λαϊκό και συνδικαλιστικό έρεισμα. Τί έπακολούθησε που δδήγησε τό άριστερό κίνημα στη σημερινή κατάσταση κρίσης;

Θά έπρεπε ίσως να αναζητήσει κανείς τις αίτιες σέ άδυναμίες προσδιορισμού της ταυτότητας αυτού του άριστερου κινήματος. Η άριστερά γενικά σέ σχέση μέ τήν κρατική έξουσία και βέβαια σέ σχέση μέ τό λαό, τή παράδοσή του και τά αίτήματά του μοιάζει να παράπαιει. Έντέλει, η τεράστια αυτή κρατική μηχανή που κατόρθωσε να ίσοπεδώσει τά πάντα στην Τουρκία δεν θά άφηνε ανεπηρέαστη τήν Άριστερά.

Τό μεγάλο ζητούμενο είναι κατά πόσο η Άριστερά μπόρεσε, κατ' άρχην να διαφοροποιηθεί από τό κεμαλικό πρότυπο και κατά δεύτερο να κά-

νει μιά ἄλλη πρόταση πολιτικῆς προσαρμοσμένης στήν παράδοση τοῦ τούρκου λαοῦ. Παρ' ὅλη τή κριτική στό κεμαλικό πρότυπο, ὅπως διαπιστώσαμε καί μέ τούς διανοούμενους, ἡ Ἀριστερά μένει δεμένη στίς ἀρχές τοῦ Κεμάλ. Ὄταν φτάνει ἡ στιγμή τοῦ ἀδιεξόδου γιά πολλά σημεῖα γιά τήν κεμαλική πολιτική, ἡ Ἀριστερά εἶναι ἡ πρώτη πού θά ἀκολουθήσει τό ἀδιέξοδο.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ κρατική ἐξουσία στήν Τουρκία εἶχε πάντα τήν ἱκανότητα νά ἀποδυναμώνει, μέ τόν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο, τή δυναμική τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος. Τελικά στήν δεκαετία τοῦ '80 φτάνει στό σημείο νά πείσει καί πολλούς ἀπό τούς ἴδιους τούς ἀριστερούς γιά τή «χρεωκοπία» τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος.

Ἀπό τή στιγμή τῆς ἐμφάνισής του ὁ Κεμάλ, προσπαθεῖ νά ποδηγετήσει, ὅπως καί διτῆποτε ἄλλο, τό κομμουνιστικό κόμμα.¹⁰ Στά 1920 ἰδρύει ἕνα ἄλλο κομμουνιστικό κόμμα τό ὁποῖο ἐλέγχεται ἀπό στρατιωτικούς. Ὁ στόχος αὐτοῦ τοῦ κόμματος εἶναι, ἀπό τή μιά νά ἐπιτρέψει στούς κομμουνιστές νά ἐκδηλωθοῦν ὥστε νά μπορεῖ νά τούς ἐλέγξει καί βέβαια, νά ἀποσπάσει τή βοήθεια τῆς ΕΣΣΔ, ἀφοῦ ἐκείνη τήν ἐποχή ὁ Κεμάλ θεωρεῖται ἀντάρτης ἀπό τίς Εὐρωπαϊκές δυνάμεις.

Ἡ παγίδα πού ἔστησε ὁ Κεμάλ στούς κομμουνιστές ἐπιτυγχάνει τό στόχο της. Οἱ κομμουνιστές ἔρχονται στήν Ἀνατολία (μέχρι τότε δροῦσαν ἔξω ἀπό τήν Τουρκία) γιά νά πάρουν μέρος στόν ἀπελευθερωτικό ἀγώνα. Ὁ Κεμάλ τόν Ἰανουάριο τοῦ 1921 σκοτώνει ὅσους μπορεῖ καί τούς πετάει στή Μαύρη Θάλασσα. Ἀπό τότε, μέχρι τό 1960 ἀρχίζει μιά ἀγωνιστική ὅσο καί παράδοξη πορεία τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ἐνῶ, κάθε πέντα-δέκα χρόνια, ὁ Κεμάλ καί οἱ μετ' αὐτόν προχωρᾶνε σέ συλλήψεις καί φυλακίσεις κομμουνιστῶν, στίς περιόδους ἡρεμίας οἱ κομμουνιστές χρησιμοποιοῦνται σέ μεγάλες κυβερνητικές θέσεις (στό Ὑπουργεῖο Παιδείας κ.λπ.). Τό ἴδιο τό κομμουνιστικό κόμμα παρ' ὅλες τίς διώξεις (οἱ μεγαλύτερες, τό 1925, 1930, 1938, 1948) πού ὑφίσταται, πιστεύει ὅτι οἱ στόχοι του δέν διαφέρουν ἀπ' αὐτούς

10. Γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ Κομμουνισμοῦ στήν Τουρκία εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσες ὁσες δημοσιεύσεις ἔχουν γίνει στήν Σ. Ἐνωσι, ὅπως καί τοῦ HARRIS G.S., *The origins of Communism in Turkey*, 1967, τοῦ Mete Tuncaç, *Türkiye' de sol Akımlar* (Τά ἀριστερά κινήματα στήν Τουρκία), 3η ἐκδ. Ἄγκυρα, 1978 καθώς καί τὰ ἄρθρα τοῦ Paul Dumont, *Les organisations socialistes et la propagande communiste à Istanbul pendant l'occupation alliée 1918-1922*, στό *Etudes balkaniques*, no 4, Sofia, 1979.

τοῦ κράτους. Ὁ Κεμάλ ὡς ἔθνικό σύμβολο ἦταν δύσκολο ν' ἀμφισβητηθεῖ. Μέσα στή δεκαετία τοῦ 1930, ὁ γραμματέας τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, Βεντάτ Νεντίμ Τόρ παραδίδει στήν Ἀστυνομία τὰ ὀνόματα καί τίς κομμουνιστικές ὀργανώσεις πού ὑπάρχουν στήν Τουρκία. Ἡ πράξη του αὐτή βέβαια δέν ἔχει καμμία ἀπολύτως ἔννοια προδοσίας, ἀπλῶς ἐμπρακτα προσπαθεῖ νά πείσει τό κράτος ὅτι τό κόμμα δέν βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τήν κυβέρνηση.

Μέ τό πραξικόπημα τοῦ 1960 ἐναντίον τοῦ Μεντερές, τό κομμουνιστικό κόμμα γνωρίζει μιά ἀπό τίς εὐτυχισμένες στιγμές τῆς ὑπαρξῆς του στήν Τουρκία. Ἡ ἄνθηση αὐτή εἶδαμε πόσο ἐπῆρασε τούς διανοούμενους. Μόνο πού θά διαπιστώσουμε ὅτι αὐτή τήν ἄνθηση τήν ἐπιτρέπει τό κράτος καί ὅταν ἀρχίζει νά κινδυνεύει τήν διακόπτει. Ἀλλά ἡ Ἀριστερά δέν ἐκμεταλλεύτηκε αὐτή τήν περίοδο μέ τέτοιο τρόπο πού θά τῆς ἐπέτρεπε νά ἔχει μιά μονιμότερη σύνδεση μέ τό λαό ὥστε νά μπορέσει νά ἀντισταθεῖ στή φοβερή ἀντίδραση πού ξέσπασε μέ τό πραξικόπημα τοῦ '71 καί στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Ἐπίσης, ἂν καί κάπως τολμηρῶ, χωρίς νά θέλουμε νά ὑποτιμήσουμε τούς ἀγῶνες τῆς τούρκικης ἀριστερᾶς, τήν ἐποχή πού θά μπορούσε νά ἀνοίχτει στό λαό καταναλώθηκε στίς ἐσωτερικές της ἀντιφάσεις. Δέν κατόρθωσε τελικά νά θεωρητικοποιήσει τή πρακτική της ὥστε νά προσφέρει ἕνα μελλοντικό ὄραμα ἐξουσίας στό λαό.

Τό δημοκρατικό Σύνταγμα πού νομοθετεῖ ὁ στρατός τό 1960, ἐπιτρέπει τήν ἴδρυση τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος (TIP) στά 1962-63. Σ' αὐτό συμμετέχει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος πού εἶναι παράνομο. Οἱ ἐκλογές τοῦ 1963, δίνουν στό ἐργατικό κόμμα 15 βουλευτές. Ὁ ἐνθουσιασμός εἶναι ἐκδηλος παντοῦ στήν Τουρκία. Στό Ἐργατικό Κόμμα¹¹ συμμετέχουν καί ἀριστεροί σοσιαλδημοκράτες, ὅπως καί 3-4 βουλευτές εἶναι Κούρδοι. Τό Σοσιαλιστικό κόμμα τοῦ πατέρα Ἰνονοῦ δέν ἔχει ἀκόμη ταξικό, ἀριστερό λόγο. Μετά τό 1970 τοποθετεῖται ἀριστερά τοῦ Κέντρου καί προσπαθεῖ νά διεκδικήσει μέλη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Οἱ Τούρκοι ἀριστεροί ἀρχίζουν νά μιλᾶνε γιά ἐπανάσταση. Τό TIP ὀργανώνει στά Πανεπιστήμια τήν «ὁμοσπονδία συλλόγων συνειδητοποίησης» (*Fikir Kulüpleri Fenderasyon*), ὅπως καί στήν λογοτεχνία μεταφράζονται μέ μοναδική ταχύτητα Ρῶσοι λογοτέχνες καί μαρξιστές συγγραφεῖς. Ὅμως ἡ ἐξουσία ἀρχίζει νά ἀντιδρᾷ καί ὑποβάλλει τήν «Ἐνωσι, ἀντικομμουνιστικός ἀγῶνας» γνωστή σ' ἐμᾶς μέ τό ὄνομα «Γκρίζοι λύκοι», ἐνῶ παράλληλα, μέ τόν ἐκλογικό νόμο, περιορίζει τούς

βουλευτές τοῦ TIP στίς ἐκλογές τοῦ 1965 σέ τρεῖς.

Ὁ Ἐτσεβίτ γίνεται ὁ Δούρειος Ἴππος γιά τήν ἀριστερά. Τά ἔθνικα αἰσθήματα τῶν δεξιῶν παραδοσιακῶν μαζῶν μεγαλώνουν καί ἀρχίζουν νά προσανατολίζονται μέ συμπάθεια πρὸς τόν Ἐτσεβίτ. Ὁ ἴδιος γιά νά γίνει ἔθνικός ἥρωας, παραιτεῖται μέ σκοπό νά προκηρύξει ἐκλογές. Σ' αὐτό τό σημείο ἡ Ἀριστερά γνωρίζει μιά ἡττα χωρίς προηγούμενο. Τά δεξιά κόμματα, μπροστά στόν κίνδυνο, δημιουργώντας κυβέρνηση «ἐθνικοῦ μετώπου» ὅπου συμμετέχουν φασίστες τοῦ Τουρκές καί τοῦ Ἐρμπακάν, ἀρχίζουν νά χτυπᾶνε τὰ ἀριστερά συνθήματα. Σκοπός τους νά ἐξαφανίσουν τό κύρος πού κέρδισε ἡ Ἀριστερά ἀπό τήν εἰσβολή στήν Κύπρο. Ἡ Τουρκία βρίσκεται σέ κατάσταση ἐμφυλίου πολέμου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀριστεροί καί ἀριστεριστές προσπαθοῦν νά ἀντικροῦν τήν συντονισμένη δράση τῶν φασιστικῶν ὀργανώσεων. Ὁ ἐνοπλος ἀγώνας κατά τῶν φασιστῶν εἶναι σημαντικός καί ἀποβλέπει στήν ὑπεράσπιση τῶν λαϊκῶν δικαιωμάτων.

Ὅμως ὁ ἐνοπλος ἀγώνας δέν μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ καί ἡ Ἀριστερά, ὀχι μόνο ἀποκόβεται ἀπό τό λαό, ἀλλά συμβάλλει καί στήν πολιτική ρευστότητα. Οἱ ἀριστεροί κυρίως φιλοσοβιετικοί, ἀρχίζουν νά διαχωρίζουν τή θέση τους, ὁ λαός μέσα σ' αὐτό τό κλίμα τῆς ἀνεξέλεγκτης τρομοκρατίας ἀναδιπλώνεται στόν ἑαυτό του καί ἀναζητεῖ τή σωτηρία του στή παράδοσή του (Ἰσλάμ), ἡ κρατική ἐξουσία ἔχει δημιουργήσει ὅλες τίς προϋποθέσεις πού τῆς ἐπιτρέπουν νά ἐπανεέλθει ὡς ὁ ρυθμιστής καί ἐγγυητής τῆς ἐννομης τάξης.

Σήμερα ἡ Ἀριστερά, μετά τήν ἀπομόνωσή της σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1980, φαίνεται ν' ἀρχίζει νά δραστηριοποιεῖται μέσα ἀπό τὰ ἐργατικά κινήματα.¹²

Ὅστόσο πενήντα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Κεμάλ, ἡ Τουρκία φαίνεται καί ἀδύναμη νά σηκώσει τό φορτίο πού τῆς ἐπέβαλε ὁ μέγας τῆς ἐθνάρχης ἀλλά καί ἀνίκανη νά διαμορφώσει μιά ταυτότητα πέρα ἀπό τό κεμαλικό μοντέλο. Ποτέ ἡ Τουρκία, ἀπό τή διάνοξη μέχρι τούς ἐργαζόμενους, δέν ζήτησε περισσότερο τήν Εὐρώπη καί

11. Μερικοί ἀπό τούς γνωστούς βουλευτές τοῦ TIP: ὁ Cetin Altan (σήμερα φιλο-Οζαλικός), ὁ Behice Boran, ἰδρυτῆς τοῦ ἐννομένου κομμουνιστικοῦ κόμματος καί ὁ γνωστός Κουρδολόγος Mehmet Ali Aslan.

12. Γιά τήν τεράστια σημασία τῶν ἐργατικῶν ἀπεργιῶν γιά τήν Ἀριστερά, Περνιτσέκ Ντογού, «Πρὸς τό 2000», Μάρτιος 1989.

πότε ή Τουρκία, από την διανόηση μέχρι τους εργαζόμενους, δεν φόρεσε περισσότερο τη μαντίλα του μουσουλμάνου.

Από το 1965 και μετά, και κυρίως μετά το 1968 ή διεθνής συγκυρία επηρεάζει την πορεία του άριστερου κινήματος. Η Κίνα, το Βιετνάμ, ή Κούβα και ή Τσεχοσλοβακία δεν αφήνουν ανεπηρέαστη, κυρίως ή νεολαία. Η πρώτη διαφοροποίηση εκδηλώνεται ανάμεσα στους ύποστηριχτές «της εθνικής δημοκρατικής επανάστασης» επηρεασμένοι από τό Μάο και σ' αυτούς της «εργατικής σοσιαλιστικής επανάστασης» που πρόσκεινται στην Σοβιετική Ένωση.

Τό 1968 είναι καθοριστικό, τό TIP κατηγορώντας ή Σοβιετική Ένωση για την εισβολή διαλύεται και από αυτό βγαίνουν οι πρώτες ομάδες που ύπερασπίζουν τον ένοπλο άγώνα. Οι ομάδες αυτές κινούνται έξω από την φιλοσοβιετική παράδοση του TIP.

Από ή νεολαία ξεπηδάει τό κίνημα «επαναστατική νεολαία» (Dev(ginci) genc(lik)) όπου οι ρίζες της γνωστής σ' έμάς *Dev yol*. Η *Dev genc* τοποθετείται κατά της Σοβιετικής Ένωσης και θέλει νά ακολουθήσει τό πρότυπο της Κούβας και του Βιετνάμ. Συγχρόως αναπτύσσονται μεγάλα άγροτικά κινήματα, κινητοποιήσεις των Κούρ-

δων με την ίδρυση της πρώτης όργανωσης «Έστίες επαναστατικής ανατολικής μόρφωσης». Οι πρώτες ένοπλες πρακτικές εκδηλώνονται με την μεγάλη ένοπλη ληστεία τράπεζας στην Άγκυρα μετά ή μιά διαδέχεται ή άλλη. Η πρακτική της έξουσίας, μετά τό πραξικόπημα του 1971 και την άμνηστία του 1973, παγιδεύει τις άριστερές και άριστεριστικές όργανώσεις. Δηλαδή, ή δράση των φασιστικών κινήματων που έμφανίζονται και αναπτύσσονται με γρήγορο ρυθμό μέσα στην δεκαετία του 1970, παρασύρει τους άριστερούς σε μιά κλιμάκωση βίας που τους αφήνει εκθετους στό λαό και την κοινή γνώμη. Γι' αυτό τό πραξικόπημα του 1980 έγινε άποδεκτό με άνακούφιση από τον περισσότερο κόσμο και έβαλε την άριστερά στό περιθώριο. Η έξουσία πειθοντας ότι πηγή άνωμαλίας είναι οι άριστεροί και άριστεριστές, κατορθώνει νά άποσυνδέσει ή συλλογική μνήμη από την δικιά της τρομοκρατική πρακτική. Η δολοφονία του Μαξίμ Τσαγιάν (ιδρυτή του λαϊκού άπελευθερωτικού κόμματος) που είναι ό θεωρητικός του *Dev yol*, *dev sol* κ.λπ., μαζί με άλλους 10 στη Μαύρη Θάλασσα, όπως και ή εκτέλεση του Ντενίζ Γκεζμής (ιδρυτή του τουρκικού άπελευθερωτικού στρατού), τό 1972 στις φυλακές της Άγκυ-

ρας μαζί με 2 άλλους συντρόφους του, είναι μερικά από τά σημαντικά έπεισόδια αυτής της φάσης. Επίσης την ίδια εποχή, ό Ίμπραχίμ Καϊπά Καγιά (ιδρυτής του τουρκικού επαναστατικού άγροτικού στρατού) πεθαίνει από βασανιστήρια στις φυλακές. Από τους ιδρυτές άριστεριστικών όργανώσεων της δεκαετίας του '70 ελάχιστα ζούν σήμερα, όπως ό Περιντσέκ Ντογού (τουρκικό επαναστατικό άγροτικό κόμμα), σήμερα εκδότης του περιοδικού «Πρός τό 2000» και ιδρυτής του «Σοσιαλιστικού κόμματος».

Η ιστορική συγκυρία όμως, που μεταβάλλει έξ ολοκλήρου την πορεία της Άριστεράς είναι ή εισβολή στην Κύπρο του 1974. Η εισβολή που γίνεται, όταν ό Έτσεβίτ είναι στην έξουσία, χρεώνεται στην άριστερά. Ο Έτσεβίτ αυτή την περίοδο έμφανίζεται με άριστερό λόγο. Η έθνικιστική αυτή ένέργεια όχι μόνο άποπροσανατολίζει την Άριστερά, αλλά την κάνει και εύκολη λεία στά χέρια της αντίδρασης. Όλοι οι άριστεροί, εκτός από κάποιους μαοϊκούς ύποστηρίζουν την εισβολή. Είναι γνωστή ή αντίδραση των συνδικαλιστών της Disk που προσφέρουν ένα μεροκάματο ό καθένας για την ένίσχυση του έθνικου άγώνα.

Σκέψεις για τήν ἐκθετική λειτουργία τοῦ σύγχρονου μουσείου

Στό πλαίσιο ἀνακατατάξεων καί ἐπαναπροσδιορισμοῦ πολλῶν θεσμῶν καί λειτουργιῶν ἐντάσσεται καί τό Μουσεῖο. Σύμφωνα μέ τόν ὄρισμό τοῦ Διεθνoῦς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM 1974): «Τό Μουσεῖο εἶναι ἕνα ἴδρυμα μόνιμο, μή κερδοσκοπικό, στήν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας, τῆς ἀνάπτυξής της, ἀνοικτό στό κοινό. Τό Μουσεῖο κάνει ἐρευνες σχετικές μέ τά ὑλικά τεκμήρια τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ περιβάλλοντός του, τά συλλέγει, τά διατηρεῖ, τά κοινοποιεῖ καί κυρίως τά ἐκθέτει γιά μελέτη, παιδεία, ψυχαγωγία».

Μέχρι τίς μέρες μας ὁ ρόλος τοῦ ἦταν ὑποχρεωμένο νά διαδραματίσει ἕνα Μουσεῖο περιοριζόταν στήν παθητική λειτουργία τῶν συλλόγων του καί ἔτεινε νά ταυτισθεῖ μέ μαυσωλεῖο ντοκουμέντων τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Παράλληλα ἱκανοποιούσε τά ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα τῶν εἰδημόνων καί ἀπευθυνόταν σέ μιά εἰδική κατηγορία διανοουμένων. Ἡ κατάσταση αὐτή εἶναι ὁ κανόνας στόν τόπο μας, ἐκτός ἀπό ὀρισμένες φωτεινές ἐξαιρέσεις τά τελευταῖα χρόνια μέ τήν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ τμήματος τοῦ ICOM (Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων) ἀλλά καί μέ τήν παρουσία τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Ὅλα τούτα ὅμως στό κέντρο. Ἡ περιφέρεια (ἐκτός ἀπό τό λαμπρό παράδειγμα τοῦ Μουσείου στό Βόλο) παραμένει σταθερά ἀμετακίνητη. Εἶναι γνωστό βέβαια ὅτι τά μουσεῖα καί οἱ πολιτιστικοί θησαυροί πού ἐκθέτουν ἔχουν γίνει ἀξιόλογα ὄργανα τῆς ἐκάστοτε ἐθνικῆς «πολιτιστικῆς» πολιτικῆς. Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς «πολιτικῆς» μουσειῶν ἀντανακλῶνται στήν μηδαμινή αὔξηση Ἑλλήνων ἐπισκεπτῶν στά μουσεῖα μας καί δέν εἶναι ἀσχετες ἀπό τή συμπύεση τῶν δαπανῶν γιά τήν παιδεία καί τόν πολιτισμό.²

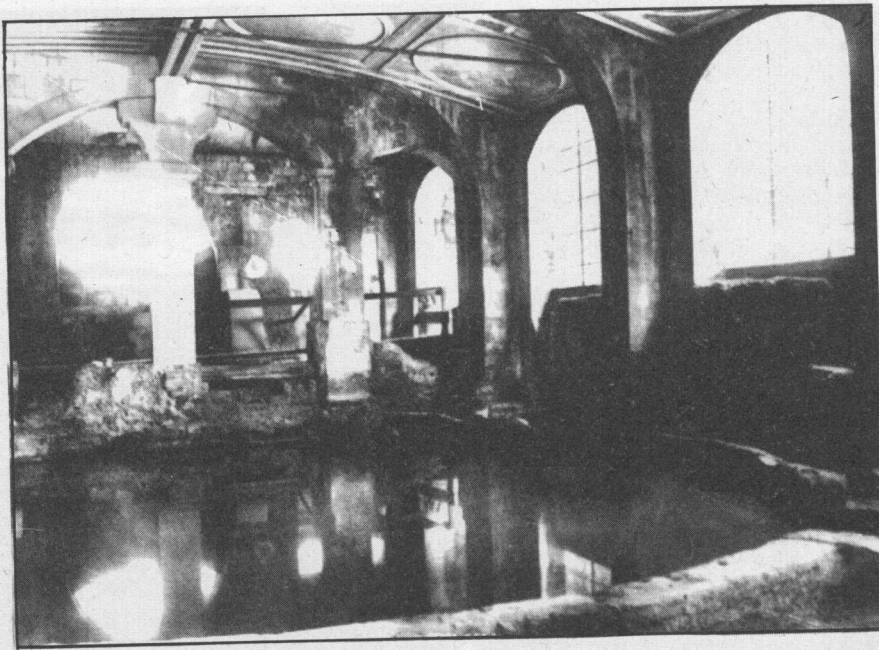
Θεωρώντας τόν παραπάνω ὄρισμό τοῦ Διεθνoῦς Συμβουλίου Μουσείων διακρίνουμε τρεῖς κύριους ἀξονες γύρω ἀπ' τοὺς ὁποίους στρέφεται ἡ λειτουργία τοῦ μουσειοῦ:

1. Συντήρηση, μελέτη, δημοσίευση.
2. Παρουσίαση - ἐκθεση.
3. Διαμόρφωση μιᾶς περισσότερο ἢ λιγότερο καθαρῆς πολιτικῆς γιά τήν προσέγγιση τοῦ κοινοῦ.

τῆς Γαρυφαλιᾶς Ἀραβαντινοῦ - Μεταλληνοῦ

Ἡ ἐμπειρική παρατήρηση ἀπό μόνη της δέν θά μπορέσει ποτέ νά ἀποδείξει ἱκανοποιητικά τήν ἀναγκαιότητα».

Ἐνγκελς

Ἀφήνοντας κατά μέρος τόν ἀξονα 1 πού ἀναφέρεται στόν ἀναμφισβήτητο σημαντικό τομέα τῆς ἐρευνας θά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σέ λειτουργίες πού ἔχουν μιά πιο ἄμεση ἀναφορά στό κοινωνικό σύνολο μέσα ἀπό τήν καθημερινή πρακτική.

Ἡ ἔλλειψη ἑνός στόχου, μιᾶς κεντρικῆς ιδέας γύρω ἀπ' τήν ὁποία συγκεντρώνονται οἱ ἐπιμέρους ἐνότητες ἐννοιῶν καθιστᾶ ἀδύνατη τήν κοινωνικοποίηση τῶν συλλογῶν τῶν μουσειῶν. Γιά παράδειγμα στά περισσότερα μουσεῖα ἔχουμε νά κάνουμε μό-

νον μέ εκθέσεις αντικειμένων μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας ή μέ έργα μοναδικά από ιστορική άποψη. Αυτή ή άπλή ή έστω διαχρονική παράταξη έργων τέχνης ή άλλων συμβολικών αντικειμένων του παρελθόντος παρουσιάζει έσφαλμένα τούς στόχους της αρχαιολογικής έπιστήμης. Άλλά και δέν βοηθά στην έξαγωγή συμπερασμάτων για μία συγκεκριμένη εποχή, για την κοινωνική της διάρθρωση, τις ανθρώπινες δραστηριότητες σε άναφορά τόσο μέ τό οικείο και μακρινό τους περίγυρο όσο και μέ τό φυσικό περιβάλλον. Η άσάφεια τών μηνυμάτων πού εκπέμπουν τά συγκεκριμένα αντικείμενα όφείλεται στην έλλειψη στόχων μέ κοινωνικές προεκτάσεις, στην άδυναμία σύνθεσης τών δεδομένων. Η ισχύουσα στατική αντίληψη της ιστορικής ή αρχαιολογικής πραγματικότητας έτσι όπως διαγράφεται μέσα από τά αρχαιολογικά εύρηματα δέν είναι βέβαια άσχετη από τις θεωρητικές άναζητήσεις της ίδιας της αρχαιολογικής έπιστήμης.

Μέχρι τις άρχές της δεκαετίας του '60 ή παραδοσιακή αρχαιολογία — μέ έλάχιστες φωτεινές έξαιρέσεις — κυριαρχούσε στό θεωρητικό πεδίο της έρευνας. Τελικό στόχο της μελέτης θεωρούσε τά πράγματα πού δημιούργησε ό άνθρωπος, μέσα στά όποια και περιέχεται ή ιδιαιτερότητα της εποχής τους. Η κατάρτιση συλλογών και καταλόγων, οι αισθητικές περιγραφές χαρακτηρίζουν μία αρχαιολογική έπιστήμη για τόν έαυτό της κι όχι μία ιστορική - κοινωνική έπιστήμη. Γεγονός πού άντανακλάται βέβαια και στό σκεπτικό μέ τό όποιο διοργανώνονται οι εκθέσεις στά μουσεία. Οι αντιιστορικές αυτές έπιλογές πού χαρακτηρίζουν την παραδοσιακή αρχαιολογία δέν είναι άσχετες μέ την ιδεολογική της φόρτιση. Η άστική ιστοριογραφία είτε καταγράφει άπλως τά πράγματα είτε άναζητεί έξωτερικούς παράγοντες στην προσπάθειά της νά έξηγήσει την ιστορία. (Τόν ρόλο του τυχαίου, τών κλιματολογικών αλλαγών, τών πολέμων, τών μεταναστεύσεων κ.λπ.). Άναπτύσσει δηλαδή θεωρίες πού δέν έρμηνεύουν την πραγματικότητα, πού είναι παραμορφωτικές, γιατί άκριβώς έξαρτώνται από την συγκεκριμένη άποψη μέ την όποια τά αντιμετώπιζει.

Μέ τις άρχές όμως της δεκαετίας του '60 ή γενικότερη άνατροφοδότηση του θεωρητικού χώρου μέ έννοιες, όπως «σύστημα», «μοντέλο», «κυβερνητική» δέν αφήνουν άνεπηρέαστη την αρχαιολογική σκέψη. Η «νέα αρχαιολογία» έπιχειρεί, μέσα από την σύνθεση του αρχαιολογικού ύλικού μέ την άνθρωπολογία, την κοινωνική έρμηνεία του αρχαιολογικού φαινομένου. Όλες αυτές οι θεωρητικές άνα-

ζητήσεις — πού δέν είναι άσχετες μέ την πρόοδο της αρχαιολογικής τεχνικής⁴ — έπηρεάζουν και τις αντίληψεις πάνω στους τρόπους κοινωνικοποίησης τών συλλογών του μουσείου.

Έτσι ή αντίληψη ότι ή ύλική εμφάνιση του πολιτισμού (αρχαιολογικά αντικείμενα) άποτελεί ύλοποίηση ιδεών δέν άρκει σήμερα. Δέν μπορούμε νά άγνοήσουμε τις διαδικασίες εκείνες, οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές πού όδήγησαν στην συγκεκριμένη ιδεολογική λειτουργία, πού μέ τή σειρά της παρήγαγε την συγκεκριμένη κατασκευή. Δέν μπορούμε π.χ., νά παρουσιάσουμε μία συλλογή προϊστορικών άγγείων σάν πληροφορία ιστορικά τεκμηριωμένη άν δέν την παρουσιάσουμε σάν άποδεικτικό στοιχείο μιας διαδικασίας πού στηρίζεται σε οικονομικο-κοινωνικές βάσεις.

Σήμερα ή λειτουργία της παρουσίασης φέρει στους ώμους της τό κύριο βάρος της λειτουργίας ενός μουσείου. Σύμφωνα μέ τόν Ντ. Άλλαν «ή σύνταξη ενός προγράμματος σχεδίου για μία έκθεση είναι μία σοβαρή δοκιμασία ειδικής γνώσης, πείρας, διδακτικής ικανότητας και κατανόησης του τρόπου πού εργάζεται τό ανθρώπινο μυαλό. Η έκθεση πρέπει νά είναι έγκυρη έπιστημονικά, έλκυστική, λιτή και άμεση στην παρουσίασή της, θά πρέπει νά ένθαρύνει τόν επισκέπτη νά προχωρεί από την μία έτικέττα, τό ένα αντικείμενο, τή μία βιτρίνα, τή μία αίθουσα στην άλλη». Είναι φανερό ότι έδώ δέν έννοείται ό παραδοσιακός κι έπιστημονικά λειψός τρόπος έκθεσης τών αντικειμένων (ό δειγματοληπτικός), πού κουράζει κι άπομακρύνει τόν επισκέπτη. Άντίθετα έχοντας ως βάση την ύπαρξη μιας κατευθυντήριας ιδέας προχωρούμε στη σύνθεση τών επιμέρους. Τά μέσα πού έχουμε στη διάθεσή μας είναι: Υλικά αντικείμενα άποσπασμένα από τό φυσικό τους περιβάλλον, όπτικοακουστικό ύλικό (διαφανείς) και ή γραφή (όδηγοί ή κατατοπιστικές πινακίδες). Προσφέρονται δηλαδή στον επισκέπτη δύο αντικείμενα πρós γνώση: α) Τό έκτιθέμενο π.χ. τό εργαλείο και β) ή έπιστημονική άποψη π.χ. ή οικονομική και κοινωνική άρθρωση της δοσμένης κοινωνίας. Ό βαθμός άλληλοξάρτησης τών δύο κρίνει και την έπιτυχία της παρουσίασης.

Είναι δυνατόν νά άπαριθμήσουμε τρία τουλάχιστον στοιχεία πού παρακινούν τόν δέκτη - θεατή και νά τά λάβουμε υπόψη μας:

1) Η έπιθυμία έμπειρίας της όμορφιάς (αισθητική προσέγγιση).

2) Η έπιθυμία ίκανοποίησης περιέργειας ή γνώσης (γνωστική προσέγγιση).

3) Η έπιθυμία νά ειδωθούν πράγματα και καταστάσεις διαφορετικές άπ'

τις σημερινές, πού έχουν σχέση βέβαια μέ την προγονική μας κληρονομία (ρομαντική προσέγγιση).

Άπό αυτά, τά σημεία 1 και 3 άποτελούσαν μέχρι τώρα την βάση του παραδοσιακού τρόπου έκθεσης στα Μουσεία, μία και τό σημείο 2 άναφέρεται σε είδημονες. Έτσι άπορρίπτοντας τό σημείο 3 από τό όποιο δέν λείπει βέβαια ή ιδεολογική φόρτιση μία και ό έθνικισμός δέν άποκρύπτεται σε μία τέτοια αντιμετώπιση θά άναφερθούμε παρακάτω στους κατά την γνώμη μας δυνατούς τρόπους άξιοποίησής τους.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Σε μία εποχή, όπου ό παραδοσιακός τρόπος πληροφόρησης μέ τόν γραπτό λόγο κρίνεται άνεπαρκής και ή εικονογραφημένη - ζωντανή πληροφόρηση (βλ. κυριαρχία τηλεόρασης, φίλμς, εικονογραφημένων έντύπων) κατακτά έδαφος ή έκθετική λειτουργία του μουσείου καλείται νά διαδραματίσει σημαντικό ρόλο. Τό πλεονέκτημα έδώ είναι ή προσωπική παρεμβολή και ή δυνατότητα έλέγχου και πιστοποίησης μέ την έμπειρία, ή άμεση αντίληψη μέσω άυθεντικών τρισδιάστατων αντικειμένων. Η αισθητική πληροφορία, πού εκπέμπει μία σύνθεση αντικειμένων έξαρτάται βέβαια από την αισθητική πληροφορία πού προτίθεται νά δώσει ό εκθέτης, είναι όμως άνεξάρτητη από την θέλησή του ή αισθητική άπόλυση μεμονωμένων αντικειμένων. Γιατί είναι άποδεκτό ότι αντικείμενο αισθητικής προσέγγισης μπορεί νά γίνει όποιοδήποτε αντικείμενο κατασκεύασε ό άνθρωπος στην άτομική και κοινωνική του θέση. Και αυτή ή αισθητική σχέση του καθενός μέ τά αντικείμενα και τή φύση, μέ την πραγματικότητα, είναι ένας άναμφισβήτητος τρόπος συνειδητοποίησης αυτής της πραγματικότητας, τών κοινωνικών εκείνων δραστηριοτήτων σχετίζονται μέ τά αντικείμενα. Στόχος δηλαδή κάθε αισθητικής αξιολόγησης είναι νά κάνει κατανοητά τά συγκεκριμένα αντικείμενα, νά άποκαλύψει τό νόημά τους, την ουσία τους και την άναγκασιότητα τους. Η αισθητική προσέγγιση είναι βέβαια δεμένη μέ την αξιολόγηση, μέ την παραδοχή αξιών ή τή διαπίστωση άπαξιών. Η αξία όμως δέν είναι φυσική ιδιότητα, πού ύπάρχει άνεξάρτητα από άτομα, αλλά μία ποιότητα σχετική μ' αυτά. «Ουδέτερο» αισθητηριακό δεδομένο δέν ύπάρχει. Η αισθητηριακή αξιολόγηση δέν είναι δυνατόν νά διαχωρισθεί από τό κοινωνικό - ιδεολογικό υπόβαθρο του άτόμου. Τό τί βλέπει ό άνθρωπος έξαρτάται από την παιδεία του και τις κοινωνικές του έμπειρίες. Αυτό έπι-

ΓΝΩΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

δρά και στην εδαισθησία του απέναντι στα έρεθίσματα και στον τρόπο με τον οποίο τὰ συνειδητοποιεί.

Έκτός όμως απ' την πληροφορία, που εκπέμπει τό ίδιο τό αντικείμενο, ή προγραμματισμένη παροχή γνώσεων μέσα από την σφαίρα της αισθητικής πληροφόρησης για παιδιά ή για ενήλικες, είναι ένας κύριος τομέας ένασχύλησης των υπευθύνων. Έννοούμε εδώ τή διδακτική πάνω σε άπλές έννοιες της αισθητικής και της τέχνης, όπως αυτές άπορρέουν απ' τό θεματικό περιεχόμενο της συγκεκριμένης έκθεσης. Ένέργεια, που όμως θά χρησιμοποιεί τις μεθοδολογικές άρχές μιας επιστημονικής αισθητικής και σε γενικές γραμμές θά στηρίζεται: α) στην σύνδεση των αισθητικών φαινομένων με τὰ κοινωνικά και β) στην εξέτασή τους μέσα στον χρόνο και όχι σαν δείγματα υπερχρονικών εκδηλώσεων. Για την πραγμάτωση αυτών ή προϋπόθεση κάποιας ύποδομής τόσο ύλικής, όσο και σε έμψυχο δυναμικό είναι άπαραίτητη. Ειδικά τό παιδί δέν μπορεί νά κινηθεί με άνεση και νά δράσει μέσα σ' ένα μεγάλο μουσείο. Η προσοχή του διασπάται από την έκταση των αντικειμένων του χώρου κι από τό πλήθος των αντικειμένων κάτω απ' τό άγρυπνο μάτι του φύλακα (Εικ. 1). Ένας μικρός χώρος συμπληρωματικός των λειτουργιών του Μουσείου, έξοπλισμένος με αντικείμενα έπιλεγμένα σωστά μπορεί νά προσφέρει στα παιδιά διαφορετικών ήλικιών γνώσεις πάνω σε πολλούς τομείς της τέχνης και της αισθητικής πληροφόρησης κι άπόλαυσης. Η θέαση π.χ. ενός άμφωρέα με ζωγραφικές παραστάσεις δείχνει και την αισθητική και την τεχνική βαθμίδα της εποχής και την ειδική παραγωγική πείρα της συγκεκριμένης, αρχαίας κοινωνίας και την οικονομική βάση της και την κοινωνική της διάρθρωση κατ' επέκταση. Αυτή ή αισθητική άφομοίωση του κόσμου μέσα από τή σύνθεση των συγκεκριμένων αντικειμένων είναι ένα ισχυρό όπλο του κοινωνικού ανθρώπου. Σ' αυτή την γόνιμη ένταξη του άτόμου στην ανθρώπινη κοινωνία πρέπει νά άποβλέπουν τὰ μουσεία, σύμφωνα με τό ΔΙΕΘΝΕΣ Συμπόσιο του ICOM για τόν ρόλο των Μουσείων (Παρίσι 1984). Μέσο για την έπίτευξη του σκοπού αυτού είναι και ή βοήθεια στην άνακάλυψη της αισθητικής συγκίνησης και άπόλαυσης. Συμπληρωματικό στοιχείο αυτού του μέσου μπορεί νά γίνει και πρέπει νά γίνει, ή ψυχαγωγία. Η παροχή ενός πλατειού πεδίου στίς προσπάθειες, που έπιθυμούν νά εκδηλωθούν έλεύθερα.

Είναι άποδεκτό ότι ή αισθητηριακή αντίληψη είναι μία πρώτη μορφή αντίληψης του κόσμου. Προσφέρει μία έποπτική γνώση των πραγμάτων. Διά μέσω αυτής άποκτούμε συνείδηση των άπλων γνωρισμάτων των φαινομένων, ή όποία στην πορεία θά οδηγήσει στην λειτουργία της νόησης με την βοήθεια των έννοιών, που δημιουργούνται και συσσωρεύονται μέσα απ' την πρακτική σχέση του ανθρώπου με τόν κόσμο. Με βάση τις γενικές αυτές παρατηρήσεις τό μουσείο χρησιμοποιώντας συνθετικά τὰ αντικείμενα των συλλογών του είναι δυνατόν νά συντελέσει στη διαμόρφωση έννοιών, μέσω της αισθητηριακής αντίληψης και νά οδηγήσει στη γνώση. Σε γενικές γραμμές ύπάρχει ή δυνατότητα νά άποκτηθούν πολύτιμες γνώσεις και νά διαμορφωθούν άξίες. Η σύνθεση των θεμάτων μιας έκθεσης έχει τή δυνατότητα απ' την μία νά καταδειξει τή διαχρονική πορεία του ανθρώπινου είδους σε σχέση πάντα με τόν φυσικό του περίγυρο στην προσπάθειά του νά τόν δαμάσει και νά τόν άξιοποιήσει. Απ' την άλλη παρέχει τή δυνατότητα στην θεατή νά έντυφώσει σε έπιμέρους θέματα (όπως, οικονομική ζωή, εμπόριο, εργαστήρια, εξειδίκευση — Βάση ή καθημερινή ζωή, αντικείμενα χρήσης, ένδυμα κατοικία έθιμα, θρησκεία, ταφικές συνήθειες - Έποικοδόμημα).

Πέρα όμως από την παρουσίαση τεκμηριωμένων πληροφοριών άπώτερος στόχος κάθε έκθεσης πρέπει νά είναι ή χρήση αυτών ως στοιχείων, που θά βοηθήσουν στην κατανόηση του κοινωνικού γίνεσθαι συνολικά. Διαδικασία ή όποία χαρακτηρίζεται από την ιδεολογική αντίληψη, την αντίληψη δηλαδή της εκάστοτε ταξικής άποψης. Η άπλοϊκή αντίληψη της πρόόδου ως γραμμικής πορείας έχει καταρριφθεί. Ο άστικός Ουμανισμός έχει διαψευσθεί. Η «μαγική» εικόνα του αρχαίου κόσμου μäs παρουσιαζόταν τις περισσότερες φορές άνεστραμμένη. Ο «Χρυσός αιώνας» του Περικλή θαυμάζεται αλλά ξεχνάμε ότι στηρίχτηκε στο αίμα των δούλων και των πόλεων που έκμεταλλεύονταν ή 'Αθηναϊκή άποικιοκρατία. Η ανθρώπινη ιστορία είναι ή ιστορία της πάλης των τάξεων. Μέσα στον άγώνα με την φύση και στον άγώνα για την ίκανοποίηση των ύλικών και πνευματικών του άναγκών —ταξική πάλη— διαμορφώνεται ό άνθρωπος, που στη συνέχεια με την σερά του έπενεργεί στην κοινωνική πραγματικότητα. Έπομένως ή θεώρηση της κοινωνικής πραγματικότητας δέν είναι ούδέτερη. Διαθλάται μέσα απ' τις σχέσεις παραγωγής, τις σχέσεις ιδιοκτησίας και γενι-

κότερα μέσα από τό πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων.⁵ Γεγονός, που ξεκάθαρα ύποστηρίζει ό μαρξισμός, χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τόν ιστορικό υλισμό.⁶

Έπειδή λοιπόν ό άνθρωπος «ζών πολιτικών» δέν νοείται παρά μόνον μέσα στην κοινωνία⁷ δέν μπορούμε νά μιλάμε για παραγωγή έξω απ' την κοινωνία, ούτε έχουμε άλλο τρόπο για νά μελετήσουμε τὰ άρχαιολογικά δεδομένα, τὰ δημιουργήματα του ανθρώπου παρά μόνον μέσα στην εκάστοτε χρονική και γεωγραφική πραγματικότητα. Οί «ροβινσωνιάδες, κατά τόν Μάρξ, όπου ένα άτομο είναι σε θέση νά κατασκευάσει τόν ιδιωτικό του χώρο μέσα σ' ένα κοινωνικό «κενό» είναι ένα ιδεολογικό κατασκευάσμα του άστικού έπους.

Με βάση λοιπόν τις άρχές αυτές διαμορφώνονται και οί στόχοι της έκθεσης. Παράλληλα όμως με την κατάδειξη του κοινωνικού γίνεσθαι μέσα από τό συγκεκριμένο εκάστοτε άρχαιολογικό ύλικό είναι δυνατόν —κύρια μέσα από τις προϊστορικές συλλογές— νά εξαχθούν και φιλοσοφικού χαρακτήρα συμπεράσματα. Θέσεις που απ' την δική τους όπτική γωνία οδηγούν στην άπελευθέρωση του άτόμου απ' την άγνοια και τόν μυστικισμό. Σημεία άναφοράς θά μπορούσαν νά γίνουν τὰ εξής:

1) Άπομυθοποίηση της καταγωγής του ανθρώπου. Κυριαρχία της έννοιας της ανθρωπογένεσης σαν άποτέλεσμα μακρής βιολογικής και κοινωνικής εξέλιξης. Κατάδειξη του ρόλου της εργασίας, της τροφής και της κοινωνικής ζωής στη διαδικασία της εξέλιξης.

2) Άποκάλυψη της συνείδησης ως κοινωνικού δημιουργήματος.

3) Άποκάλυψη της λειτουργικής ένότητας ανθρώπου-φύσης και κατάδειξη των συνεπειών της άποκοπής απ' τή φύση και της ύποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος σήμερα.

4) Η ιστορικότητα είναι χαρακτηριστικό του «είναι». Έπειδή δέ ό ιστορικός άνθρωπος εξελίσσεται ή «ούσία» του δέν είναι μία σταθερή αλλά μία ιστορική κατηγορία, είναι τό σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων. Η καταστροφή των κοινωνικών σχέσεων σήμερα ως άπόρροια της άλλωτρίωσης του σημερινού άτόμου λόγω της μετατροπής του σε άπλό παραγωγικό εργαλείο, συνεπάγεται την πνευματική και συναισθηματική κατολίπωση του άτόμου.

Οί παραπάνω δυνατότητες άναφοράς μπορούν νά συνδυασθούν κάλλιστα με τό σχολικό πρόγραμμα και με σωστή προεργασία με τή βοήθεια κατάλληλα ειδικευμένου προσωπικού νά άποτελέσουν θεματικές ένότητες για έπεξεργασία. Με τόν όρο έπεξεργασία

έννοούμε την προγραμματισμένη και ενεργητική εντρίφηση του παιδιού. Θέση που προϋποθέτει την ύπαρξη ενός χώρου - εργαστηρίου προκειμένου να μπουδν σέ ενέργεια ή εργασία και τό πείραμα. Έπιτυγχάνεται μέ τόν τρόπο αυτό ή σύνδεση τής πληροφοροφoρίας μέ τήν προσωπική εμπειρία μέ αποτέλεσμα μιά βαθύτερη γνώση και ψυχαγωγία. Άποτέλεσμα, που προσδιορίζεται άπ' τήν απόρριψη τής παλαιάς παιδαγωγικής μεθόδου, που ένδιαφερόταν μόνον γιά τή συσσώρευση πληροφοριών και άντιστοιχη εφαρμογή τών σύγχρονων άντιλήψεων, που δίνουν έμφαση στήν άνάπτυξη κι εξέλιξη όλόκληρου του άτόμου. Τό γεγονός π.χ. τής παραγωγής φωτιάς άπό τήν τριβή δύο ξύλων μπορεί νά έπαληθευθεί στό εργαστήριο γνωρίζοντας στό παιδί ποιός είναι ό σωστότερος τρόπος χρήσης του ξύλου γιά νά έπιτευχθεί τό άποτέλεσμα. Μέ μιά τέτοιου είδους εκπαίδευση κερδίζεται όχι μόνον γνώση πρακτική τεχνολογικών μεθόδων αλλά έπίσης ή γνώση τής αξίας τών πραγμάτων και τής εργασίας. Δίνοντας τήν άληθινή έννοια τών αξιών συντελούμε έτσι στήν έπιτυχή άνάπτυξη του παιδιού και συνεπώς του κοινωνικού άτόμου.

Αυτού του είδους ή εκπαιδευτική δραστηριότητα είναι πραγματικότητα γιά πολλά μουσεία ξένων χωρών. Τό 1974 διοργανώνεται άπό τό Musée d'Aquitaine τής Μπορντώ ή έκθεση «Bordeau, 300 χρόνια Ιστορίας». 'Η εκπαιδευτική λειτουργία του μουσείου δέν περιορίστηκε σέ μιά μαζική προσέλευση σχολείων, που παρατηρήμενα περιδιαβαίνουν τίς αίθουσες μέ άδιαφορία και βιασύνη. Άντίθετα οί έπισκέψεις τών τάξεων συνδυάζονταν μέ εργασία στό Σχολείο και στό Μουσείο. Στή Lejre τής Δανίας λειτουργεί ένα είδος «ϊστορικού εργαστηρίου» δεμένο μέ τήν σύγχρονη εκπαίδευση. Τό πρόγραμμα άρχίζει μέ μιά μέρα διδασκαλίας (τεχνική εργαλείων, πρωτόγονη ύφαντική, ψήσιμο άγγείων, μελέτη εύρημάτων μουσείου). Τά παιδιά τίς έπόμενες μέρες έχουν τήν ευκαιρία νά έξασκηθούν στίς παραπάνω ασχολίες. Στό Έθνικό Μουσείο τής Άβάνας τό 1968 άνοιξε τίς πύλες τής μιά αίθουσα (Sala Didactica) άποκλειστικά γιά παιδιά. Τό πρώτο άπ' τά τέσσερα τμήματά της ασχολείται μέ τούς διάφορους τύπους μουσείων και τίς ιδιαίτερότητές τους καθώς και μέ τή διαφορά άνάμεσα στό αυθεντικά έκθέματα και στό άντίγραφα τους καθώς και μέ τούς σκοπούς, που έξυπηρετούν τά δεύτερα. Τό δεύτερο τμήμα έκθέτει δείγματα άρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής, μωσαϊκών, κεραμικής. Τό τρίτο τμήμα ασχολείται μέ τήν άνάλυση τών διαφορετικών στοιχείων μιάς εικόνας και τό τέταρτο έκθέτει έργα

Κουβανών ζωγράφων. Τό μουσείο Μπενάκη στήν Άθήνα πρωτοπόρο άπέναντι σ' άλλα ελληνικά μουσεία διοργανώνει πλούσια εκπαιδευτικά προγράμματα και έχει προχωρήσει στήν έκδοση ειδικών έντύπων γιά παιδιά, χρησιμοποιώντας τόν συνδυασμό τής ψυχαγωγίας και τής μάθησης (π.χ. κάρτες ζωγραφικής πάνω σέ λαϊκά μοτίβα του ελληνικού κεντήματος. Τό ίδιο ίσχύει και στό Μουσείο Γουλανδρή.

Τό θετικό στήν όλη παιδευτική λειτουργία του μουσείου είναι ή μη δέσμευση του προγράμματός του άπό ένα καθορισμένο πλαίσιο όπως συμβαίνει στό σχολείο, αλλά ή δυνατότητα ευελιξίας του και προσαρμογής του ύλικού του στό ενδιαφέροντα και τίς ήλικίες τών έπισκεπτών του. Παράλληλα όμως δέν είναι ξένη ή ιδέα τής συνεργασίας τών σχολείων μέ τά μουσεία πάνω σέ προγράμματα κοινής βάσης. Στό πνευματικό αυτό έντάσσεται ή συνεργασία μουσειολόγων, άρχαιολόγων, καθηγητών, άναπτύσσοντας πολύπλευρη δραστηριότητα, που ξεκινάει άπό τή διοργάνωση ξεναγήσεων και διαλέξεων στό μουσείο, που προετοιμάζουν τούς καθηγητές στό έργο τους και φθάνει μέχρι τήν έκδοση ειδικών έντύπων γιά καθηγητές. Τά έντυπα αυτά περιέχοντας μιά εικονογράφηση τών κυριότερων έκθεμάτων στό μουσείο τής πόλης δίνουν άναλυτικά προτάσεις του τρόπου μέ τόν όποιο μπορούν αυτά νά ένσωματωθούν στό μαθήματα του σχολείου. Γιά τήν έξυπνότητα του ίδιου σκοπού προορίζονται και τά άρχαία άντικείμενα που διαλεγμένα άπό τίς άποθήκες τών μουσείων διατίθενται γιά νά βοηθήσουν στό συγκεκριμένο πρόγραμμα μέσα στό σχολείο.

Άλλά ένα σύγχρονο μουσείο δέν άπευθύνεται μόνο στήν παιδική ήλικία. Έξίσου σημαντική είναι ή προσφορά και ή ενημέρωση γιά τόν ενήλικα. Οργανωμένες διαλέξεις, δωρεάν ξεναγήσεις σέ σωματεία εργαζομένων, άπλοί και κατανοητοί όδηγοί είναι στοιχεία άπαραίτητα γιά σωστή προσφορά του μουσείου στό κοινωνικό σύνολο.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΝΟΣ ΚΟΙΝΟΥ

Η θέση αυτή προϋποθέτει δραστηριότητα μέ στόχους:

α) Ποσοτικούς. Προσέλευση αύξημένου άριθμού έπισκευτών.

β) Ποιοτικούς. Ποιοτικό άνέβασμα τής έπαφής του κοινού μέ τό μουσείο σ' όλους τούς Τομείς δραστηριότητάς του. Προγραμματισμένη «προσωπική άντίδραση» μπροστά στό έκτιθέμενα άντικείμενα.

Μέ τό δεδομένο τής ύπαρξης ενός μουσείου, που άνοίγει τίς αίθουσές του

στό κοινό, άρχική προϋπόθεση είναι ή οργανωμένη εργασία και ή ύπαρξη μιάς ομάδας εργασίας γιά νά τήν συντονίσει. Η συγκεκριμένη ομάδα θά πρέπει νά άπαρτίζεται άπό:

1. Έκπροσώπου του μουσείου.
2. Μουσειολόγο.
3. Έκπρόσωπο τής Πρωτοβάθμιας, Δευτεροβάθμιας Έκπαίδευσης.
4. Έκπρόσωπο Πολιτιστικών Φορέων.
5. Έκπρόσωπο τής Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Η ομάδα εργαζόμενη γιά τήν πραγματοποίηση τών παραπάνω στόχων προβαίνει στήν λήψη μιάς σειράς μέτρων μέ σκοπό τήν προσέλκυση του κοινού. Άρχικά ή ενημέρωση είναι δυνατόν νά πάρει διάφορες μορφές. Η διαφημιστική άφίσα, ό καθημερινός τύπος, γραπτός και προφορικός έχουν τόν λόγο. Η τηλεόραση ιδιαίτερα μέ τήν άμεσότητα του λόγου και τής εικόνας μπορεί νά διοργανώσει συνεντεύξεις, παρουσιάσεις τών διάφορων αίθουσών τής έκθεσης. Τώρα όσον άφορά τή σχολική ήλικία, ένα προπαρασκευαστικό - πολιτιστικό ντοκουμέντο, που στέλνεται σ' όλα τά σχολεία, έπιτρέπει στους ένδιαφερόμενους νά έτοιμάσουν τούς μαθητές τους γιά τήν έπίσκεψη τής έκθεσης. Τούτο θά περιλαμβάνει μιά εισαγωγή στό πνεύμα και στό πιά άξιοσημείωτα έργα κάθε τομέα, μιά συνοπτική βιβλιογραφία και διάφορα παραδείγματα δυνατής εργασίας πάνω σέ τμήματα τής έκθεσης, ένα παράδειγμα έρωτηματολόγιου που θά μοιρασθεί στό παιδιά τήν ώρα άφιξής τους γιά νά τά καθοδηγήσει πάνω στό ιδιαίτερο θέμα. Άλλά και μιά σειρά άλλα μέτρα, όπως ό δωρεάν όδηγός, που χορηγείται στους υπεύθυνους τών ομάδων έπισκεπτών, ή προσπάθεια προσέλκυσης ιδιαίτερων κοινωνικών ή επαγγελματικών κατηγοριών, όπως ή προγραμματισμένη ύποδοχή τών φυσικά ύστερημένων άτόμων, θά πρέπει νά άποτελούν θέματα προβληματισμού γιά τήν ομάδα «εργασίας».

Έκτός βέβαια άπό τήν διάθεση τών υπεύθυνων γιά τήν προσέλκυση ενός μικρότερου ή μεγαλύτερου κοινού καθοριστικός παράγοντας είναι κύρια ή ποιότητα τής έκθεσης. Η έπιλογή τών άντικειμένων και ό «πλαστικός» τρόπος άπόδοσης τής κεντρικής ιδέας τής σύνθεσης μέ τή βοήθεια μιάς σειράς άλλων μέσων, μαζί μέ τόν σωστό ύπομνηματισμό τών έκθεμάτων και τήν λιτή αλλά ζωντανή παρουσίαση του συνόλου προσδιορίζουν τήν ποιότητα αλλά και τήν διάθεση έπικοινωνίας μιάς έκθεσης μέ τό κοινό. Αυτού του είδους ή ποιοτικά διαφοροποιημένη έπαφή του κάθε έπισκέπτη μέ τό μουσείο, προϋποθέτει τήν έγκατάληψη του παραδοσιακού τρόπου έπίσκε-

ψης. Στόχος είναι ή μετάβαση από τόν μονόλογο στό διάλογο, ή δημιουργία ενός ενεργού κοινού μέ γνώμη, αντίδράσεις. Έτσι μόνον ή έκθεση πού συλλαμβάνεται και πραγματώνεται από ειδικούς δέν προορίζεται μόνον γι' αυτούς.

**ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ**

Σύμφωνα μέ τά συμπεράσματα του Διεθνούς Συμποσίου του ICOM γιά τόν ρόλο των Μουσείων (Παρίσι 1964) «Τά Μουσεία αποβλέπουν στην ανάπτυξη του ατόμου και στη γόνιμη ένταξη στην ανθρώπινη κοινότητα. Για τόν σκοπό αυτό επιδιώκουν να συνδέσουν τόν επισκέπτη μέ τις παραδόσεις του δικού του παρελθόντος, να τόν κάνουν να συμμετέχει στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της εποχής του, να προδιαγράψουν τό μέλλον, να του ενδυναμώσουν την εθνική συνείδηση, να τόν βοηθήσουν να εκτιμήσει και να διαφυλάξει την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου του και της ανθρωπότητας, τέλος να βοηθήσουν στην κατανόηση την διεθνή μέ μία καλύτερη γνώση των άλλων πολιτισμών και κοινωνιών».

Αρωγός στους παραπάνω στόχους έρχεται ή επιστήμη της μουσειολογίας, πού ασχολείται μέ την θεωρητική και πρακτική προβληματική των εκθέσεων και της δουλειάς γενικά στό μουσείο. Η δέ προσφορά της στην όργάνωση και λειτουργία των μουσείων είναι αναμφισβήτητη σε μία σειρά χώρες, ενώ στον τόπο μας τό κενό είναι άμεσα αντίληπτό. Λείπει απ' τό προσωπικό των μουσείων ή βοήθεια του ειδικευμένου μουσειολόγου αλλά εξίσου λείπουν οι σχετικές μέ τό θέμα με-

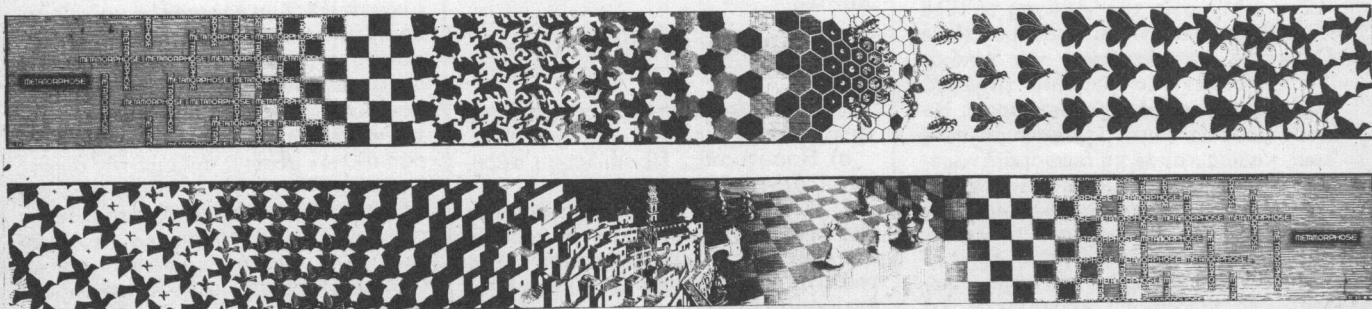
λέτες και ό προβληματισμός. Στην Σοβιετική Ένωση τό Έρευνητικό Ίνστιτούτο μουσειολογίας ιδρύθηκε τό 1937 και έκτός απ' την έποπτεία και μελέτη πολλών μουσειολογικών Προβλημάτων και μεθόδων ανάπτυξης και όργάνωσης των Σοβιετικών μουσείων, ασχολείται και μέ τή διοργάνωση επιστημονικών συνεδρίων, τή δημοσίευση μελετών και την προετοιμασία έρευνητικών προγραμμάτων.

Είναι άποδεκτό ότι οι πρόσφατες εμπειρίες της μουσειολογίας πρέπει να υιοθετηθούν αν επιθυμούμε την κοινωνικοποίηση των συλλογών του μουσείου. Παράλληλα μέ μία σειρά άλλα μέτρα βοηθούν να μένουμε ζωντανοί όργανισμοί στην καθημερινά μεταβαλλόμενη κοινωνία. Σ' αυτά τά μέτρα περιλαμβάνονται τά έξωμουσειακά προγράμματα (όργάνωση διαλέξεων στην πόλη, εκθέσεων φωτογραφικού υλικού, επισκέψεων σε αρχαιολογικούς χώρους, ή διοργάνωση κινητών εκθέσεων σε άγροτικές περιοχές αλλά και τοπικών μικρών μουσείων. Τέλος ή διοργάνωση εποχιακών εκθέσεων, μέ διαφορετικό την κάθε φορά θεματικό περιεχόμενο, θα κάνει ζωντανή την παρουσία των μουσείων στην ζωή της πόλης και θα επιτρέψει τό ξεσκόνισμα των προθηκών πολλών μουσείων στον τόπο μας, πού από τόν καιρό της ίδρυσής τους μέχρι σήμερα έχουν να μάς πούν τά ίδια. Άλλά τό σημαντικότερο να δοθεί ή δυνατότητα άπασχόλησης στο ύπάρχον επιστημονικό δυναμικό, πού παραμένει άνεργο.

Μετατροπή λοιπόν των μουσείων - μαυσαλείων σε ζωντανά πολιτιστικά κύτταρα. Προσφορά ενάντια στην άποξένωση κι άλλωτρίωση του σημερινού ανθρώπου της καταναλωτικής κοινωνίας. Γιατί καθημερινά γίνεται αισθητό ότι ό σημερινός άνθρωπος τείνει σε σωματικό και πνευματικό έκφυλισμό. Ό εργαζόμενος είναι άπο-

ξενωμένος από τά μέσα παραγωγής, έπαναλαμβάνει τις ίδιες φθοροποιές κινήσεις μιας μονότονης εργασίας δέχεται άκριτα και καταναλώνει τά πολιτισμικά «ύποπροϊόντα» πού του προσφέρουν. «Σ' όλους μας είναι οικείος ό σύγχρονος τύπος άλλωτριωμένου ανθρώπου, πού τρέχει από τό πρωί ως τό βράδυ γιά να άποκτήσει τά αγαθά της καταναλωτικής κοινωνίας. Σιγά - σιγά τό αίμα του, ή ζωή του, ή ήρεμία του, ή δυνατότητα της επικοινωνίας και της χαράς άλλωτριώνονται και ένσωματώνονται στα άστραφτερά σιδερικά και στα πλαστικά πού θα άγοράσει πιστεύοντας πώς έτσι θα άποκτήσει κάποια όντότητα».⁸

Διέξοδο λοιπόν και έναλλακτική λύση στην άτομική περιχαράκωση πού σπρώχνουν τους εργαζόμενους οι άντικειμενικές συνθήκες και ή ιδεολογία του άναπτυγμένου καπιταλισμού πρέπει να δίνουν οι λειτουργίες του μουσείου, προχωρώντας μέσα από την ενεργό συμμετοχή του κοινού, στην ψυχαγωγία και την όμαδική δράση, όχι στην έξιδανίκευση παρωχημένων κοινωνικών μορφών, αλλά στην άμεση συνείδηση της πραγματικότητας και των κινητήριων δυνάμεών της. Καί ό στόχος αυτός θα πραγματοποιηθεί όταν οι υπεύθυνοι θα άποφασίσουν να παρέμβουν δυναμικά. Γιατί τό ύπάρχον ιδεολογικό πλαίσιο ύποβάλλει στον άνθρωπο την αντίληψη της πραγματικότητας μέ τρόπο πού να άναπαράγεται αυτό καθώς και οι κοινωνικές του δομές. Είναι εξίσου όμως δυνατόν τά νέα δεδομένα να συμβάλουν στην έξάλειψη του ισχύοντος ιδεολογικού πλαισίου. Έπειδή ή σημασία τους και ό ρόλος τους καθορίζεται από την άποψη μέ την όποία έρμηνεύονται.

Γιά τήν ἀκριβή μας εὐρωπαϊκή κουλτούρα

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

«Ἄν ἦταν νά ξαναγίνει ἀπό τήν ἀρχή ἡ Εὐρώπη θά ἄρχιζα ἀπό τήν κουλτούρα», ἔλεγε στό τέλος τῆς ζωῆς του ὁ φερόμενος ὡς πατέρας τῆς εὐρωπαϊκῆς ιδέας Ζάν Μοννέ. Τά πράγματα ὅμως πῆραν ἄλλο δρόμο: ἐκεῖνον πού ἔδειχνε τό δολάριο, τό μάρκο, τό φράγκο, ἡ στερλίνα, ἡ παραγωγή τοῦ ἀτσαλιοῦ καί κάρβουνου, τά γεωργικά προϊόντα, τό κρέας, τά ΜΟΠ, οἱ ἐπενδύσεις, ἡ νέα τεχνολογία. Σ' αὐτό τό πελώριο παζάρι τῆς ΕΟΚ τῶν μεγάλων καί τῶν μικρῶν συμφερόντων, τῶν ἀνταγωνισμῶν καί τῆς σύγκλισης τῶν καπιταλιστικῶν κολοσσῶν, τῶν ἀντιθέσεων τοῦ ἀναπτυγμένου Βορρά καί τοῦ φτωχοῦ Νότου ἔδωσαν τόν τόνο οἱ εὐρωκράτες, οἱ τεχνοδομές, οἱ σύνοδοι κορυφῆς. Δέν ὑπῆρχε τόπος γιά τούς ποιητές, τούς φιλοσόφους, τούς καλλιτέχνες οὔτε ἀκόμη περισσότερο γιά τή λαϊκή πολιτισμική δημιουργία. Ἔτσι τόσο ἡ Σύμβαση τῆς Ρώμης ὅσο καί ἡ Ἐνιαία Πράξη δέν διέκριναν σ' αὐτό πού ὀνομάζεται πολιτισμός μίαν ἀρθρωτική ἀρχή γιά τήν εὐρωπαϊκή ὀλοκλήρωση. Ὅπως δέν βάσισαν τήν οἰκοδόμησι τῆς ΕΟΚ στήν ἐνοποίηση τοῦ *κοινωνικοῦ χώρου* καί μόλις πρόσφατα ἀκούστηκαν κάποια εὐχολόγια διά στόματος Ντελόρ πού ἄλλωστε δέν καταλήγουν σέ καμιά συγκεκριμένη καί πρακτική ρύθμιση. Ἀπέμειναν μόνο κάποια «ψιλά» γιά μικροπανηγύρια σάν ἐκεῖνα μέ τίς «Εὐρωπαϊκές Πολιτιστικές Πρωτεύουσες» καί μπόλικη φλυαρία γιά τήν εὐρωπαϊκή ταυτότητα, τόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό, τό εὐρωπαϊκό πνεῦμα.

Πρόσφατα ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἀρκετοί ἄρχισαν νά μιλοῦν γιά τήν πολιτιστική διάσταση τῆς Εὐρώπης, γιά τήν κατοχύρωση τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτιστικῆς ταυτότητας. Ἦδη τό Δεκέμβριο τοῦ 1987 ἡ Ἐπιτροπή τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, μέ ἀνακοίνωσή της, τόνιζε τήν ἀνάγκη γιά μιά πολιτιστική δράση καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ὀπτικοακουστικῆς βιομηχανίας, ἐνῶ παράλληλα τό πρόγραμμα ΕΥΡΗΚΑ ἐπιχειρεῖ νά διασφαλίσῃ τήν εὐρωπαϊκή ἀγορά ἀπό τούς κινδύνους τῆς ἀμερικανοϊαπωνικῆς κυριαρχίας. Τό σχέδιο γιά τήν τηλεόραση ὑψηλῆς ἀπόδοσης (TVHD) πού θά τεθεῖ σέ ἐ-

φαρμογή μεταξύ 1995 καί 2000 ἀποτελεῖ, γιά τήν ὥρα, τήν πρώτη σοβαρή προσπάθεια σ' αὐτή τήν κατεύθυνση,¹ ἐνῶ ἡ Ἐπιτροπή Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων ἐγκαινίασε ἤδη ἕνα πρόγραμμα εὐρωπαϊκῆς συνεργασίας γιά τήν τηλεόραση, τό MEDIA 1992. Ὅλη βέβαια αὐτή ἡ προσπάθεια δέν εἶναι παρά μιά ἀμυντική κίνηση τῶν μεγάλων τῆς ΕΟΚ ἀπέναντι στά ἀμερικανοϊαπωνικά μεγαθήρια. Ὅλοι ἀναγνωρίζουν πιά ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι «βλέπουν ἀμερικανικά προγράμματα σέ γαπωνέζικες συσκευές» ἀφοῦ πάνω ἀπό τό 70% τῶν προβαλλόμενων ταινιῶν στίς χῶρες τῆς ΕΟΚ εἶναι ἀμερικανικές. Ὅ-

πως δέ λέει ὁ Μιττεράν, ἐνθέρμος ὑποστηρικτής τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀπτικοακουστικῆς βιομηχανίας, ἡ Εὐρώπη εἶναι ἀδύνατο νά εὐδοκι-

1. Στό πλαίσιο αὐτό οἰκοδομοῦνται διάφοροι θεσμοί - πιλότοι ὁπως τό EFDO (Εὐρωπαϊκό Γραφεῖο Διανομῆς Ταινιῶν), ΒΑΒΕΛ (Εὐρωπαϊκό Ἰδρυμα Πολυγλωσσικῆς Τηλεόρασης), ΕΥΡΟΑΙΜ (Εὐρωπαϊκός Σύνδεσμος Ἀνεξάρτητης Ὀπτικοακουστικῆς Ἀγορᾶς), SCRIPT (Ταμεῖο Ὑποστήριξης Συγγραφέων, Κινηματογραφιστῶν καί Παραγωγῶν γιά τή δημιουργία σεναρίων), ΕΑΥΕ (Ἰδρυμα ἐκπαίδευσης ἀνεξάρτητων παραγωγῶν) κ.λπ. Βλ. *Monde Diplomatique*, Μάρτιος 1989, ἄρθρο τοῦ *Ignacio Ramonet* «La nécessaire reconquête des moyens audiovisuels».

μήσει στο βαθμό που χάνει τη μάχη του φαντασιακού και του συμβολικού. Προγράμματα, λοιπόν, για να ενισχυθεί η ευρωπαϊκή παραγωγή, να μην περάσει η μεγαλύτερη αγορά του κόσμου σε ξένα χέρια, να προστατευθεί η ευρωπαϊκή ταυτότητα, ή ευρωπαϊκή κουλτούρα.

ΖΗΤΩ Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Τί είναι όμως η ευρωπαϊκή ταυτότητα; Ποιά στοιχεία την άρθρώνουν; Τί είναι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός; Πόσο νομιμοποιούμαστε να μιλάμε για έναν και έναίο ευρωπαϊκό πολιτισμό εν κινδύνω μάλιστα, ο οποίος αποτελεί το ιδιότυπο χαρακτηριστικό της μιάς και αδιαίρετης ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Ο Ιταλός επίτροπος στίς Βρυξέλλες Κάρλο Ρίπα Ντί Μεάνα θεωρεί ότι η Ευρώπη οικοδομείται με βάση το «κοινό πολιτιστικό κεφάλαιο που δεν είναι άλλο από την αναγνώριση ενός πολυφωνικού ανθρωπισμού θεμελιωμένου πάνω στη δημοκρατία, τη δικαιοσύνη και την ελευθερία και που εκφράζεται στην ποικιλομορφία των τοπικών, των περιφερειακών και των εθνικών πολιτισμών».² Αυτή η αισιόδοξη και αυτάρκτης διαβεβαίωση του Ιταλού ευρωπαϊστή αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο της φιλοευρωπαϊκής ρητορείας που όσο περισσότερο επαναλαμβάνεται από τα επίσημα χείλη τόσο περισσότερο απέχει από την πραγματικότητα. Η έννοια του πολυφωνικού ανθρωπισμού είναι δύσκολο να μās όρισει κάπως συγκεκριμένα τό πλαίσιο έστω της κοινής πολιτιστικής αναφοράς των λαών της Ευρώπης. Ωστόσο, και παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις, ή σημερινή ευρωπαϊκή πραγματικότητα εκπηγάει από διαδικασίες κοινωνικές και πολιτιστικές που βρίσκονται στους αντίποδες του σεβασμού της ποικιλομορφίας των τοπικών ή των εθνικών πολιτισμών. Καθημερινή νόρμα είναι ή ίσοπέδωση, ή εξαφάνιση μορφών ζωής και πολιτισμικών εκφράσεων ακόμη κι εκεί όπου μέχρι χθές έμοιαζαν ζωντανές κι άνθηκτικές.

Δέν θά μπορούσε μάλιστα να επισημάνει κανείς ούτε καν την ανάδυση φαινόμενων συγκρητισμού και προσμειξέων γιατί, στην πραγματικότητα, στή εποχή της βασιλείας των Μέσων Μαζικής Έπικοινωνίας, κυριαρχεί ή άνεπικοινωνία και ή επίφανειακή *ένημέρωση*. Ποτέ δέν γνωρίζαμε λιγότερο τούς κοντινούς μας Ιταλούς, τούς Γάλλους, τούς Βαλλώνους, τούς Ισπανούς ή τούς Γερμανούς και ή γνώση τούτων των Ευρωπαίων για μās, αλλά και τού ένός για τόν άλλον, περιορίστηκαν, κυριολεκτικά, σέ ό,τι έπιτρέπει και επιβάλλει ή τουριστική έσπεράντο, ή τηλεοπτική τηλεαγγελία και ή φιλαθλητισμός. Σέ μιάν έποχή που την Ευρώπη σαρώνουν τά νέα μεταναστευτικά ρεύματα άπ' τό Βορρά στό Νότο εις αναζήτησιν της ήλιοκαμένης ευτυχίας και, άσθενέστερα τούτα, άπ' τό Νότο πρός τό Βορρά για τό μεροκάματο, σέ μιά έποχή που καλλωδιωμένος ο Ευρωπαίος δέν έχει παρά να πατήσει ένα κουπί για να άνοιξει τό κανάλι που θά τόν φέρει, ύποτίθεται, κοντά στον μακρινό του συνεταίρο, σέ μιά έποχή, λοιπόν, που ανταλλάσσονται χωρίς φραγμούς και θεσμικές άντιστάσεις μηνύματα, άνδρες, γυναίκες, γνώσεις έμπορεύματα και δημιουργήματα τίποτε δέν μās έπιτρέπει να ύποστηρίξουμε ότι τούτη ή γενικευμένη άνταλλαγή και έπικοινωνία όδηγεί στην άλληλοκατανόηση, κι ακόμη περισσότερο σέ πολιτιστικές δημιουργίες που άρδεύονται από τούς τοπικούς περιφερειακούς και έθνικούς πολιτισμούς, ζωγονόντας τους και ύπερβαίνοντάς τους ταυτόχρονα. Ο πολιτισμός ένώνει τό άτομο μέ ένα σύνολο, είναι μέθεξη σέ μιά συλλογική περιπέτεια όντας συνάμα ο σύνδεσμος άτόμων και ομάδων μέ τό ιστορικό τους παρελθόν. Όμως ή σημερινή Ευρώπη «οικοδομείται» ως ά-ιστορική όντότητα: όρίζεται άποκλειστικά μέ τη γλώσσα των λογιστηρίων. Είναι ένας χώρος που άναζητά την ταυτότητά του στα λογιστήρια των έπιχειρήσεων εκεί όπου οί χρηματιστές δέν αφήνουν χώρο για τούς φιλόσοφους, τούς

στοχαστές, τούς ποιητές, τη γιορτή και τη λαϊκή δημιουργία. Οί Ευρωπαίοι έξωθούνται πρός τόν άμορφο όρίζοντα του 2000, πρός ένα άπροσδιόριστο και κομπορμιστικό μάγμα όπου όσο περισσότερο κυριαρχεί ή ιδεολογία του άτομικισμού τόσο περισσότερο εξαφανίζεται ή άτομικότητα μέσα σέ αύστηρά περιγράμματα συμπεριφορών που ύπαγορεύει ή Μόδα, ή Εικόνα, τά media, ή Πληροφόρηση. Στόν καθένα επιβάλλεται ή πεποίθηση ότι τό πρόβλημα είναι, άκριβώς, ή έξοδος από όλα τά παραδοσιακά πλαίσια, από τά πλαίσια της όποιασδήποτε συλλογικότητας: κόμμα, όργάνωση, συνδικάτο, γειτονία, χωριό, πόλη, έθνος, γλώσσα, έθνικό ή τοπικό πολιτισμό. Τούτη όμως ή έξοδος δέν είναι τό ξάνοιγμα στην περιπέτεια των μακρυνών κι άνεξερεύνητων όριζόντων, ή άποκοτιά των κονκισταντόρες, δέν είναι, πολύ περισσότερο, προείκασμα κάποιου άπελευθερωτικού πολιτισμού που πλάθεται στή μήτρα νέων κοινωνικών σχέσεων. Περνάει μέσα από γραφεία ταξιδίων, χρηματομεσιτικές διαμεσολαβήσεις, μέσα από τόν όργανωμένο τουρισμό των άγελαδοποιημένων συμπεριφορών μέ τις ταχύβολες φωτογραφικές μηχανές, συζητιέται στα διεθνή σεμινάρια, σφυρηλατείται στα ματωβαμένα γούκ έντ, καθοδηγείται μέσα από την ύποχρεωτική ξενάγηση που προσφέρει ή Εικόνα, ή Ένημέρωση, τό Κεφάλαιο, ήγεμονεύεται από όλους αυτούς τούς θεράποντες της σύγχρονης όπτικοακουστικής μεσολάβησης που θά λουστράρουν τη γυαλιστερή επιφάνεια έχοντας δει, αυτοί, για σās, σκεφθεί για σās έχοντας λύσει όλα τά προβλήματα για σās, άρκει να πληρώνετε.

Η έξοδος πρός τη νέα παγκοσμιότητα δέν γνωρίζει όρια: ούτε έθνικά, ούτε καν τά ευρύτερα ύπερεθνικά σάν κι αυτά της Ευρώπης. Γιατί τό ζήτημα δέν είναι γεωγραφικό. Τό ζήτημα είναι ότι ή άνταγωνιστικότητα μιάς οικονομίας, ακόμη και μιάς μεγάλης έθνικής οικονομίας όπως ή γερμανική ή ή άγγλική, μετριέται σέ παγκόσμιο έπίπεδο. Έξοδος στην Ευρώπη δέν σημαίνει ξάνοιγμα σέ ένα ευρύ γεωγραφικό χώρο

2. Lettres Internationales, Φθινόπωρο 1988.

πού ορίζεται από τό ἄθροισμα τῆς ἐπικράτειας τῶν Δώδεκα οὔτε ἀπό ἐκείνην πού ορίζεται ἀπό τὰ Οὐράλια ὡς τόν Ἀτλαντικό κι ἀπ' τόν παγωμένο Ἀρχάγγελο ὡς τὰ νερά τῆς Μεσογείου. Ἐξοδος στήν Εὐρώπη σημαίνει ἐκτίναξη ἀναγκαστική σέ μιά παγκοσμιοποίηση πού εἶναι ἔτοιμη ν' ἀπορροφήσει μέ τὰ δικά της μέτρα τούς ἀνυποψίαστους ἐκδρομείς, ἐκεῖ πού τό νόμο καί τίς νόρμες ορίζει ὁ ἀμερικανικός τρόπος ζωῆς, γενικευμένος ἀμερικανισμός.

Ἄλλωστε δέν πρόκειται γιά ἔξοδο ἀλλά γιά ξεσπίτωμα. Ὅπως τὰ ὑψηλά ἐπιτόκια ἔλκουν τὰ «ἐθνικά» κεφάλαια ἐκεῖ πού ἡ κερδοφορία εἶναι ὑψηλότερη παιανίζοντας τό ἄσμα «ὄπου τόκος καί πατρίς», ἔτσι καί οἱ τοπικοί, περιφερειακοί καί ἐθνικοί πολιτισμοί δέν ὑπερβαίνουν τὰ ὄριά τους γιά νά συντεθοῦν ἀναδημιουργούμενοι σέ ἕνα λιγότερο ἀσφυκτικό πλαίσιο· ἐξαφανίζονται ἀπλῶς στήν καταβόθρα τῆς ἀμερικανοποιημένης παγκοσμιοτικῆς ἀφήνοντας πίσω τους τὰ φολκλорικά περιτρίμματα, τὰ περιτυλίγματα τῆς τουριστικῆς τους συσκευασίας καί τή νοσταλγία γιά τίς ξεπερασμένες λειτουργίες. Ἀκόμη καί παιδιά δέκα χρονῶν θά ποῦν «παλιά ἐδῶ ἦταν...».

ΟΙ ΑΙΩΝΙΕΣ ΑΞΙΕΣ

Ἀλήθεια τί ἦταν ἐδῶ παλιά;

«Ἐνας πολυφωνικός ἀνθρωπισμός θεμελιωμένος πάνω στή δημοκρατία, τή δικαιοσύνη, καί τήν ἐλευθερία...»

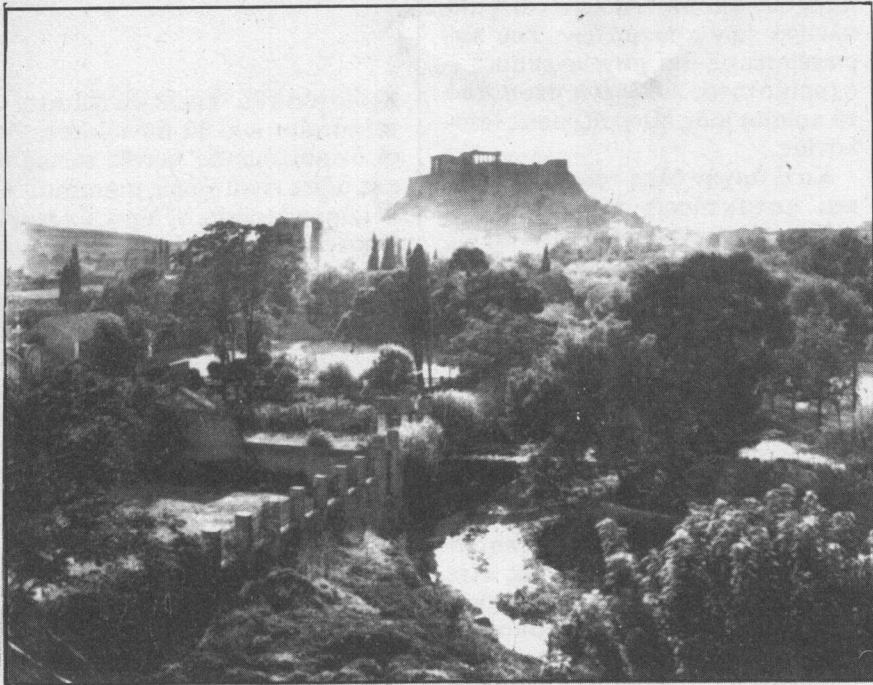
ἢ ἀλλιῶς οἱ αἰώνιες ιδέες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας καί φιλοσοφίας, τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου, τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ δικαίωματος στήν καθολική ψηφοφορία καί τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ - κοινοβουλευτικοῦ συστήματος, τῆς Ἐπιστήμης, τῆς Προόδου, τῆς γενικευμένης λαϊκῆς ἐκπαίδευσης, τοῦ *habea corpus*, τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, τῶν φιλελεύθερων Συνταγμάτων, τοῦ σεβασμοῦ τοῦ προσώπου, τῆς ἀνοχῆς τοῦ ἄλλου, τοῦ κράτους δικαίου, τῆς ἀντικειμενικότητας τῶν θεσμῶν.

Αὐτά ὅλα ὑπῆρχαν παλιά καί ὑπάρχουν ἀκόμη. Ἀλλά εἶναι ἡ μία πλευρά τῶν πραγμάτων, πού παραπέμπει σέ μιά πανευρωπαϊκή ἱστορικότητα, εἰδωμένη μέσα ἀπό τό πρίσμα μιάς ἐξωραϊζουσας ιδεολογίας.

Κατ' ἀρχήν ὄλες τοῦτες οἱ ιδέες καί κατακτήσεις τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος» ἐμφανίζονται, ὡς τὰ ἀτράνταχτα θεμέλια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς πάγια δεδομένα καί ὄχι ὡς συγκεκριμένες παραγωγές συγκρούσεων, συγκρούσεων πού ἄλλες μὲν εἶναι ἱστορικά ξεπερασμένες κι ἄλλες συνεχίζονται θέτοντας ἀνά πάσα στιγμή σέ παντοειδεῖς ἀμφισβητήσεις τίς ἴδιες τίς κατακτήσεις πού σήμερα θεωροῦνται ἐμπειρωμένες καί ἀδιαμφισβήτητες. Ὡς παραγωγές δέ, εἴτε πολιτισμικές εἴτε πνευματικές εἴτε θεσμικές καί κοινωνικές, ἦρθαν στό κόσμο κάποιες συγκεκριμένες στιγμές τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ὕστερα ἀπό σφοδρούς ἀγῶνες πού στοίχισαν ποτάμια αἵματος τόσο πού ἡ εὐρωπαϊκή ἱστορία νά εἶναι ἡ πιό μαθηβαμένη ἱστορία τοῦ κόσμου: Οἱ ἀτέρμονοι πόλεμοι τῶν ρευστῶν «κρατῶν» καί ἡγεμονιῶν τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης, οἱ θρησκευτικοί πόλεμοι, ἡ Ἱερά Ἐξέταση, οἱ ἀπειρες λαϊκές ἐξεγέρσεις, οἱ μεγάλες καί οἱ μικρές ἐπαναστάσεις, οἱ ἀλλεπάλληλοι διακρατικοί πόλεμοι, οἱ ἐκατόμβες δύο παγκόσμιων πολέμων, ὁ φασισμός, ὁ ναζισμός ἀλλά μαζί μ' αὐτές τίς ἐλάχιστα ἀνθρωπιστικές ἐκδηλώσεις κι ἄλλες πιό βάρβαρες ἀπό τή νύχτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου ὡς τή γενοκτονία τῶν Ἑβραίων, ἡ ἀπόλυτη μοναρχία καί ἡ φεουδαρχία, τὰ βασανιστήρια, ἡ κτηνωδία τῶν ἐργοστασίων καί τῶν ἐργαστηρίων ὄχι μόνο τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ ἀλλά καί τῶν σημερινῶν ὑπερσύγχρονων ἐργοστασίων μέ τούς ἐξοντωτικούς ρυθμούς: *Εὐρώπη ἦταν*. Ὅπως Εὐρώπη ἦταν ἡ μεγάλη νύχτα τῶν λαϊκῶν δεισιδαιμονιῶν, τῶν ἀγῶν παραδόσεων τῆς γυναικείας σκλαβιάς, τῶν πολιτικῶν ἀποκλεισμῶν, τῶν ρατσισμῶν, τῆς δουλείας τοῦ ἐγκλεισμοῦ. Ὅλα τούτα Εὐρώπη ἦταν καί κάθε σκαλοπάτι τῆς προόδου ἦταν ταυτόχρονα κι ἕνα ἐφαλτήριο γιά νέες ὀπισθοδρομήσεις.

Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ

Κι ὡστόσο θά ἔπρεπε νά εἶμαστε οἱ τελευταῖοι πού θά ἀρνιόμαστε ὅτι οἱ ὀνομαζόμενες κοινές εὐρωπαϊκές ἀξίες εἶναι χωρίς σημασία. Ἐκεῖ ὅπου ἐτοῦτες οἱ ἀξίες ὑποτιμήθηκαν ἢ δέν ὑπῆρξαν καθόλου, ἐκεῖ ὅπου αὐτές οἱ ἀξίες κατατάχθηκαν στήν ἀστική «φόρμα» καί ἀναζητήθηκε τό οὐσιαστικό «περιεχόμενο» τῆς δημοκρατίας, περίσσεψε ὁ αὐταρχισμός, ὁ δεσποτισμός, ὁ ὀλοκληρωτισμός ἀλλά καί ἡ ἐκμετάλλευση. Ξέρουμε ὅμως ὅτι οἱ ὀνομαζόμενες εὐρωπαϊκές ἀξίες, κι ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τῆς ἐλευθερίας, τῆς δημοκρατίας, τῆς ἰσότητας, τῆς ἀδελφότητας τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, καί τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων δέν προέκυψαν ἀπό κάποιο ἀιστορικό καί ὑπερβατικό πνεῦμα τοῦ μακαρίτη τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δέν ἦταν ἐνύπαρκτες στόν «πολιτισμό» καί τίς πρακτικές ιδεολογίες τῶν τάξεων, τῶν ἱερατειῶν, τῶν ἰσχυρῶν, καί τῶν γαλανοφύρων πού κυριάρχησαν στήν εὐρωπαϊκή ἱστορία, χίλια χρόνια τώρα. Ἦταν, κυρίως παιδιά ἐπαναστάσεων καί λαϊκῶν κινητοποιήσεων — δέν ἔβγαιναν ἀπό τίς Ἱερές Συνόδους, τίς Ἱερές Ἐξετάσεις, τίς Ἱερές Συμμαχίες, τό Κλάμπ τῆς Ρώμης, τή Διεθνή τοῦ Κεφαλαίου, δέν πάλεψαν γιά τίς ἀξίες αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ οἱ Ἐστεμμένοι, ὁ Βασιλιάς Ἡλίας, ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ, ὁ Ντισραέλι, ὁ Τσῶρτσιλ, ὁ Κλεμανσώ, ὁ Ἀντενάουερ, ὁ Γκάσπαρι· κι εἶναι εὐκολο, σχεδόν ἀνέξοδο σήμερα νά ξεχωρίζουν τό μῦσση ἢ τήν ἐκτροπή τῶν Χίτλερ, Μουσολίνι, Χόρτυ, Φράνκο ἢ Παπαδόπουλου. Ἐδῶ καί διακόσια χρόνια ἡ δύναμη πού στοχάστηκε αὐτόν τόν πολιτισμό καί πάλεψε γι' αὐτόν ὀνομάζεται Ἀριστερά, κι αὐτῆς τὰ ἱστορικά ἴχνη ἀκολουθοῦμε. Μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη ἐκδοχή, εἴτε πίσω ἔχει τόν Ρουσσώ εἴτε τόν Βολταῖρο, εἴτε συγκλίνουν στόν Σπινόζα καί τόν Μάρξ, εἴτε ἀναθερμαίνονται στό παγωμένο κελί τοῦ Γκράμσι, συνθέτουν μιά τεράστια ἀλυσίδα πού φτάνει πίσω ἀπό τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ καί συνδέει ὅλα τὰ κινήματα, τίς ἀντιστάσεις, τίς ἐπαναστάσεις, τίς

ἀμφισβητήσεις καί τις κατακτήσεις τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰώνα. Αὐτός ὁ πολιτισμός δέν ὀδηγεῖ στους δέκτες τοῦ Μπερλουσκόνι, ἄν καί ὀδηγεῖται ἐκεῖ σιδηροδρόμιος, ἀποδυναμωμένος ὡς θέαμα καί ἐνημέρωση καθὼς ὡς ὑπέρτατη ἀξία τῆς δημοκρατίας ἐπιβάλλεται ἡ κατανάλωση.

Ἄλλά τί εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἐκκλιση πού ὀλοένα καί πῖο ἔντονα ἀκούγεται τόν τελευταῖο γιά «στροφή στόν πολιτισμό»; Μιά ἀπλή στατιστική δείχνει καθαρά τό βαθύτερο νόημά της. Τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο τῆς Ἰαπωνίας γιά διπλώματα εὐρεσιτεχνίας, μελέτες, δικαιώματα κ.λπ. εἶναι χρεωστικό ἀπέναντι στίς ΗΠΑ καί τήν Εὐρώπη κατά ἓνα δισεκατομμύριο δολάρια. Ἀντίθετα ὁμοίως στό ἴδιο ἰσοζύγιο γιά ἔτοιμα προϊόντα ὑψηλῆς τεχνολογίας παρουσιάζει πλεόνασμα 40 δισεκατομμυρίων δολαρίων (στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80) πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ Γιαπωνέζοι ἀγοράζουν στήν Εὐρώπη καί τίς ΗΠΑ χαρτιά καί ἐφοδιάζουν τούς καταναλωτές τῆς Δύσης μέ ἔτοιμα προϊόντα ὑψηλῆς προστιθέμενης ἀξίας πού ἐξασφαλίζουν στή γιαπωνέζικη βιομηχανία εὐημερία καί πλήρη ἀπασχόληση. Αὐτό οἱ βιομήχανοι τῆς Εὐρώπης τό γνωρίζουν καλά, πράγμα πού γιγάντωσε τελευταῖα τό

κύμα τῶν συγχωνεύσεων ἐπιχειρήσεων καί ἐνδοευρωπαϊκῶν οικονομικῶν συμμαχιῶν δημιουργώντας μιά νέα πανίσχυρη Διεθνή τῆς εὐρωπαϊκῆς καπιταλιστικῆς ἀλληλεγγύης. Ἄλλά ἡ ἐκθεση FAST II ἀναφέρει ὅτι «δέν ὑπάρχει καμιά οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στίς ἀμερικανικές, ἰαπωνικές καί εὐρωπαϊκές πολιτικές ὡς πρός τίς ἀρχές καί τούς στόχους πού διέπουν τήν ἐπιστημονική ἔρευνα καί τήν ἀνάπτυξη»,³ γι' αὐτό καί καταλήγει μέ τήν ὑπόδειξη ὅτι πρέπει νά ἐπικρατήσῃ «μιά ἀντίληψη ἀνθρωπιστική γιά τό ρόλο τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας καί γιά συνολικοποίηση τῆς οικονομίας παρά μιά θεώρηση ἀνταγωνιστική καί ὠφελιμοθηρική τοῦ κόσμου καί τοῦ μέλλοντος». Μ' αὐτό τόν τρόπο οἱ πῖο εὐαίσθητες φωνές τῆς Εὐρώπης προσπαθοῦν νά ἀνακαλύψουν τήν εὐρωπαϊκή ἰδιοτυπία, ἐκείνη ἀκριβῶς πού νά ἀντιστοιχεῖ στίς προοπτικές τῆς καπιταλιστικῆς ἀνασυγκρότησης καί συνάμα «διασώζει» τόν ἐπί τοῦ ἀνθρωπισμοῦ θεμελιωμένο εὐρωπαϊκό πολιτισμό, ἐκείνη πού ἐξορκίζει τόν homo economicus ὑποβάλλοντάς τον σέ πολιτιστικά λίφτινγκ γιά νά ἐξωραϊσθεῖ ὁ χονδροειδῆς προγναθισμός πού ἡ μακρόβια ἀναζήτηση τοῦ κέρδους τοῦ ἔχει ἀποτυπώσει στά χαρακτηριστικά του.

Ἡ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Αὐτή ἡ Εὐρώπη δέν εἶναι μόνο ἡ Εὐρώπη τοῦ κεφαλαίου· αὐτό πολλοί τό ξέρουν καί ὄλο καί περισσότεροι τό ἀποδέχονται. Αὐτή ἡ Εὐρώπη δέν εἶναι μόνο ἡ ὀλοκλήρωση τῶν ἐξοπλισμῶν καί ὁ μεγαλύτερος ἔμπορος ὀπλικῶν συστημάτων πού ρίχνει στή δυστυχία τόν ρημαγμένο Τρίτο Κόσμο. Κι αὐτό ὄλοι τό ξέρουν, ὄλοι, εὐρωπαϊστές καί μή, τό ἀποδέχονται καλύπτοντάς το μέ φιλανθρωπικές ἐκστρατεῖες γιά τά παιδιά τῆς Ἀφρικῆς. Αὐτή ἡ Εὐρώπη δέν εἶναι μόνο ἐκείνη τῆς κοινωνίας τῶν «δύο τρίτων» πού προοιωνίζεται σαράντα ἑκατομμύρια ἀνέργους στό κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα. Αὐτή ἡ Εὐρώπη, πού τώρα ἐτοιμάζεται νά ψηφίσει τά νέα σκιώδη ἀντιπροσωπευτικά της ὄργανα μέσα σέ μιά γενικευμένη ἀπολιτικότητα καί ἀδιαφορία (τά ποσοστά τῆς ἀποχῆς τά τελευταῖα χρόνια σέ ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Δύσης ξεπερνοῦν τά 30%, καμιά φορά φτάνουν καί πάνω ἀπό τά 50% — τό εἶδαμε καί μεῖς αὐτό τό ἀπαύγασμα τοῦ νέου πολιτισμοῦ στίς πρόσφατες φοιτητικές ἐκλογές μέ 60% ἀποχή), εἶναι ταυτόχρονα ἡ Εὐρώπη χωρῖς τούς τοπικούς, τούς περιφερειακούς καί τούς ἐθνικούς τῆς πολιτισμούς, καθὼς ὄλοι χωνεύονται καί ρευστοποιοῦνται στόν ἓνα καί μόνον, ἐκείνον τῆς Εἰκόνας καί τῶν ΜΜΕ, αὐτόν γιά τόν ὁποῖον ἐτοιμάζονται οἱ νέες ἐπενδύσεις, τά νέα προγράμματα καί τά νέα ἐκκεντρικά ἐμπορεύματα, αὐτόν γιά τόν ὁποῖον πάλεψε ὁ Φρανσουά Μιττεράν στήν τελευταία σύνοδο κορυφῆς τῆς ΕΟΚ στή Ρόδο τό Δεκέμβριο τοῦ 1988 γιά ν' ἀντισταθεῖ ἡ Εὐρώπη στήν ἀμερικανοποίηση τῶν εὐρωπαϊκῶν προγραμμάτων. Ἄλλά τά προγράμματα αὐτά, ἀκόμη κι ἄν δέν εἶναι ἀμερικανικῆς κατασκευῆς καί προελεύσεως, ἀκόμη

3. Βλ. Bernard Gassen, «Enfin une politique volontariste de la recherche», *Monde, Diplomatique*, Μάρτιος 1989.

κι αν υπογράφονται από καθάρους Εύρωπαίους, ακόμα κι αν τὰ κεφάλαια πού θά χρειαστοῦν εἶναι κι αὐτὰ εὐρωπαϊκά πάλι τὰ ἴδια θά ἔναι ὅπως τὰ σημερινά. Γιατί τό ζήτημα δέν εἶναι μόνο ποιός ὁ χρηματοδότης καί ποιός ὁ καρπωτής τοῦ κέρδους. Ἡ πολιτική ἀναβάθμιση τῆς «κουλτούρας» κατασκευάζεται ἀπό τοὺς ἴδιους πολιτικούς υπεύθυνους τῶν καθέκαστα Ὑπουργείων πολιτισμοῦ καί μετατρέπει τὰ μπουζούκια σέ συρτάκι, τίς λαϊκές γιορτές σέ φεστιβάλ, τοὺς λαϊκοὺς πολιτισμούς σέ φολκλόρ, τοὺς πραγματικούς ἀνθρώπους σέ γραφικές φιγούρες ντυμένες μέ τίς φορεσιές τῆς γαλιᾶς, τὴν πολιτιστική δημιουργία σέ ἐμπόρευμα καί θέαμα, τὴν κριτική σέ συμμετοχή, τὴν ἀντίσταση σέ συναίνεση.

Εἶναι μάταιο νά ἐπικαλεῖται κανεὶς τίς μεγάλες προοπτικές ὅταν καταργεῖ τίς μεγάλες συγκρούσεις. Ἡ μεγάλη πανευρωπαϊκή συναίνεση τὴν ὅποια ὑπαγορεύει ἡ κοινωνική εἰρήνευση, ἡ ἰδεολογία τοῦ «τέλους τῶν ἰδεολογιῶν», ἡ δημοκρατία τῶν δημοσκοπήσεων ὀδηγοῦν σέ μιά πραγματιστική διαχειριστική ἀπολιτικότητα, καταργοῦν ἀκόμη καί τὴν ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία ἀντικαθιστώντας τὴν μέ τὴν συναινετική δημοκρατία, μιά δημοκρατία δηλαδή νεκρή, μιά δημοκρατία πού στό ὄνομα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἀπονεκρώνει τό λαό τῆς. Γιατί λαός ὑπάρχει, ὄχι ὡς κατακερματισμένο πλῆθος, ἀλλά, μόνο μέσα σέ συγκρουσιακές διαδικασίες. Δέ χρειάζεται νά ἀσπαστοῦμε τὸν Μάρξ γι' αὐτό οὔτε νά ἔχουμε κατανοήσει τὸν Ἡράκλειτο.

Ἡ Εὐρώπη, λοιπόν, μέ προγραμματισμένους, καλλωδιωμένους, συνετισμένους λαοὺς εἶναι μιά Εὐρώπη μέ νεκρωμένους λαοὺς. Ἀρκεῖ νά διεκδικεῖ μιά στροφή στὸν πολιτισμό, ἀρκεῖ κάποιες φωνές νά κρούουν τό κώδωνα τοῦ κινδύνου γιὰ τὴν ἰσοπεδωτική ἀμερικανοποίηση, ὅταν οἱ λαοὶ τῆς καταδικάζονται στὴν ἀπάθεια καί τὴν ἀφωνία; Γιατί ὁ καπιταλισμός τῆς γενικευμένης σοσιαλδημοκρατίας καί τῆς σοσιαλδημοκρατικοποιημένης ἀριστερᾶς, πού καταχώνιασαν βαθιά στό νεκροταφεῖο τῶν ἀναχρονισμῶν τίς ἰδέες τοῦ ἀγῶνα καί τοῦ σοσιαλι-

σμοῦ, θά εἶναι ἕνας καπιταλισμός μέ λιγότερη βαρβαρότητα;

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Ἡ ΕΟΚ τῶν Δώδεκα σήμερα ἀναζητᾶ τὴν κουλτούρα τῆς σάν ἄλλοι ἀλλά καί νέο ἐφαλτήριο γιὰ μίαν ἐμπορευματοποίηση ἀπ' ὅπου θά κερδίζει ἡ ἴδια κι ὄχι οἱ Γιαπωνέζοι. Ἡ μεγάλη «κουλτούρα» τῆς τῶν ποιητῶν, τῶν θεάτρων, τῆς μεγάλης μουσικῆς, τῶν νέων πειραματισμῶν, τῶν πολυσύχναστων Μουσείων καί τῶν ἱστορικῶν Μνημείων, τῶν φιλοσόφων καί τῶν συγγραφέων σίγουρα θά ἐπιζήσει. Κανεὶς δέν πρόκειται νά βάλει τίς μπουλντόζες στό Λοῦβρο καί στὸν Παρθενῶνα, κανεὶς δέν πρόκειται νά κάψει τίς βιβλιοθήκες τῆς. Τὰ 400 χρόνια τοῦ Θεοτοκόπουλου θά γιορταστοῦν μ' ὅλη τὴν μεγαλοπρέπεια πού τοὺς ταιριάζει, ὅπως καί τό 1789. Δέν ἐπίκειται καταστροφή. Ἀντίθετα, οἱ ἐπιχειρήσεις διασώσεως θά πολλαπλασιαστοῦν. Ἀλλά, ἔτσι γενικά, αὐτὴ ἡ πολύτιμη κουλτούρα τῶν ποιητῶν μας δέν ζωογονεῖ νέες σχέσεις, δέν ὀδηγεῖ σέ μιά διαφορετική βίωση τῶν συνθηκῶν

ζωῆς, πού ν' ἀναδεικνύει τό ἀβιώτο τους. Μᾶλλον τοῦτο τό ἔργο θά ἦταν ὑπόθεση τῆς Ἀριστερᾶς.

Ἐδῶ ὁμως τὰ πράγματα γίνονται περίπλοκα. Γιατί ἡ ἀριστερὰ θέλοντας νά δώσει ἀπλές ἀπαντήσεις δέ βρῆκε παρά προγράμματα ἀπλοϊκά. Ἡ ὑπόσχεση τὴν πολιτιστική ἀναβάθμιση πού δέν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῶν ρεφορμιστικῶν σχεδίων τοῦ ἐπίσημου μεταρρυθμισμοῦ ἢ, στίς ριζοσπαστικές τῆς ἐκδοχές, ὀχυρώνεται σέ στείρους ἀρνητισμούς. Σέ πανευρωπαϊκό ἐπίπεδο γιὰ παράδειγμα τὰ μετὰ τὸν Μάη τοῦ 1968 ρεύματα ἀμφισβήτησης τῶν κυρίαρχων πολιτιστικῶν προτύπων θά καταλήξουν σέ ἀπελπιστικά ἀπλοϊκῆς κατασκευῆς. Κυριάρχησε ἡ ἰδέα ὅτι ἡ παιδεία εἶναι προϊόν τῶν συμφερόντων τῶν κυρίαρχων τάξεων, εἶναι ἡ μάσκα τῆς κυριαρχίας τους, ὁ ἰδεολογικός μηχανισμός ἀναπαραγωγῆς τῶν ὑφιστάμενων δομῶν τῆς κυριαρχίας καί τῆς ἐκμετάλλευσης. Εἶναι καταπληκτικό· ἀλλά ἀκόμη καί στίς μέρες ἡ «κουλτούρα» ἐμφανίζοταν σάν θεραπαινίδα τοῦ χοντροαστοῦ μέ τό ποῦρο καί οἱ ἀναζητήσεις στό χῶρο τῆς ἐκλαμβάνονται ὡς νεκροκάντια τῆς ἀστικής τάξης ἔτσι πού, τό ἀντίπαλο κι ὁ ἀντίπαλος ἀναζητήθηκε σέ χονδροειδεῖς λαϊκιστικές κατασκευῆς

καί στά ἰδεολογήματα τῆς «προλεταριακῆς τέχνης». Ἄριστεροί, καί μάλιστα ὑπεραριστεροί, ἦταν αὐτοί πού εἶδαν τήν παιδεία ὡς προνόμιο πού ἡ καταστροφή του θά ὀδηγοῦσε στό ξερρίζωμα τῆς ἀστικής κυριαρχίας μιά καί ἡ πρόσβαση στά ἔργα πολιτισμοῦ τῆς παιδείας, τῆς τέχνης καί τοῦ στοχασμοῦ δέν εἶναι παρά ἡ κληρονομιά καί τό δπλο τῶν κυρίαρχων τάξεων.

Ἡ παγίδα ἦταν καλά στημένη. Γιατί θεωρήθηκε (καί θεωρεῖται ἀκόμη) ὅτι ἡ κατάργηση τῶν προνομίων περνάει μέσα ἀπό τήν κατάργηση τῆς ἴδιας τῆς κουλτούρας καί ὄχι ἀπό τήν ἀνατροπή τῶν ἐμποδίων πού κρατοῦν στό περιθώριο τῆ μεγάλης μάζα τῶν ἀποκλήρων. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ περιπλάνηση σέ δογματικές κατασκευές τῶν ἐκάστοτε ἐρυθροφρουρῶν, ἡ ἡ περιχαράκωση στήν κομματική ὀρθοδοξία πού θά ἐπιβάλλει τίς νόρμες μιᾶς «κουλτούρας γιά τό λαό καί τόν τόπο» καί θά κατατροπώσει τοὺς ἑτερόδοξους μέ τό φάσγανο τῆς ταξικῆς ἀπόκλισης. Ὅσάκις δέ, (πράγμα πού ἐπικρατεῖ στίς μέρες μας) ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐξοδος ἀπό τοῦτο τό πολιορκημένο φρούριο δέν ἔφερε παρά τήν ἀπορρόφηση στόν κυρίαρχο λόγο. Ἡ ἄρνηση γιά παράδειγμα τῆς ἀγονῆς γραμμῆς «ΕΟΚ καί ΝΑΤΟ τό ἴδιο συνδικάτο» γιά τίς ἐκσυγχρονιστικές τάσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς (ὅπως καί τῆς ἑλληνικῆς) ἦταν συνώνυμη μέ τήν ἀμβλυνση τοῦ κριτικοῦ τῆς λόγου καί σύμπλευση μέσα στό ἴδιο ποτάμι τῆς γενικῆς συναίνεσης. Καί ἀπό τή μιά καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ἴδιο: ἀφοπλισμός.

Πῶς ἔφτασαν τά πράγματα σ' αὐτόν τόν ὀλοκληρωτικό ἀφοπλισμό πού δέν τοῦ ἔλειψε οὔτε ἡ πολιτική κάλυψη οὔτε ἔπαυσε νά διανθίζεται μέ «ἐπιστημονικά» ἐπιχειρήματα;

Ἡ παγίδα ἦταν καλά στημένη ἀπό τήν ἴδια τήν ἀστική ἰδεολογία πού ἀφομοίωσε καί ἐξουδετέρωσε προοδευτικά τήν κριτική δύναμη τῆς Ἄριστερᾶς, ἐκεῖνη δηλαδή τήν ὀρμή μέ τήν ὁποία οἱ «ἀπό κάτω» παλεύουν νά ξεπεράσουν ὄλες τίς μορφές ὑποταγῆς, νά χειραφετηθοῦν ἀπό τήν ἐξάρτηση τῆς

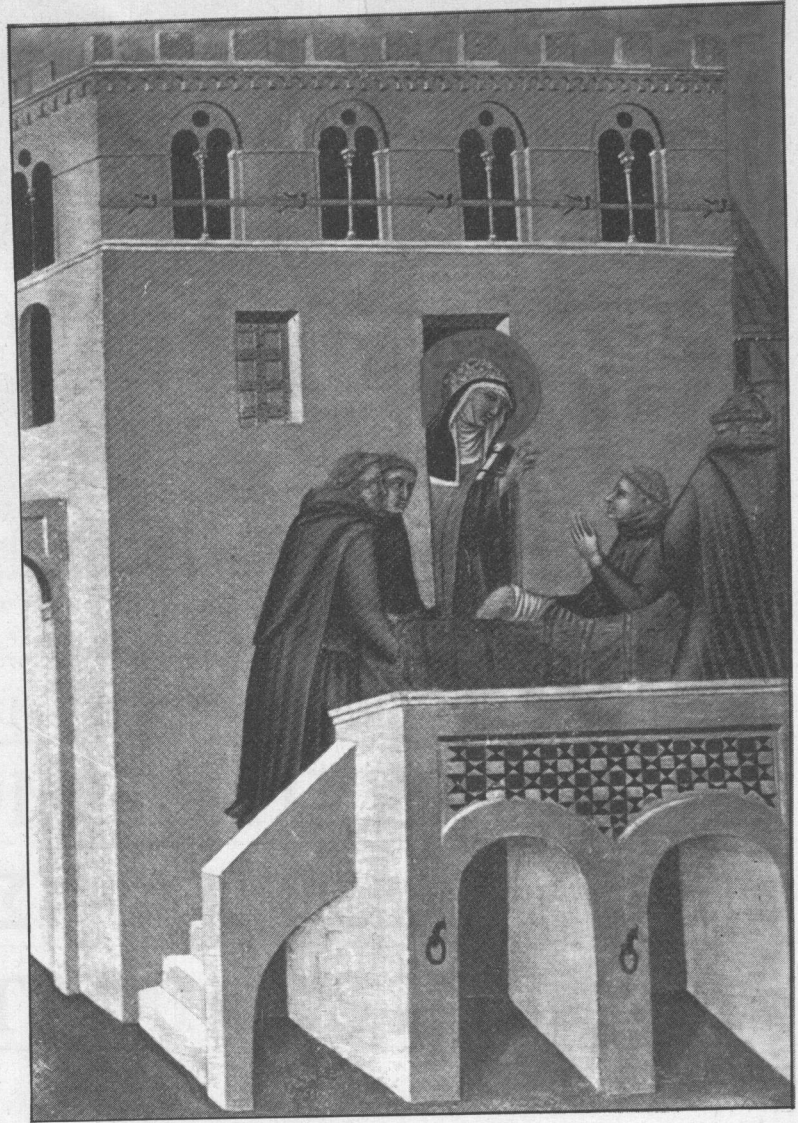

φύσης, ἀπό θεούς καί εἰδωλα, ἱερατεία καί μηχανισμούς, νά μὴν συμβιβάζονται ποτέ μέ τήν πολιτιστική ἀνισότητα καί τήν κοινωνική ἀδικία. Ὁ πολιτισμός —δέν ἐννοῶ ἐδῶ τά δημιουργήματα τῆς τέχνης, τοῦ στοχασμοῦ καί τῆς παιδείας αὐτά καθ' αὐτά ἀλλά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι τά προσεγγίζουν καί τά βιώνουν— ἐμφανίζεται ὡς πράγμα, ὡς ἱερό πλάσμα μιᾶς ὑπερευαίσθητης ἐμπνευσης πού, ὄντας στόν ἄβατο χῶρο τοῦ δημιουργοῦ καί τῆς ἱεροποιημένης δημιουργίας, ἀπαγορεύει τή μέθεξη καί βέβηλη συμμετοχή. Δέν ἔκαναν ἄλλωστε τίποτε ἄλλο οἱ ἀριστεροί ἀπό τό νά ἀπαν-

τοῦν σέ μίαν ὑπερβατική θετικότητα μέ μίαν ἐξίσου ἀ-κοινωνική ἀρνητικότητα ἀφήνοντας ἔτσι ἐλεύθερο τό πεδίο στά ἀστικά ἰδεολογήματα καί κυρίως στή διάδοση ἐκείνων τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν πού φτιάχνονται μέ τήν κατανάλωση πολιτιστικῶν πραγμάτων, «προϊόντων» πού μποροῦν νά πωληθοῦν. Οἱ λαϊκές μάζες ὑποχρεώνονταν ἀπό τή μιά νά ἐγκαταλείπουν τίς δικές τους ἐκφράσεις («τοὺς τοπικούς περιφερειακοὺς καί ἐθνικούς πολιτισμούς») ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέσα ἀπό τήν ἴδια κίνηση, νά ἐνσωματώνονται σέ νέα πρότυπα συμπεριφορᾶς. Ὁ πολιτισμός ἔγινε τό

πεδίο ἐμπορευματοποίησης τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Ἔτσι π.χ. ἡ ἀθλητική κουλτούρα πήρε τὸ πᾶν ἡ χέρι σέ σχέση μ' αὐτό πού ὀνομάζουμε καλλιέργεια, ἀπολυτοποιήθηκε ἡ ποσότητα τῆς πολιτιστικῆς κατανάλωσης — κυρίως ἡ ποσότητα τῶν πληροφοριῶν πού διαθέτει ὁ σύγχρονος πολίτης τῶν κορεσμένων μας δημοκρατιῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν μουσείων, ἡ τὰ ἀντίτυπα τῶν πωλούμενων περιοδικῶν ἔγιναν ἐνδειξη πολιτιστικῆς εὐημερίας, οἱ γιγαντοσυναυλίες, οἱ ντίσκο, τὸ στάρ σὺστεμ, τὰ τηλεθέαματα, τὰ τηλεπαιχνίδια, οἱ βιντεοκατανύξεις συμπλήρωσαν τὸν διάκοσμο χωρὶς ποτέ ἐκείνη τὴ ρωγμὴ χάρη στὴν ὁποία ἡ πολιτιστικὴ ἐμπειρία μετασχηματίζει τὸν κοινῶν της. Μέσα ἀπὸ τὰ φαντάσματα τῆς σύγχρονης κουλτούρας προέκυψε ἡ δακτυλογράφος πού ποτέ δέν γνώρισε τὴν Ἄννα Καρένινα ἀλλὰ ξενοχτᾶ μέ τὰ ρομάντζα τῆς ρόζ βιβλιοθήκης, καί ἡ θέαση τοῦ κώμικς γιὰ ὄσους δέν σχετίστηκαν μέ τοὺς Δαιμονισμένους. Ἀπὸ κεῖ καί πέρα τὸ ὄλο θέμα ἦταν ἡ χειραγώγηση τῶν κοινωνικῶν συμπεριφορῶν ἡ ταύτιση δηλαδή τοῦ κόσμου μέ τὰ προσφερόμενα μοντέλα, τῶν ὁποίων ὁ κοινὸς παρανομαστής εἶναι ἡ ὑποκατάσταση. Ὑποκατάσταση τοῦ σώματος μέ τὴν εἰκόνα τοῦ σώματος τοῦ ἄλλου ἢ τῆς ἄλλης, ὑποκατάσταση τῆς φωνῆς, τῆς προσωπικῆς δεξιότητος, τῆς ἀτομικῆς κίνησης, τῆς προσωπικῆς εὐαισθησίας, τῆς μνήμης, τῆς αἴσθησης. Ὑποκατάσταση καί φόβος. Διότι ἡ τρομοκρατία τῆς γοητείας σκοτώνει τὰ πνεύματα καί τὰ σώματα πού παραλύουν στὴν ἰδέα πὼς δέν θ' ἀρέσουν. Τὰ χιλιάδες πολιτιστικά σκευάσματα τούτῃ ἀκριβῶς τῆ λειτουργία ἐπιτελοῦν: νά διασκεδάσουν τὴν ἀπομόνωση πού εἶναι προϋπόθεση καί λόγος τῆς ὑπαρξίς τους. Ὅσο περισσότερη ἀπομόνωση τόσο περισσότερα γκάτζετ, ὅσα περισσότερα γκάτζετ τόσο περισσότερη ἀπομόνωση. Ἀλλὰ τώρα θά φτιάχνονται, ἐλπίζουν οἱ προκαθήμενοι τῆς ΕΟΚ, ἀπὸ εὐρωπαϊκὰ ἐργοστάσια, δέν θά μᾶς τὰ πωλᾶνε οἱ Γιαπωνέζοι.

Ἄν λοιπὸν αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς τῆς μαζικῆς πολιτιστικῆς βιομηχανίας πρέπει νά καταστραφεῖ, ἂν πολιτιστικὴ δημιουργία σημαίνει,

ἀναμέτρηση καί σύγκρουση μέ τὸν πολιτισμὸ τῆς χειραγώγησης, ἂν, ἀκριβῶς, μέσα ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀναμέτρηση προκύπτουν ἢ χάνονται οἱ νέες πολιτιστικὲς ἀξίες τότε τὸ ζήτημα δέν εἶναι οὔτε νά ἐπιστρέψουμε ὡς νοσταλγικοὶ προσκηνυτὲς σέ κάποιον χαμένο παράδεισο τῆς ἀκριβῆς μας κουλτούρας οὔτε νά προσδοκοῦμε τὴν ἔλευση κάπου «ἄλλου» πολιτιστικοῦ παράδεισου πού θά ῥθει ὅταν οἱ ἀντίπαλοί μας θά καταρρεύσουν. Ἀνάμεσα στοὺς δύο παραδείσους καί τὴ θεολογία τους ὑπάρχει ἡ ζωὴ μας. Καί ὁ δικὸς μας πολιτισμὸς;

Ἡ μιά ἀπάντηση εἶναι ἐκείνη πού τὸν θέλει ἀκριβό, αὐτὸν πού θά βρεῖ τὸ ΕΥΡΗΚΑ καί πού οἱ ἐπενδυτὲς θά ἀξιοποιήσουν τὰ εὐρήματά του. Καί μεις Εὐρωπαῖοι

τοῦ κέντρου ἢ Βαλκάνιοι τοῦ νότου, ψάχνοντας τὴν ἀκριβή μας κουλτούρα στὶς εἰκόνας τῶν ὑστερήσεών μας, θά λογαριάζουμε, Κυριακὴ βράδυ, πὼς δέν εἴμαστε ἀνάμεσα στὰ πτώματα τοῦ Χένζελ καί τοῦ Χίλζμπορω, «ἐλεύθεροι» πολιορκημένοι κι ἀριθμημένοι μέ τίς ταυτότητες τῆς Θάτσερ στὴν τσέπη.

Ἡ ἄλλη ἀπάντηση; Τὸ μέλλον ἀργεῖ πολὺ. Ἀλλὰ πράγματι, μιά καί ἡ Εὐρώπη τῶν ἐργαζομένων, ἡ Εὐρώπη τῆς δημοκρατίας, τῆς ἐλευθερίας, τοῦ σοσιαλισμοῦ οὔτε κἀν ἀγνοοῦνται στὸν ὀρίζοντα, γιὰ τὴν οἰκοδόμησή της καιρὸς ν' ἀρχίσουμε ἀπ' τὴν κουλτούρα, κατὰ πὼς ἔλεγε κι ὁ μακαρίτης ὁ Μοννέ.

Μαρξισμός ή «μετα-μαρξισμός»; ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

της Βούλας Τσινόρεμα

Ἡ «Δημοκρατία» ὡς θεωρητικὴ πανοπλία τοῦ «μετα-μαρξισμοῦ» καὶ τοῦ σύγχρονου λιμπεραλισμοῦ

Ἡ πρόθεση «μετά-» ἔχει τὰ τελευταία χρόνια ἀποκτήσει ἰδιάζουσα θεωρητικὴ σημασία. Χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει μιὰ νέα φάση, μιὰ ὑποτιθέμενη κίνηση πρὸς τὰ μπρός, ὑπονοώντας σαφῶς ἐξέλιξη σέ σχέση μ' ἓνα προηγούμενο στάδιο. Ἔτσι κάποιοι συγγραφεῖς, πάλαι ποτὲ μαρξιστὲς χρηματίσαντες ἢ στις παρυφές τοῦ μαρξισμοῦ ἐνιρυσίσαντες, οἱ ὅποιοι γιὰ διάφορους λόγους «ἀποσκίρτησαν», ἀναζητώντας πιθανότατα τὴν σφραγίδα μιᾶς συνεχῶς ἀνανεούμενης πρωτοτυπίας, ἀλλὰ χωρὶς ὅμως νὰ θέλουν νὰ χάσουν τὸ ἀκρωτήριο τῶν παλιῶν καλῶν τους «μαρξι-

στικῶν» ἡμερῶν, αὐτοχρίζονται «μετα-μαρξιστὲς». Ἡ «μετα-μαρξιστικὴ» ταυτότητα ἤχει βεβαίως πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸ «πρῶην» ἢ «μη-μαρξιστὴς», καθότι δηλώνει κατὰ κάποιο τρόπο κίνηση «πέραν» τοῦ μαρξισμοῦ, ὄχι ἀπλᾶ ἀλλαγὴ χρωμάτων ἀλλὰ κίνηση πρὸς τὰ μπρός, πρόοδο καὶ ἐξέλιξη. Καὶ ἴσως νὰ μὴ εἶναι τυχαῖο πὺ ἡ «δημοκρατία» ἐπιλέγεται ὡς ἡ λύδια λίθος αὐτῆς τῆς «μετα-μαρξιστικῆς» ἀποκάλυψης.

Χαρακτηριστικὴ περίπτωση στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ χῶρο ὁ πρῶην μαρξιστὴς Ἑρνέστο Λακλάου πὺ ἐν ὀνόματι μιᾶς «ριζοσπαστικῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας» ἀποκηρύσσει τὸ μαρξισμό καὶ δηλώνει «μετα-μαρξιστὴς». ¹ Στὸ ἔργο του *Ἡγεμονία καὶ Σοσιαλιστικὴ*

Στρατηγικὴ ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ προοπτικιστικὴ κοινωνικὴ ὄντολογία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «κάθε ἀντικείμενο συγκροτεῖται ὡς ἀντικείμενο λόγου» ² —κάθε κοινωνικὴ σχέση ἢ ταυτότητα δηλαδή συγκροτεῖται ὡς τέτοια μέσω καὶ διὰ τοῦ λόγου— διακηρύσσει ὅτι ἡ πολλαπλότητα τῶν εἰδῶν λόγου δημιουργεῖ ἀκαθοριστία καὶ «ἀνοιχτότητα» κοινωνικῶν ταυτοτήτων πὺ κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες ἔρχεται νὰ ἐκφράσει μιὰ «ριζοσπαστικὴ καὶ πλουραλιστικὴ δημοκρατία», καθιστώντας «τὴ λογικὴ τῆς ἰσοδυναμίας βασικὸ ἐργαλεῖο παραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ». Δανειζόμενος ἐκφραση τοῦ ντέ Τοκεβίλ κάνει λόγο γιὰ «θημοκρατικὴ ἐπανάσταση», τῆς ὁποίας τίς ἀπαρχές ἐντοπίζει στὴ Γαλλικὴ Ἐπανά-

σταση. Όμως, ανασυγκροτώντας την τελευταία υπό τό πρίσμα του Φρανσουά Φουρέ, εκείνου που καταφέρνει να δει σ' αυτή είναι απλά «ή επινόηση της δημοκρατικής κουλτούρας»³ με τά λόγια του Φουρέ, «ή πρώτη εμπειρία της δημοκρατίας»⁴ (ούτε λόγος για επανάσταση και κοινωνική ανατροπή βέβαια).

Ο Λακλάου υπερθεματίζει υπέρ ενός «ριζοσπαστικού δημοκρατικού πλουραλισμού», ο οποίος είναι ριζοσπαστικός γιατί δεν ανάγει τίς ετερογενείς κοινωνικές ταυτότητες σε καμιά θεμελιακή αρχή (τήν έννοια της τάξης και της ταξικής ενότητας έχει στό μυαλό του), και ταυτόχρονα δημοκρατικός γιατί συγκροτεί τίς διάφορες κοινωνικές ταυτότητες και ανταγωνισμούς με βάση τό «δημοκρατικό - εξισωτικό εικονικό συμβολισμό» (egalitarian imaginary). Έχοντας ως αφετηρία την αρχή ότι «κάθε πολιτική πρακτική συγκροτεί τά συμφέροντα που εκπροσωπεί»,⁵ επισημαίνει ότι οί διάφορες κοινωνικές σχέσεις υποταγής (π.χ. εργάτης / εργοδότης, γυναίκα / άντρας) δεν συνιστούν κατανάγκη σχέσεις καταπίεσης και επομένως πεδία ανταγωνισμού, παρά μόνο υπό τό πρίσμα του δημοκρατικού «εικονικού συμβολισμού». Η υποδήλωση αυτή της θέσης είναι, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι ή σχέση εργάτης / εργοδότης, για παράδειγμα, δεν είναι καταπιεστική, ούτε συγκροτεί ανταγωνιστική θέση, παρά μόνο υπό τό πρίσμα του δημοκρατικού λόγου της ισότητας και των δικαιωμάτων που μετασηματίζει την υποταγή σε καταπίεση και έγχειρει έτσι τόν ανταγωνισμό. Ένα βήμα πίο πέρα σ' αυτήν τή λογική είναι νά δεχτούμε ότι με βάση κάποιο άλλο λόγο δεν υπάρχει καθόλου καταπίεση στή σχέση εργάτη / εργοδότη, και με βάση κάποιους άλλους λόγους ακόμα παραπέρα ότι δεν υπάρχει καν σχέση! Τό πώς διαφέρει αυτή ή «μεταμαρξιστική» θέση του Λακλάου από μιά καθαρή μή-μαρξιστική, ιδεαλιστική θέση, όπου ή συγκρότηση του πραγματικού ως τέτοιου γίνεται μέσα από εικονικούς φαντασιακούς συμβολισμούς, απομένει στον ίδιο νά τό δείξει.

Σέ παρόμοια ατμόσφαιρα κι-

νούμενοι οί Γάλλοι «νέοι φιλόσοφοι», ο Αντρέ Γλυκσμάν, ο Λεφόρ, ο Έντγκαρ Μορέν ανάμεσα τους, επιδίδονται σε μιά αγωνιώδη υπεράσπιση της «δημοκρατίας» και των υπαρκτών θεσμών, ταυτίζοντας την επανάσταση με τόν όλοκληρωτισμό και εξορκίζοντας τό μαρξισμό ως υπεύθυνο για τό σταλινισμό. Δεδομένου ότι ή πραγμάτωση της εξισωτικής κοινωνίας κρίνεται ανέφικτη, τό μόνο αποδεκτό πολιτικό πρόγραμμα που δεν εγκλείει τόν κίνδυνο του όλοκληρωτισμού είναι, κατ' αυτούς, ή στρατευμένη υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Εφόσον ή επανάσταση οδηγεί στον όλοκληρωτισμό, ως προστατεύσουμε την υπάρχουσα «δημοκρατία» από κάθε τι που την αποσταθεροποιεί ή την υπονομεύει. Σχόλιον ούδέν.

Σέ παράλληλη κατεύθυνση αλλά στά πλαίσια ενός παραδοσιακού, λιμπεραλιστικού, κλίματος κινείται, στην Ίταλία, ή παρέμβαση του Νομπέρτο Μπόμπιο,⁶ ο οποίος στά τέλη του 1975/1976 μέσα από τό περιοδικό *Monteperaio* επιβάλλει την άποψη ότι ή μόνη αποδεκτή θεωρία για τό κράτος και τή δημοκρατία είναι αυτή του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Η παρέμβαση του Μπόμπιο, μέσα από κατά καιρούς άρθρα του, για την άνυπαρξία μαρξιστικής θεωρίας περί κράτους και δημοκρατίας, (πρόσφατα κυκλοφόρησε στά αγγλικά συλλογή του με τίτλο *The Future of Democracy: A defence of the Rules of the Game*, Polity Press, 1987) — ή όποία, ως σημειωθεί, ποτέ δεν βρήκε ικανό θεωρητικό αντίπαλο από την Ιταλική εϋρωκομμουνιστική άριστερά — άντανακλά με χαρακτηριστικό τρόπο μιά αξιοσημείωτη πρόσφατη στροφή της Εϋρωπαϊκής σκέψης προς Άγγλοαμερικανικές μορφές του κλασικού λιμπεραλισμού. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της στροφής αποτελεί ή έμφαση σε μιά αφηρημένη έννοια φιλελεύθερης δημοκρατίας (ως υπεράσπιση του κανόνα του νόμου και της δίκαιης και γενικής αντιπροσώπευσης). Ο Μπόμπιο μάλιστα φτάνει στο σημείο νά προπαγανδίσει τή σύζευξη του φιλελεύθερου πλουραλισμού με μορφές του κλασικού ατομικισμού. Η πιθανή άντινομία μεταξύ τους δεν φαίνεται νά τόν έ-

νοχλεί, καθώς παραπέμπει χωρίς τύψεις στή θεωρία του Τζών Ρώλς⁷ ως έπαρκή βάση για τή επίλυση των αίτημάτων της ισότητας, δικαιοσύνης και ελευθερίας. Κι αυτό είναι όλο.

«Τέλος της επανάστασης» ή (κρυπτο)νεοϊδεαλισμός;

Κοινό — και ίσως όχι τυχαίο; — χαρακτηριστικό και των τριών διαφορετικών περιπτώσεων που μνημονεύθηκαν αποτελεί ή άνευ όρων υπεράσπιση της «δημοκρατίας», που θεωρείται ως τό καλύτερο δυνατό πλαίσιο ανάπτυξης των υποκειμένων, όριζόμενη άντιθετικά προς κάθε έννοια κοινωνικής ανατροπής ή ρήξης με τίς καπιταλιστικές έκμεταλλευτικές σχέσεις. Τελικά εκείνο που πανηγυρίζεται είναι ή έν όνόματι της «δημοκρατίας» υπεράσπιση (κάποτε λέγεται και όμαλή «διεύρυνση») των υπαρκτών πολιτικών θεσμών.

Κριτικές πολλών σελίδων θά μπορούσαν νά γραφούν για τόν καθένα χωριστά. Αν όμως είναι κάτι που ως κοινός υπονομευτικός ιστός ύποσκάπτει τίς θεωρίες όλων — άλλες περισσότερες κι άλλες λιγότερες — είναι ένας λανθάνων ούσιολογισμός: ή ύποστασιοποίηση της δημοκρατίας έν είδει άν-ιστορικής ούσίας, κινητήριας δύναμης της ιστορίας — τή στιγμή μάλιστα που όρισμένοι απ' αυτούς, όπως ο Λακλάου, επαίρονται τόν μαρξισμό για άσυγχώρητο ούσιολογισμό, οίκονομική αναγκαιότητα, κ.λπ. Γίνονται οί ίδιοι ούσιολογιστές όταν, όπως ο Λακλάου, ισχυρίζονται ότι ο «δημοκρατικός εικονικός συμβολισμός» λειτουργεί ως διαμορφωτική αρχή των υποκειμένων και κοινωνικών πρακτικών, ή όταν, όπως οί «νέοι φιλόσοφοι», ή ο Μπόμπιο, μεταβάλλουν τή «δημοκρατία» σε καθαρή φόρμα που άνευ (κοινωνικών και πολιτικών) όρων πρέπει πάσει θυσία νά έδραιωθεί και νά διατηρηθεί.

Έτσι, ένω στο θεωρητικό τους λόγο ή «δημοκρατία» διεκδικεί τό ρόλο μιάς άπόλυτης ρυθμιστικής αρχής, τελικά είναι τόσο (έννοιολογικά) κενή και (ρυθμιστικά) άκαθόριστη ώστε νά επιτρέπει τήν

υποστήριξη πάσης φύσεως πολιτικής (παραδοσιακής, συντηρητικής, φιλελεύθερης, σοσιαλδημοκρατικής) έτσι πού πρακτικά νά καταντᾶ ἀχρηστή ὡς ρυθμιστική ἀρχή. Ἡ μόνη λειτουργία πού τῆς ἀπομένει, σέ τελική ἀνάλυση, εἶναι νά γίνεται φραγμός σέ κάθε ὄραμα κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ, μιά πού ὁ φόβος ἀπειλῆς τῆς «δημοκρατικῆς ἀρχῆς» γίνεται ἄλλοθι μιᾶς βαθιά συντηρητικῆς πολιτικῆς.

Ἡ πολιτική δημοκρατία ὡς στρατηγικό πεδίο ταξικῶν συσχετισμῶν

Ἀποτελεῖ στοιχειώδη ἀφετηριακή μας διαπίστωση ὅτι ἡ δημοκρατία δέν εἶναι οὔτε καθαρῆ ὑπόσταση, οὔτε καθαρῆ ἐνύπαρξη, ὅτι δέν ὑφίσταται ὡς οὐδέτερη δομή, οὔτε ὡς ἰδεῶδες μεταφυσικό πλαίσιο ἀνάπτυξης ὅλων τῶν δυνάμεων μιᾶς κοινωνίας. Ὅχι μόνο δέν εἶναι ὁ παντοδύναμος ρυθμιστής τῆς κοινωνίας ὅπως θέλουν οἱ πάσης φύσεως «μετα-μαρξιστές» ἀλλά ὑπόκειται ἢ ἴδια στίς ἐνδεχομενικότερες τῆς κοινωνίας καί τίς συγκρούσεις της. Ἡ δημοκρατία εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μέ μιᾶ ὀρισμένη μορφή συγκρότησης καί διανομῆς τῆς ἐξουσίας στά πλαίσια ἐνός συστήματος κυριαρχίας. Δέν νοεῖται «καθάρᾳ», «τυπικά» κι «ἀφηρημένα», ἀλλά, ὡς μορφή διακυβέρνησης στίς ταξικά διαιρεμένες κοινωνίες, ἔχει νά κάνει μ' ἕνα ὀρισμένο τρόπο ὀργάνωσης τῆς ταξικῆς κυριαρχίας. Βέβαια μπορεῖ, καί εἶναι νόμιμο, νά γίνει μιᾶ διάκριση ἀνάμεσα στή δημοκρατία ὡς μορφή κράτους καί τύπο πολιτικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐξουσίας ἀφενός, καί στά δημοκρατικά δικαιώματα καί ἐλευθερίες ἀφετέρου. Ὅμως ἱστορικά τά δεύτερα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ σέ συσχέτιση μέ τήν πρώτη, ὅσο κι ἂν σήμερα ἡ σύγχρονη πολιτική δημοκρατία καί τό «ἰσχυρό» αὐταρχικό κράτος προβάλλουν θεσμικά ὄρια στήν περαιτέρω διεύρυνσή τους (πράγμα, ἄλλωστε, πού δείχνει ὅτι μόνον ἡ κοινωνική ἀνατροπή καί ὁ ριζικός μετασχηματισμός τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους μποροῦν νά διευρύνουν τίς δημοκρατικές ἐλευθερίες, ἀναδεικνύοντας ἔτσι ὡς ἀναγκαῖα καί

ἐπίκαιρη τήν ὀργανική συσχέτιση δημοκρατίας καί σοσιαλισμοῦ. Ἄλλά σ' αὐτό θά ἐπανέλθουμε).

Ἡ ἀντιπροσωπευτική, κοινοβουλευτική δημοκρατία, πού ἀποτελεῖ τήν κανονική μορφή κράτους στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς, σητρίζεται στούς ἀντιπροσωπευτικούς θεσμούς, μέ καθολική ψηφοφορία καί πολυκομματικό σύστημα, τυπικό χωρισμό τῶν ἐξουσιῶν καί ὁμαλή μεταβίβαση τῆς ἐξουσίας κάτω ἀπό τόν κανόνα τοῦ νόμου. Οἱ ἀντιπροσωπευτικοί θεσμοί ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τήν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς, ταξικῆς, κυριαρχίας. Διαδραματίζουν ἐνεργό ρόλο στήν ὀργάνωση τῆς ἡγεμονίας τῶν κυρίαρχων τάξεων καθῶς βοηθοῦν στήν ἐκτόνωση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων καί συγκρούσεων, φρενάροντας μεγαλύτερες ρήξεις στήν κοινωνική συνοχή. Καί ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναμφίβολη διεύρυνση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στήν πορεία τῶν τελευταίων διακοσίων χρόνων δομήθηκε γύρω ἀπό τή νομιμοποίηση τῆς ἡγεμονίας τῶν κυρίαρχων τάξεων. Σέ περιπτώσεις μάλιστα ἀπειλῆς τῆς τελευταίας οἱ κυρίαρχες τάξεις δέν δίστασαν νά καταστρίλουν τίς πολιτικές ἐλευθερίες καί νά καταργήσουν τούς δημοκρατικούς θεσμούς προκειμένου ἔστω καί μέ ἔκτακτα μέτρα νά διασφαλίσουν τήν κυριαρχία τους.

Ἡ θέση αὐτή δέν ὑπονοεῖ ὅτι οἱ θεσμοί τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας εἶναι ἀπλά προϊόντα τῆς ἐργαλεία τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐργαλειακή ἀντίληψη, μέσα ἀπό χονδροειδή ταύτιση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας μέ τήν «ἀστική δημοκρατία», καί τῆς τελευταίας μέ ἀπλό ἐργαλεῖο τῶν συμφερόντων τῆς ἀστικῆς τάξης, ἔφτασε στό σημεῖο νά διεκδικεῖ τήν ἐξουσία κλήρου καταστροφῆ τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ κράτους, μέ ἀπό τήν ἀπό τά ἔξω ἄλωσή του, καί ἀντικατάστασή του μ' ἕναν ἄλλο πόλο ἐξουσίας, ἕνα ἀντικράτος - ἐργαλεῖο τῆς προλεταριακῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀντίληψη αὐτή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό ἀντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτικό κράτος εἶναι μονολιθικό ἐργαλεῖο στά χέρια τῆς ἀστικῆς τάξης («ἀστική δημοκρατία») πού πρέπει νά ἀντικατασθεῖ ἀπό ἕνα ἄλλο κρά-

τος, ἐργαλεῖο τῆς ἐργατικῆς τάξης, («προλεταριακή δημοκρατία»), ἀποδείχτηκε ὄχι μόνο θεωρητικά ἐπισφαλῆς ἀλλά καί πολιτικά ἐπικίνδυνη μέ ἐκτροπή στό γραφειοκρατικό καί συγκεντρωτικό μοντέλο τοῦ σταλινικοῦ κρατισμοῦ.

Ἀντίθετα πρὸς κάθε ἐργαλειακή ἐκδοχή, ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ πολιτική ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία δέν εἶναι οὔτε ἀπλά «ἀστική» οὔτε ἀπλά «προλεταριακή». Εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πάλης ἀνάμεσα στίς κυρίαρχες καί στίς δυναστευόμενες τάξεις. Εἶναι ἡ συμπύκνωση κάθε φορά μιᾶς συγκεκριμένης ἰσορροπίας δυνάμεων μέσα σ' αὐτήν τήν πάλη, ἡ ὁποία ἐγχαράζει τίς ὑλικές παραχωρήσεις πού γίνονται πρὸς τίς κυριαρχούμενες τάξεις. Γι' αὐτόν τό λόγο οἱ δημοκρατικές ἐλευθερίες δέν εἶναι ἀπλά «τυπικές» παρὰ μόνο μέ τήν ἐννοια ὅτι εἶναι μερικές καί χειραγωγημένες ἐλευθερίες. Εἶναι ὅμως καί «οὐσιαστικές», μέ τήν ἐννοια ὅτι συμπυκνώνουν οὐσιαστικές παραχωρήσεις ἐκ μέρους τῶν κυρίαρχων τάξεων, πού εἶναι ταυτόχρονα κατακτήσεις τῶν δυναστευομένων τάξεων. Τό κοινοβουλευτικό ἀντιπροσωπευτικό κράτος ἀναδεικνύεται ὡς *στρατηγικό πεδίο* ἀγῶνων καί πάλης πού καταγράφει καί τούς συμβιβασμούς πρὸς ὄφελος τῶν ὑποτελῶν τάξεων.

Οἱ ἀγῶνες γιά δημοκρατικές ἐλευθερίες καί ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμός

Ἄν εἶναι κάτι πού πρέπει νά συγκρατήσουμε ἀπό τήν μέχρι τώρα ἀνάλυση εἶναι ἀφενός ἡ ἀπόρριψη τοῦ φορμαλιστικοῦ μοντέλου τῆς «δημοκρατίας» ὡς καθολικῆς ρυθμιστικῆς ἀρχῆς, καί ἀφετέρου ἡ ἀνάδειξη τοῦ σαφοῦς ταξικοῦ χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας ὡς πεδίου συγκρούσεων καί συμβιβασμῶν.

Οἱ ἀγῶνες γιά τήν υπεράσπιση καί διεύρυνση τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν εἶναι ἀδιαμφισβήτητης στρατηγικῆς σημασίας γιά τή μετάβαση στό σοσιαλισμό. Καί βέβαια τό θέμα δέν εἶναι κατά πόσον εἶναι ἀναγκαῖα ἡ πάλη καί οἱ διεκδικήσεις γιά «περισσότερη δημο-

κρατία», «δημοκρατικό άνοιγμα», «έκδημοκρατισμό του κράτους» και «δημοκρατική συμμετοχή». Στη σημερινή εποχή που σιγματίζεται από κρίση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και γενικότερα από μία στροφή προς τον αυταρχικό κρατισμό, οι αγώνες για την υπεράσπιση και διεύρυνση των δημοκρατικών ελευθεριών καθιστούν δυνατό τον έλεγχο της ανάδυσης του αυταρχικού κρατισμού και τη διαφύλαξη των πολιτικών κατακτήσεων των λαϊκών μαζών, ενώ αναδεικνύουν ταυτόχρονα την αντίφαση μεταξύ μιας υποτιθέμενης λαϊκής κυριαρχίας και της πραγματικότητας του σύγχρονου αυταρχικού κράτους. Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι ή αναγνώριση της, πανθομολογημένης άλλωστε, αναγκαιότητας των αγώνων για έκδημοκρατισμό του κράτους, αλλά ή ανάδειξη του εύρους, των δυνατοτήτων και των ορίων αυτής της πάλης. Μ' άλλα λόγια, το πρόβλημα μπορεί να συμπυκνωθεί ως εξής: Είναι δυνατόν οι αγώνες για έκδημοκρατισμό του κράτους να μετασχηματίσουν την ταξική φύση των κρατικών μηχανισμών, ή μήπως αυτό που μπορούν να επιτύχουν είναι να συμβάλουν στην ευνοϊκότερη ανάπτυξη ενός συσχετισμού δυνάμεων τέτοιου που να ενισχύει το βάρος των λαϊκών μαζών, με τρόπο δηλαδή που να καθιστά τις συνθήκες της ταξικής πάλης τις καλύτερες δυνατότες γ' αυτές;

Τό είδος της απάντησης σ' αυτά τα ερωτήματα έχει βαρυσήμαντες επιπτώσεις, στρατηγικού χαρακτήρα. Θετική απάντηση στο πρώτο σημαίνει πρακτικά υποταγή των λαϊκών αγώνων στο στόχο ενός σταδιακού κρατικού έκδημοκρατισμού, όπου ο τελευταίος εκλαμβάνεται πλέον όχι ως αναπόσπαστος όρος της κοινωνικής ανατροπής αλλά απλά ως ένα ανώτερο υποκατάστατό της. Η πολιτική ορισμένων δυτικοευρωπαϊκών Κ.Κ. εκφράζει σήμερα στροφή προς μία τέτοια επιλογή, συμπυκνωμένη στο αίτημα που εδστοχα ο Κονστανζο Πρέβε έχει ονομάσει «πέραςμα από τον ευρωκομμουνισμό στην ευρωαριστερά»,⁸ ως μία στρατηγική επιλογή σοσιαλδημοκρατικού μεταρρυθμιστικού τύπου προτεινόμενη ως ή μόνη δυνατή альтернатива ικανή

νά αντιμετωπίσει τον φιλελευθερισμό. Έτσι λοιπόν, ενώ θά 'ταν όρθο νά ποῦμε ότι μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο τά δυτικά Κ.Κ. στή γενική πολιτική γραμμή τους υιοθέτησαν *de facto* (χωρίς νά τό όμολογήσουν άνοιχτά) τόν Κάουτσκυ —κοινοβουλευτικό, δημοκρατικό και ειρηνικό δρόμο στό σοσιαλισμό— σήμερα μερικά άπ' αυτά κινούνται, στίς πλειοψηφούσες τουλάχιστον πολιτικά τάσεις τους, άκόμα πιό πέρα από τόν Κάουτσκυ στή διαμόρφωση ενός νέου consensus για μία όρθολογική διαχείριση της οικονομίας και υπεράσπιση του δημόσιου χαρακτήρα όρισμένων πλευρών του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους.

Η κατανόηση των όριων της σύγχρονης πολιτικής δημοκρατίας για τό ριζικό μετασχηματισμό του κράτους και της κοινωνίας είναι έπικαιρη όσο ποτέ. Πρίν μās συνεπάρουν οι «μεταμαρξιστικοί» ύμνοι και τά δοξαστικά υπέρ της καθολικής αξίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι άπαραίτητο νά έντρυφήσουμε σοβαρά πάνω στά όριά της.

Άς θυμηθούμε τό Νίκο Πουλαντζά όταν τόνιζε την ύποτελή παρουσία των δυναστευομένων τάξεων μέσα στό αντιπροσωπευτικό κράτος. Οι τελευταίες δέν έλέγχουν κανένα μηχανισμό, και μάλιστα ή δική τους βαρύτητα σ' αυτούς είναι άντιστρόφως άνάλογη προς την στρατηγική σημασία του κάθε μηχανισμού όσον άφορā τή διατήρηση της εξουσίας του ήγεμονικού συσχετισμού δυνάμεων (π.χ. στό στρατό, στην άστυνομία, άνώτερη διοίκηση...). Οι δυναστευόμενες τάξεις υπάρχουν μέσα στό κράτος όχι μέσω μηχανισμών που συμπυκνώνουν μία δική τους εξουσία αλλά με τή μορφή έστιών *άντιπαράθεσης* στην εξουσία των κυρίαρχων τάξεων. Γι' αυτό, όπως έπισημαίνει ο Πουλαντζάς, θά 'ταν «σφάλμα μέ σοβαρές πολιτικές συνέπειες νά συμπεράνουμε ότι ή παρουσία των λαϊκών τάξεων μέσα στό Κράτος σημαίνει ότι αυτές κατέχουν μέσα σ' αυτό, ή ότι μπορούν μέ τόν καιρό νά κατακτήσουν μέσα σ' αυτό, εξουσία, *δίχως ριζικό μετασχημα-*

τισμό αυτού του Κράτους».⁹ Η παρουσία των λαϊκών τάξεων μέσα στό κράτος είναι αναγκαίος, αλλά *όχι έπαρκής*, όρος του μετασχηματισμού του.

Επιπλέον, ή πολυπλοκότητα της άλληλοδιαπλοκής των διαφόρων μηχανισμών συχνά εκφράζεται μέ διάκριση άνάμεσα σέ *πραγματικές* εξουσίες και *τυπικές* εξουσίες (ή τελευταία είναι αυτή που φαίνεται π.χ. ως πολιτική διακυβέρνηση), πράγμα που επιτρέπει στίς κυρίαρχες τάξεις νά αντιμετωπίσουν την πρόσβαση των μαζών στην εξουσία μεταθέτοντας τά κέντρα της πραγματικής και τυπικής εξουσίας από ένα μηχανισμό σ' έναν άλλο, εάν ο συσχετισμός δυνάμεων μέσα σ' αυτόν τείνει προς τό μέρος των λαϊκών μαζών.¹⁰ Είναι φανερό έπομένως ότι ή άπλή κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από μία (συνασπισμένη ή μή) άριστερά κάθε άλλο παρά σημαίνει ότι αποκτά πραγματική εξουσία στους κρατικούς μηχανισμούς ή άριστερά. Χωρίς *ριζικό μετασχηματισμό* του κράτους, είναι δεδομένη ή δυνατότητα των κυρίαρχων τάξεων νά έπαναφέρουν τό συσχετισμό δυνάμεων υπέρ τους. Χωρίς ριζικό μετασχηματισμό του κράτους όποιοσδήποτε λαϊκές κατακτήσεις δέν ανατρέπουν την ήγεμονία του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας.

Έπειτα, ή ίδια ή σημερινή μορφή κράτους, ο αυταρχικός κρατισμός, μέ την άλλοίωση του αντιπροσωπευτικού συστήματος, τή συρρίκνωση των δημοκρατικών θεσμών και την άποσύνδεση των πολιτικών αποφάσεων από τόν κοινωνικό έλεγχο, άποτελεί θλιβερή έπιβεβαίωση της διαπίστωσης πως ό,τι κατάχτησαν οι μάζες δέν παραμένει πάντα καταχτημένο.

Ο μόνος δρόμος για τό ριζικό μετασχηματισμό του κράτους και της κοινωνίας, για ανατροπή της διάκρισης κυρίαρχων και δυναστευομένων στα πλαίσια ενός θεσμικού συστήματος που θά επιτρέψει την διανομή της εξουσίας στην βάση της κοινωνίας μέ την ενεργό συμμετοχή των ατόμων - παραγωγών στην (αυτο)διαχείριση των υποθέσεών τους, ο δρόμος αυτός λοιπόν είναι εκείνος που δείχνουν οι αγώνες και ή έπανα-

στατική ευαισθησία των λαϊκών μαζών. Αυτή ή οπτική ενσωματώνει τούς αγώνες για τη διεύρυνση των δημοκρατικών ελευθεριών και δικαιωμάτων ως αναφαίρετο όρο για την αποδιάρθρωση της ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων και την ανάδειξη των λαϊκών μαζών σε ηγεμονική τάξη.

Τό μήνυμα είναι φανερό: Μόνο στο πεδίο των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων αποκτά περιεχόμενο ή πάλη για «δημοκρατία» και «δημοκρατική συμμετοχή». Στην αντίθετη περίπτωση, ή επίκληση μιās καθαρής «δημοκρατικής αρχής» ως ιδεώδους, δήθεν, πλαισίου αυτοπραγμάτωσης, είτε προέρχεται από τό πλαίσιο ενός αυτόκλητου «μετα-μαρξισμού» είτε από τό πεδίο ενός παραδοσιακού φιλελευθερισμού, είναι λόγος κενός και άτακτη υποχώρηση.

Θά συμφωνήσουμε με μία σειρά από ενστάσεις. Θά συμφωνήσουμε ότι σέ μεγάλο βαθμό ή στρατηγική τής μετάβασης στό σοσιαλισμό και ό αυτοδιαχειριστικός σοσιαλισμός πρέπει νά επινοηθούν. Ἐπομένει νά επινοηθεί ή στρατηγική πού θά μᾶς ἀπεγκλωβίσει ἀπό τά ἀδιέξοδα τοῦ σταλινισμού και τής σοσιαλδημοκρατίας και τό κοινό γνώρισμά τους, τόν κρατισμό. Ὁ μόνος δρόμος για νά ἀπεμποληθεί ό κρατισμός και νά κατακτηθεί ό δημοκρατικός σοσιαλισμός είναι ό δρόμος τῶν μαζῶν και τῶν αγῶνων τους. Ἡ ὑποκατάσταση τοῦ ρόλου τῶν μαζῶν μέ διακηρυχτικές ἀρχές περί «δημοκρατίας», και ή διαφανόμενη πολιτική συναίνεση πού πάει νά χτιστεῖ ἐν ὀνόματί της, ὄχι μόνο δέν ἐπικαιροποιοῦν τό αἶτημα τής χειραφέτησης και τοῦ αὐτοπροσ-

διορισμοῦ τῶν ὑποκειμένων, ἀλλά ἀποτελοῦν δυστυχῶς τό χρυσωμένο χάπι για τήν θλιβερή ἐγκατάλειψή του.

1. Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London, Verso, 1985, σ. 4.
2. ὁπ.π., σ. 107.
3. ὁπ.π., σ. 155.
4. F. Furet, *Penser la Révolution Française*, Paris, 1978, σ. 109.
5. Laclau, ὁπ.π., σ. 120.
6. Βλ. π.χ. Norberto Bobbio, «Quale alternativa alla democrazia rappresentativa?» *Quaderno di Mondoperaio*, No. 4, 1976.
7. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge Mass. Harvard U.P., 1971.
8. *Πολίτης*, τεῦχος 97, σσ. 32-37.
9. *Τό Κράτος, ή Ἐξουσία, ό Σοσιαλισμός*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, σσ. 204-5.
10. ὁπ.π., σ. 205.

Μνήμη τῶν ἀνθρώπων εἶναι οἱ ἄνθρωποι

τῆς Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

Στίς 29 Μαρτίου 1989, ἕξι μῆνες μετά τό θάνατο τῆς Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος, ἡ Ἐταιρεία Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη ὀργάνωσε φιλολογικό μνημόσυνο μέ θέμα «Γιά τή λαογραφία τῆς Α. Κυριακίδου - Νέστορος: τό ἔργο καί ἡ δημιουργία του». Στήν ἐκδήλωση, τήν ὁποία προλόγησε ἐκ μέρους τῆς Ἐταιρείας ὁ Τίτος Πατρίκιος, συμμετείχαν οἱ Κ.Θ. Δημαρᾶς, Γρηγόρης Σηφάκης, Ἀλέξης Πολίτης καί Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου.*

Σύμφωνα μέ μιά μαρτυρία τοῦ ἔτους 1872 (ἀπό αὐτές πού πλούσιες ἀλλά ἰδιάζουσες μᾶς προσφέρει ὁ Ζωγράφιος Ἀγών στό ὄλικό πού ἐπιγράφεται «Ζῶντα μνημεῖα ἐν τῇ γλώσσει τοῦ λαοῦ» καί σημαδεύει τή γέννηση τῆς συστηματικῆς

λαογραφίας στόν τόπο μας) στή Λευκάδα «αἱ μοιρολογίστραι συνειθίζουσιν νά σχεδιάζωσιν ἐπί τῶν κολύβων διά ζακχάρους ὁμοίωμα ἀνθρώπου, ὑπαινιττόμεναι οὕτω τήν εἰκόνα τοῦ τεθνεῶντος...». ¹ Ἄς προσέξουμε: μοιρο-λογίστρες (πού εἶναι «φκιάστρες» καί «ξομπλιάστρες»), σχεδιάζουν, μέ ζάχαρη (ἄπειρους μικροσκοπικούς λευκοὺς κόκκους πάνω στοὺς χρυσαφένιους φουσκωτοὺς σπόρους τοῦ σταριοῦ), ὑπαινιγμός, ὁμοίωμα ἀνθρώπου· ἡ εἰκόνα τοῦ τεθνεῶτος. Τό μνημόσυνο: ἐνθύμιον, ὑπόμνησις, σῆμα.

Στοὺς ἕξι μῆνες πού κύλησαν ἀπό τό θάνατο τῆς Ἄλκης μιά φράση, πού νομίζω πῶς ἐπανερχόταν στά γραπτά της καί στά λόγια της: *ἡ ζωὴ τῶν νεκρῶν συνεχίζεται στή μνήμη τῶν ζώντων*, στάθηκε σημεῖο ἀναφορᾶς, κυριολεκτικά: *ἕνα μνημεῖο λόγου*. Ἡ μνήμη τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καί νά τό κάνομε, εἶναι οἱ ἄνθρωποι.

Ἦρθε, λοιπόν, κι ἡ δική μου σειρά νά ἀπολογηθῶ γιατί ἐνῶ ὁ λόγος μου θά πρέπει ἐδῶ τώρα νά εἶναι πυκνός καί περιεκτικός δίχως νά γίνεται ἐπιγραμματικός καί ὑπαινικτικός· ἡ σειρά μου νά ἀπολογηθῶ γιατί, ἐνῶ θά πρέπει νά ἀποφύγω τήν κατάθεση ἑνός ὑπομνήματος ἢ τήν ἐκθεση τῶν πεπραγμένων (τῶν ἀκαδημαϊκῶν πεπραγμένων τῆς Ἄλκης), δέν θά μπορέσω, τό κατάλαβαῖν, νά ζωντανέσω τίποτε ἀπ' ὅσα ἐκείνη μᾶς δίδαξε καί ἐπραξε: τή λιτότητα τῆς ἐκφρασης, τή συνοχή τοῦ περιεχομένου, τή διδασκαλία ὡς λειτουργημά,

* Ἀπό τήν ἐκδήλωση αὐτή ὁ Πολίτης προδημοσιεύει τό κείμενο τῆς Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου.

Οἱ εἰσηγήσεις στή μνήμη τῆς Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος θά δημοσιευθοῦν σέ εἰδική ἐκδοση τῆς Ἐταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας τῆς Σχολῆς Μωραΐτη.

τό ακαδημαϊκό ήθος ως τρόπο ζωής. Γιατί, ή μεταφορά τών «κειμένων» στην πραγματικότητα εκείνη πού τούς προσδίδει τήν κοινωνική τους σημασία, προσκρούει άκριβώς στις συνθήκες και τις περιστάσεις πού τήν έλκουν μέ σχεδόν καταλυτική ακρίβεια στό συγκεκριμένο πλαίσιο, όπου σχεδιάζεται τό «όμοίωμα τού ανθρώπου». ένώ, βέβαια, αυτή καθ'αυτή ή μεταφορά καθίσταται τόσο πίο δύσκολο έργο όσο διεκπεραιώνεται μέσα από τις δυνατότητες ή τις ικανότητες τού (μετα)φέροντος ύποκειμένου. Συγχωρήστε μου, λοιπόν, πού σās καλώς νά καλύψουμε μαζί αυτά τά κενά και τήν άπουσία μέ τούς μνημοτεχνικούς τρόπους πού ύπαινίχθηκα έξαρχής.

Ίδου σήμερα ή "Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος: τό όμοίωμα της, ή δική μας μνήμη, τά δικά της μνημεία. 'Ο χαρακτηρισμός της σημερινής εκδήλωσης: «Μνήμη "Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος» μās τά λέει όλα: τή ζάχαρη πάνω στά κόλυβα (τις άπαρχές δηλαδή πού προσφέρουμε έμείς οι ζωντανοί στους δικούς μας νεκρούς), τόν άόρατο ιστό πού πλέκουν τούτη τή στιγμή οι μνήμες μας, τό δικό της κείμενο, λογο—πού τόν διαβάζουμε όμως έμείς— και τό μνημόσυνο, φιλολογικό και συνάμα επιστημονική εκδήλωση, πού ανακαλεί στην τάξη κάθε συναισθηματικά φορτισμένη έκτροπή. "Όμως τό όμοίωμα ανθρώπου; "Άς μιλήσουμε λίγο γι' αυτό.

Έκεί, κατά τόν Μάιο τού περασμένου χρόνου, ή "Άλκη σέ μιá από τις συζητήσεις πού είχαμε μου είπε: Κύτταξε, θά πρέπει νά ξαναδιαβάξει κανείς, όταν φτάνει ή στιγμή, εκείνη τή χειροθεσία τού Κ.Θ. Δημαρά κι εκείνη τή ανταπόκριση τών μαθητών του σ' αυτήν τή πράξη. ('Αναφερόταν στην τιμητική εκδήλωση πού είχε γίνει πριν 4 χρόνια σέ τούτο έδω τό χώρο γιά τή συμβολή στα 50 χρόνια νεοελληνικής παιδείας και τήν παρουσία τού σεβαστού Δημαρά στην επιστήμη τών νεοελληνικών γραμμάτων.²) Χειροθεσία —είπε. Μά, τί ώραία λέξη και τί αγαλλίαση γι' αυτόν πού είναι από τήν έδω μεριά και, νά έτσι, σά νά βάζει τά χέρια του και νά εύλογεί ή νά μεταδίδει τά δικά του στους δικούς. (Πολλοί στό άκροατήριό θά θυμούνται εκείνο τό άνάλαφο κυμμάτισμα τών χεριών της πού συνόδευε άλλοτε τόν κοφτά σταθερό κι άλλοτε τόν παιχνιδιάρικα κυμματιστό τόνο της φωνής της).

Τόν τελευταίο καιρό (και μέ ένα ρυθμό πού πειθαρχούσε στην προσωπική της θέληση, εκείνην τή θέληση πού της επέτρεπε νά άρνιέται τελικά τήν όποια είδους ύποταγή ή καταδésμευση) ή "Άλκη προγραμμάτιζε, συζητούσε, έτοιμαζόταν γιά καινούρια πράγματα, άνασκοπούσε τά παλαιότερα κι εύρισκε σ' αυτά πάντα καλό σπόρο γιά τά καινούρια. Ξέρετε, ποιά: εκείνα πού μέ τά όποια πιστεύει κανείς πώς θά συμβάλει τό κατά δύναμη σέ όσα θέλει νά κάνει ή: νά κάνει νά γίνουν στό έφεξής. 'Η χειροθεσία, νομίζω, της έλεγε πολλά πράγματα γιατί είχε έντονο αυτό τό στοιχείο της ζωντανής παράδοσης, της ενεργητικής συνέχειας, της διδασκαλίας και τού παραδείγματος στην πράξη. Είχε κι ή ίδια άλλωστε τονίσει (ιδίως τά τελευταία χρόνια) τή σχέση της μέ τή λαογραφική και τήν ανθρωπολογική της γενεαλογία τόν Νικό-

λαο Πολίτη, τόν Στίλωνα Κυριακίδη, τόν Κλώντ Λεβί-Στρως, ίσως και τόν Δημήτρη Λουκόπουλο· και, βέβαια, τήν συγκινούσε ιδιαίτερα (γιατί τήν θεωρούσε και δικό της έργο) ή παράδοση της Φιλοσοφικής Σχολής της Θεσσαλονίκης, ή παράδοση της «Τέχνης», όμως και ή παράδοση σέ μικρή κλίμακα: άς πούμε, ή παράδοση τού Σπουδαστηρίου της Λαογραφίας, αυτού τού ιδιόρρυθμου χώρου (πού διαδέχτηκε τό γνωστό στους πανεπιστημιακούς κύκλους «παλαιό 4»), όπου τό παραδοσιακό κέλυφος της γοητευτικά παλαιάς του επέπλωσης και της πολύτιμης λαογραφικής βιβλιοθήκης (στην όποία προστέθηκε από πέρυσι και ή δωρεά από τήν "Άλκη της προσωπικής βιβλιοθήκης τού πατέρα της), όπου όλη αυτή ή παράδοση συνδυάζεται δημιουργικά μέ τήν πραγματικότητα και τή μαγεία τών καινούριων κατευθύνσεων στις ανθρωπιστικές σπουδές. Και γνωρίζουμε καλά —μās τό δίδαξε χρόνια ή "Άλκη— πώς ή παράδοση μπορεί νά φτιάχνει δημιουργική ιστορία μόνον εκεί όπου ή μνήμη λειτουργεί κριτικά.

Ποιά νά ήταν άραγε εκείνη ή στιγμή πού είχε στό νοϋ της; Πάντως, αν ίσως όχι και ή τωρινή, όλες εκείνες πού θά γίνονται μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο και θά δίνουν (θά άποδίδουν) στό έργο της και στην παρουσία της τή διάρκεια εκείνη πού άρμόζει σέ κάθε δημιουργία και κάθε δημιουργό.

Παρ' όλα αυτά. Θά ήθελα νά ύπακούσω, μέ τόν τρόπο μου, σέ τούτη τήν επίκληση πού δέν θά μπορούσε τότε (και ένδεχομένως ποτέ) νά διατυπωθεί ρητά. "Ίσως άπ' όσα θά προσπαθίσω νά πω θά καταλάβετε τή δική μου έρμηνεία: ήταν δασκάλα καλή· δέν ήταν καθόλου τυχαίο, νομίζω, πώς όλες της οι μελέτες πέρασαν πρώτα από τήν κρισάρα της διδασκαλίας. 'Αγαπούσε νά διδάσκει (χρησιμοποιώντας μέ σαφήνεια τόσο τό γραπτό όσο και τόν προφορικό τρόπο), όμως ποτέ δέν θά γινόταν, ξέρετε, ό διδάσκαλος πού άνήκει στην προηγούμενη ή τις προηγούμενες γενιές. Και δέν είναι βέβαια ζήτημα βιολογικής ήλικίας ή επιστημονικής ώριμότητας: είναι ζήτημα πού σχετίζεται περισσότερο μέ τό ύφος της παραγωγής επιστημονικής γνώσης και μέ τήν κοινωνική σημασία πού προσλαμβάνει τό προϊόν αυτής της παραγωγής στή δύσκολη εκείνη στιγμή όπου τό προϊόν κινείται από τό δημιουργό του στους αποδέκτες του. 'Η "Άλκη είχε τό δικό της ύφος: ήθελε πάντα νά είναι νεανική, άνανεωτής ταυτόχρονα και εισηγητής καινών. Καινοτόμος· και μάλιστα έδινε μεγάλη σημασία στην άναγνώριση αυτού τού επιστημονικού χαρακτηριστικού της δουλειάς της: από τήν πρώτη της άρχή ίσαμε τόν ύστατο άπολογισμό πού έκανε σέ μιá τελευταία της συνέντευξη.³

Μιλώ γιά τό είδος εκείνο της τομής πού δέν είναι ρήξη: στηρίζεται γερά σέ προηγούμενα και (εις)άγει μέ τήν πρόπουσα τόλμη και φροντίδα σέ καινά. 'Εδω, σέ επίπεδο επιστημονικής πρακτικής, βρίσκουμε όλα τά κλειδιά στα όποια άναφέρθηκαν οι προηγούμενοι διμιλήτες:

- τήν ιστορία
- τή σημασία της μνήμης
- τή συνολικότητα.

'Η "Άλκη τό έλεγε αυτό επιστημονική παράδοση. 'Εγώ καταλαβαίνω στό έργο της αυτή τήν παράδοση ως προς αυτά τά κλειδιά και, ταυτόχρονα, τήν τομή πού σημαδεύει τή δική της λαογραφία (τή δική της θεωρία της λαογραφίας) ως προς τή λαογραφία τού Ν.Γ. Πολίτη και τού Στ. Π. Κυριακίδη και, βέβαια, τή ρήξη μέ τή «λαογραφία τών ριζών», όπως και —σέ άλλο βέβαια επίπεδο— τή ρήξη μέ τις παραδοσιακές μορφές της ιστοριογραφίας.

Σέ όσα ακολουθούν θά προσπαθίσω νά εξηγήσω αυτήν τήν άποψη. Μέ άλλα λόγια θά προσπαθίσω κι εγώ νά άπαντήσω στό ερώτημα πού έχουν ήδη πλέξει οι μνημοτεχνικοί τρόποι πού είπαμε πίο πάνω και πού είναι: «Τί άλλιώτικο έχει ή λαογραφία της "Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος; τί άλλιώτικο έχει ό χαρακτήρας τού παραδοσιακού πολιτισμού,

1. 'Η μαρτυρία προέρχεται από τή «Συλλογή τών ζώντων μνημείων έν τή γλώση τού Λευκάδιου λαού» τήν όποία είχε όποβάλει στον Ζωγράφειο 'Αγώνα ό σχολάρχης της Λευκάδας Ι.Ν. Σταματέλος, βλ. 'Ο έν Κωνσταντινουπόλει 'Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, τόμ. 8 (1874), σελ. 427.

2. Στις 19-22 Μαρτίου 1985. Βλ. στό Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας: 'Η παρουσία τού Κ.Θ. Δημαρά στην επιστήμη τών νεοελληνικών γραμμάτων, 'Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη.

δηλαδή του αντικειμένου λαογραφίας, κατά την "Αλκη;" "Ερώτημα που μπορεί να ανοιχτεί και προς άλλες κατευθύνσεις, όπως για παράδειγμα: η έμφαση στην έννοια της μνήμης και στους κανόνες της προφορικότητας ή η έμφαση στους τρόπους και τους νόμους της παραδοσιακής δημιουργίας και της δημιουργικότητας. "Έχω την εντύπωση πως η ερώτηση «τί αλλιώςτικο;» στην πραγματικότητα (και για να μην μπούμε στο πεδίο των επιστημολογικών μυστικισμών, που δεν θα της άρεσαν καθόλου, παρόλο που την γοήτευαν) στην πραγματικότητα, λοιπόν, είναι μία ερώτηση του «πώς αλλιώςτικο;».

Σέ μία από τις παλαιότερες ακαδημαϊκές προσφορές της, που πήρε τη μορφή μαθήματος και σημειώσεων για τους φοιτητές των πανεπιστημιακών ετών 1969-70 και 1970-71 (και δυστυχώς έχει μείνει από τότε σ' αυτήν τη, δυσεύρετη πιά, εκδοτική μορφή), πρόκειται για την «Τεχνολογία των "Αρχαίων Έλλήνων από λαογραφική άποψη», ή "Αλκη χρησιμοποίησε [τότε ήδη] τις λέξεις και τα πράγματα του Μισέλ Φουκό για να μάς διδάξει σχετικά με τη γνωσιολογία της παραδοσιακής κοινωνίας που βασίζεται στη συνειρμική διάθεση, στον μεταφορικό τρόπο του σκέπτεσθαι.

Μου φάνηκε πολύ φυσικό (σχεδόν αναγκαίο), όταν στις —κυριολεκτικά τελευταίες της— ώρες διδασκαλίας ή "Αλκη ξαναγύρισε σ' αυτό το θέμα για να μιλήσει για την παραδοσιακή γνωσιολογία και την επιστήμη της ανθρωπολογίας, για την παραδοσιακή νοοτροπία και ιδεολογία και την επιστήμη της λαογραφίας, όταν προσήλθε για να χαιρετίσει (μ' εκείνον τό δικό της αδιόρατο τρόπο που, σέ αντίθεση με άλλους τρόπους της, τον χρησιμοποιούσε μόνον όταν αντιμετώπιζε μεγάλα προβλήματα), να χαιρετίσει την επιστήμη της, τους μαθητές της και τό χώρο όπου χρόνια πολλά άσκούσε τό λειτουργημά της: την αίθουσα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας και ειδικότερα: τό μάθημα «Εισαγωγή στή Λαογραφία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία». "Επρόκειτο για δύο ώρες διδασκαλίας έφ' όλης της ύλης και για μία, έξισου ζωηρή και έφ' όλης της ύλης, συζήτηση που άκολούθησε. (Σά να έκλεινε ένας κύκλος δίχως να φαίνεται άν θα ξαναγράφονταν μετά ή ίδια κυκλική τροχιά ή άν άπ' αυτή τη στιγμή θα άνοιγε κάποιο άλλο σχήμα).

"Ομως έδω —κυρίως: έδω, μέσα σ' αυτόν τόν κύκλο— έγγραφεται ή έννοια και ή έννοια για τη μνήμη που διατρέχει τό σύνολο έργο της "Αλκης. «Τί κάνει», έγραφε σ' ένα πρόχειρο σημείωμά της, «μία πόλη όμορφη; "Οπως και για τόν άνθρωπο, οί έμπειρίες του που (δια)φαίνονται ή ιστορία της ζωής του, που άναγράφεται στή μορφή του. "Η ταυτότητά μας». Και συνέχιζε, «Ποτέ δεν είχα συνδυάσει τις δύο σκέψεις». (Στηρίζομαι στην προφορική παράδοση για να μεταφέρω έδω τούτον τόν προβληματισμό στον όποιο είχε προχωρήσει ή "Αλκη). "Έλεγε: «Γι' αυτό άρνιόμουν να χρησιμοποιήσω στά γραφτά μου τη λέξη ταυτότητα, που την θεωρούσα δάνεια. Γιατί ποτέ δεν είχα συνδυάσει τις δύο σκέψεις».

Τά σημάδια από την φωτογραφία της ταυτότητας, τά ση-

μάδια του προσώπου και του σώματός μας, ή ταυτότητά μας, οί φωτογραφίες, τά κείμενα, τά μνημεία, οί μνήμες, οί ανθρώπινες μορφές, ό τόπος: όλα, όπου χαράζονται οί έμπειρίες, όλα όπου μαρτυρούν την ιστορία των μορφών - φορέων. Βρισκόμαστε, από άλλο δρόμο, στά σημάδια του τόπου, στά προγραμματικά κείμενα της "Αλκης για τη λαογραφία και, βέβαια, στις έρευνές της για την προφορική ιστορία. "Ας επιμείνουμε λίγο σ' αυτό.

"Ο σημαντικός ρόλος που παίζει ή όργάνωση του χώρου (δηλαδή ό τρόπος μέ τόν όποιο μία συγκεκριμένη κοινωνία όργανώνει τόν χώρο της και όργανώνεται σέ σχέση μέ αυτόν και καθώς ζει μέσα σ' αυτόν) τονίζεται ιδιαίτερα στις εργασίες που άνεφεραν ήδη (μέ την πρέπουσα βαρύτητα) οί προηγούμενοι μου διμηλητές.⁴ Θα προσέθετα μόνον πως οί εργασίες αυτές είναι και κατά τούτο σημαντικές: ότι επιτρέπουν την προώθηση της θεωρίας του χώρου (προκειμένου πάντα για την ελληνική παραδοσιακή κοινωνία) προς την κατεύθυνση του προβλήματος: τί ρόλος όμως είναι αυτός και, άν τελικά είναι σημαντικός, πως και πως για ποιούς και από ποιούς λειτουργεί καθοριστικά ή προσδιοριστικά για την κοινωνική όργάνωση και την άναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνίας;

Δέν θέλω να υπογραμμίσω έδω, παρά μόνον εκείνη την, σχεδόν διαισθητική, ικανότητα του σκεπτόμενου ανθρώπου που μπορεί πάντα να βλέπει λίγο πιο πέρα και που θέλει να μεταδώσει αυτή του την εύαίσθησία. Για να δείξω τί έννοιά, θα χρησιμοποιήσω ένα κομμάτι από ένα γράμμα της "Αλκης. Μου έγραφε, λοιπόν, στην "Αγγλία τό καλοκαίρι του '75:

«Θεσσαλονίκη, 29 Ιουνίου

Σκέψου ότι όλες αυτές είχα τό γράμμα που σου 'γραψα στην τσάντα μου. Και που δεν πήγε! Τό πέρασμένο Σαββατοκύριακο πήγε στο πανηγύρι του "Αγίου Συμεών στο Μεσολόγγι—καταπληκτικό. Είναι συγχρόνως παλιό, θρησκευτικό πανηγύρι και commemorative της έξόδου του Μεσολογγίου. "Απόγονοι των παλιών οικογενειών, σέ παρέες, τμημένοι μέ τ' άρματά τους (χρυσά και τά λοιπά) παρεάδουν από τόν κεντρικό δρόμο του οικισμού μέ ζουρνδες και τουμπελέκια (είναι και ή γιορτή των γύφτων έκενη τη μέρα) και πίσω τους τά καλύτερα άλογα της πειοχής μέ επιδέξιους άναβάτες. Στά σύνορα της πόλης άνέβαιναν και οί «άρματωμένοι» σ' άλογα (τόρα άνεβίονουν στά λεωφορεία —είναι και γέροι οί περισσότεροι οί καημένοι) και άνεβαίνουν στό μοναστήρι του "Αη Σμιού, όπου είχαν συμφανήσει μέ τόν Καραϊσκάκη να σνανθηθούν μετά την "Έξοδο, τότε, αλλά προδόθηκα και τούς σκότωσαν οί "Αρβανίτες—τά κεφάλια τους έ κοφίνα τά κατέβασαν στο Μεσολόγγι.

Τό πανηγύρι πάνω σό Μοναστήρι τεράστιο και τό πανηγύρι ήταν πολύ, κι τόπος δεν ήταν λίγος. μου άρεσε τό μέρος και καταλλότατο: τρεις πλατείες, κλιμακωτές μέ δέντρα κι από ή μία μεριά τό ύψωμα μέ δάσος κι εκεί επάνω, σά σέ θωρία, κάθονταν ανακούρκουδα οί γύφτισσες μέ τά έπληκτικής όμορφιάς φουστάνια τους, καπνίζοντας —όπως μόνον αυτές ξέρουν— και πίσω τους, άνάμεσα σά δέντρα, δεμένα τ' άλογα. Κι όλα αυτά μέ πανσέληνο "Ε, όχι! πάει πολύ, δεν νομίζεις; "Ομως από μουσικισμόν εκκωφαντικός θόρυβος: ή κατάπτωση της μουικής των πανηγυριών (για άλλους, καθώς μου είπαν, ιαγουδοόσαν) δηλώνεται από την χασμωδία, όχλαγωγή. Πρόσθεσε και τά μυριάδες αυτοκίνητα, χάλασε τό ανηγύρι. Κι έτσι βαστάς στο νού σου τις άποσπασμακές εικόνες και τις συναρμολογείς όπως θέλεις, καταπς κάνουμε συνήθως στή ζωή μας... Λέω να σκεφτώ κάνα πρατότυπο τρόπο για μελέτη του φαινομένου — έρτηματολόγιο και τά τοιαύτα. Σκέψου και σύ. "Έχουν άδιεφέρον αυτά τά πανηγύρια, γιατί συνδέονται μέ τήκαθαυτό ιστορία...».

3. "Η συνέντευξη αυτή θα δημοσιευθεί μέσα στους επόμενους μήνες στο άφιέρωμα στή μνήμη της "Αλκης Κυριακίδου-Νέστορος που ετοιμάζει τό περιοδικό "Εντευκτήριο (μέ τήν φροντίδα και επιμέλεια του Γιώργου Κορδομενίδη).

4. Ειδικότερα πρόκειται για την θεωρία της ελληνικής λαογραφίας ("Αθήνα: Μωραίτης 1978) και για τις μελέτες «Τά σημάδια του τόπου ή ή λογική του ελληνικού τοπίου» (πρώτη δημοσίευση Χρονικό '74), «"Η όργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό» (πρώτη δημοσίευση Συνέχεια 2, 1973) και «"Η ελληνική λαογραφία στή σύγχρονη της προοπτική» (πρώτη δημοσίευση στο East European Quarterly, 5:4, 1972) που άναδημοσιεύθηκαν, μαζί μέ άλλες της μελέτες, στα λαογραφικά Μελετήματα, "Αθήνα: "Ολκός 1975.

Στήν πραγματικότητα (καί αὐτό τό βλέπουμε ἤδη στίς παλαιότερες μελέτες τῆς Ἑλληνικῆς, ἡ διάκριση τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου καί τῆς ὀργάνωσης τοῦ χρόνου μπορεῖ νά γίνεται μόνον γιά ἀναλυτικούς λόγους. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, μόλις ἡ ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς προχωρεῖ ἀπό τή θεωρία καί τή μεθοδολογία πού φωτίζονται μέ ἐπιμέρους παραδείγματα (π.χ. τά δύο παραπάνω ἄρθρα τῆς γιά τόν χώρο ἢ τούς Δώδεκα μῆνες⁵ ἢ κάποια ἀπό τά μαθήματά τῆς) στήν ἀνάλυση τοῦ συγκεκριμένου (τῆς ἑλληνικῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας ἐν προκειμένῳ), ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου συμπλέκονται μεθοδικά (ὅπως πρέπει νά πλέκονται μεταξύ τους ὅλα ἐκεῖνα πού ἀποτελοῦν τίς συντεταγμένες ἐνός φαινομένου, καί πολύ περισσότερο ἐνός κοινωνικοῦ φαινομένου). Εὐκόλα φαίνεται αὐτό στά μαθήματα καί τά γραφτά τῆς σχετικῆς μέ τήν τεχνολογία καί τόν ὕλικό βίο.⁶ Λίγο δυσκολότερα ἀνιχνεύεται σ' ἐκείνη τήν ἔρευνά τῆς πού φαίνεται νά σχετίζεται ἀποκλειστικά μέ τόν χρόνο, τήν ἱστορία, τή μνήμη: ἐννοῶ τήν προφορικῆ ἱστορία.⁷

Καί ὁμοίως. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πού ἡ Ἑλληνική διάλεξε γιά νά μελετήσει τό φαινόμενο προφορικῆ ἱστορία, ὄχι πιά ἕνα μέρος τῆς μακρᾶς διάρκειας (ὅπως, π.χ., εἶχε κάνει μέ τήν ὀργάνωση τοῦ χρόνου στόν παραδοσιακό πολιτισμό), οὔτε ἕνα μέρος τῆς συγκυρίας (ὅπως εἶχε κάνει μέ τούς Δώδεκα μῆνες ἢ στά μαθήματα καί τίς διολέξεις τῆς γιά τό Δωδεκάροτο καί τήν Πρώτη τοῦ ἔτους ἢ γιά τήν ὀργάνωση τοῦ χρόνου στή βάση τῆς ἐργασίας καί τῆςσχόλης/ἐορτῆς⁸). Ἡ Ἑλληνική διαλέγει ἕνα σημεῖο ὅπου τέμνονται τά πάντα, θά μπορούσε νά πῆ κανεῖς: τήν προφορικῆ ἱστορία τῆς προσφυγιάς πού σημάδεψε τήν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ μετά τόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στό ἐπίπεδο τῆς προφορικῆς ἱστορίας οἱ ρυθμοί τῆς μακρᾶς διάρκειας ἀπλέκονται μέ τούς ρυθμούς τῶν συγκυριῶν, τῶν γεγονότων καί τῶν προσωπικῶν ἐμπειριῶν. Αὐτή πιά εἶναι ἕνασχόληση μέ τή βιωμένη ἱστορία, δηλαδή ἀνάλυση συγκεκριμένου χωροχρόνου. Ἴσως δέν θά μπορούσε κανεῖς νά τό δεῖ αὐτό πούθενά ἄλλοῦ καλύτερα, ἀπ' ὅσο σ' αὐτήν τήν περίπτωσι ὅπου οἱ ἐναλλαγές τῶν χρονικοτήτων καί οἱ συγκλίσεις κα ἀποκλίσεις ἀνάμεσα σέ διαφορετικά σχήματα ὀργάνωσης τοῦ χρόνου σημαίνουν ἐναλλαγές χωρικών ἐμπειριῶν καί κνηση μέσα ἀπό διαφορετικά (καμιά φορά καί συγκρουόμενα) σχήματα ὀργάνωσης τοῦ χώρου. Σχήματα πού εἰμειναι πῶ, σχήματα πού βρέθηκαν ἐδῶ, σχήματα ἀσπῆ κι ἄλλα μθοποιημένα ἢ τελετουργικά σχήματα (τυχαῖα ἢ σχεδιασμένα) πού ἔχουν σημασία, τήν ὅποια ὁμοίως μπορεῖ νά ἀφουγκραθεῖ, νά ψαύσει καί μετά, μόνον μετά, νά ἀναλύσει ὁ ἔρευνητής. [Γι' αὐτό καί ἡ Ἑλληνική ἐτοίμαζε μέ ἐπιστημονική λαχτάρα τό δρόμο γιά νά καρποφορήσουν οἱ ἔρευνες πού ἐτοιμάζονταν στά πλαίσια τῆς μεταπτυχιακοῦ τῆς σεμιναρίου ἀπό ἤν τελευταία γενιά τῶν μαθητῶν τῆς.]

5. Οἱ Δώδεκα μῆνες. Τά λογαφικά, μέ ζωγραφιές τοῦ Χρόνη Μπότσογλου, Θεσσαλονίκη (Μαλλιάρης) 1982.

6. Παραδείγματος χάρι, ἀπ τό 1969 (ὡς τόν Μάρτιο τοῦ 1972, ὅποτε ἡ Χούντα τήν ἀμάκρυνε ἀπό τό Πανεπιστήμιο) τό μάθημα «Ἡ τεχνολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπό λαογραφική ἀποψη» (βλ. παμπάνω).

Τό 1975 «Τεχνολογία καί Λογογραφία» (10 μαθήματα στήν Ἑταιρεία Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραϊτῆ).

Ἐπίσης ἀπό τό 1977-78 τό πανεπιστημιακό μάθημα «Ἑλληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: ὄλωση στό τεχνο-οικονομικό ἐπίπεδο» (καί ἀπό τό 1979 σμειώσεις μέ τίτλο *Λαογραφία καί Τεχνολογία: Ἡ παραδοσιακή ὀργάνωση τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καί τῆς συμπεριφορᾶς σχέση μέ τή διαδικασία τῆς παραγωγῆς*).

Ἐπίσης ἀπό τό 1986 τό πανεπιστημιακό μάθημα «Τροφές: Ἡ ὀργάνωση τῆς παραδοσιακῆς αἰτας τῶν Νεοελλήνων» (πού ἐντάσσονταν σέ ἕνα εὐρύτερο πρόγραμμα ἔρευνας).

Ἡ Ἑλληνική δέν πῆγαινε ἀπό τά ἔτοιμα θεωρητικά σχήματα στήν ἐφαρμογή τους. Ὅπως περπάτησε (κυριολεκτικά) τούς τόπους γιά νά συλλάβει τήν ὀργάνωση τοῦ χώρου, ἔτσι προχώρησε περῆ τήν ἐπιστημονική τῆς (τήν ἐπιστημονική ὁμοίως, ὄχι ἀναγκαστικά καί τήν ἀκαδημαϊκή τῆς) διαδρομή. Δέν ἐννοῶ πῶς πῆγαινε δίχως ἐφόδια: ἀντίθετα μάλιστα, ἦταν πάνοπλη (καί ὅπως ἔλεγε ἡ ἴδια μέ ἀφοπλιστική εἰλικρίνεια: «εἶμαι τυχερή, πάντα βρίσκεται μπροστά μου τό κατάλληλο βιβλίο ἢ ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος τήν κατάλληλη στιγμή»): ἔτσι ἤθελε νά τό βλέπει —κάτι σημαίνει αὐτό). Ἐννοῶ πῶς εἶχε τόν τρόπο τῆς νά ξαλαφρώνει ἀπό τήν ἀριστοτελική ἢ ὅποια ἄλλη παράδοση εἶχε ἀποκτήσει καί ν' ἀπλώνει στή γῆ καί τόν ἥλιο γυνά τῶ νυχοπόδαρα (καί τή σκέψη), σάν τόν ἀπτό τοῦ τραγουδιοῦ πού τόσο τῆς ἄρεζε, γιά νά νιώσει, νά καταλάβει:

— ἀπό τά «Ἐπιγράμματα»⁹ καί τά *Πετειναράκια*¹⁰ στό «Δημοτικό τραγούδι στό φυσικό του περιβάλλον»¹¹.

— ἀπό τήν ἔρευνα τοῦ Ὄργανισμοῦ Δοξιάδη¹² καί τίς πορείες ἀνά τήν ἑλληνική ὑπαιθρο χάρη στή χορηγία τοῦ Ἰδρυματός Φόρντ¹³ στήν Ὄργάνωση χώρου καί τῆ Λογική τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου,¹⁴

— ἀπό τά παλαιότερα μαθήματά τῆς γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική θρησκεία καί τήν παραδοσιακή κοσμοθεωρία (ὅπως π.χ., τά μαθήματά τῆς γιά τήν «Ἱστορία τῶν θρησκειῶν», τόν «Ἐξαναγκασμό τοῦ θεοῦ μέ τό μαγικό λόγο», τά «Ἀνθεστήρια» καί τήν «Ἀντίληψη τοῦ χρόνου στό νεοελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό») στούς Δώδεκα μῆνες καί βέβαια στή συμβολή τῆς στό μνημειῶδες ἔργο τοῦ «ἀγαπημένου δασκάλου, τοῦ Γιαννάκη τοῦ Κακριδῆ», γιά τή *Μυθολογία*,¹⁶

— τέλος, ἀπό τήν τεχνολογία καί τόν ὕλικό βίο, ἀπό τά πανηγύρια καί τίς γιορτές ἀπό τά ταξίδια καί τήν ἔρευνα στήν *Θεωρία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας* καί στά *Προλεγόμενα*¹⁷ στόν Λεβί-Στρώς, στήν προφορικῆ ἱστορία τῶν προσφύγων καί στά δύο τελευταία τῆς δοκίμια γιά τόν *Σύγχρονο ἀνθρωπισμό*¹⁸ καί γιά τήν *Θεσσαλονίκη*,¹⁹

βλέπουμε αὐτήν τή σύνθεση τῆς Ἑλληνικῆς: τήν ἐγκεφαλική καί τήν ἐσωτερικευμένα δαισθητική. Βλέπουμε (δίχως σ' ἀλήθεια νά ἔχουμε πάρει τίς ἀποστάσεις μας) τόν ἐπιστήμονα καί τόν μάστορα (γιά νά χρησιμοποιήσω τή γνωστή διάκριση τοῦ Λεβί-Στρώς²⁰), τόν ἄνθρωπο τοῦ σύγχρονου κόσμου καί τόν ἄνθρωπο τῆς παράδοσης.

Στήν τελευταία παράγραφο στό τελευταῖο κείμενο τῆς Ἑλληνικῆς (δημοσιεύτηκε τό Μάρτιο τοῦ 1988²¹) διαβάζουμε,

«Ἡ ἐννοια τοῦ διαλόγου ἀνθρώπου-φύσης δέν ἐγινε ἀκόμη, δυστυχῶς, κοινό κτῆμα. Ἐνῶ ἡ ἐννοια τοῦ ἀδέσμευτου, ἀνεξάρτητου ἀτόμου, τοῦ κυριαρχοῦ τῆς φύσης, πού καλλιέργησε ὁ μοντέρνος ἀνθρωπισμός (αὐτός πού ὁ Λ-Σ ὀνομάζει νέο ἀνθρωπισμό), κρατάει ἀκόμη γερά. Ὁ σύγχρονος ἀνθρωπισμός πρέπει νά ἀλλάξει τίς προτεραιότητές μας, πρέπει, ὅπως γράφει ὁ Λ-Σ, νά τοποθετήσει τή φύση πρῖν ἀπό τή ζωή, τή ζωή πρῖν ἀπό τόν ἄνθρωπο, τόν σεβασμό τῶν ἄλλων πλασμάτων πρῖν ἀπό τήν φλυαρία μας...»

Καί, πρῖν προλάβουμε νά ξανασκεφτοῦμε τήν ἀπόσταση πού διανύθηκε ἀπό τήν τεχνολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, στίς πορείες τῆς Ἑλληνικῆς στήν ἑλληνική γῆ, στά λαογραφικά μελετήματα, στή θεωρία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας καί στά προλεγόμενα στόν Λ-Σ: πρῖν, κάν, ἀντιληφθοῦμε τήν ἀπόσταση ἀπό τά προγραμματικά κείμενα τῆς Ἑλληνικῆς γιά τή μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ ὡς τίς ἀφηγήσεις τῶν προσφύγων καί τήν ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς μνήμης καί τῆς συλλογικῆς καί κοινωνικῆς ταυτότητας: ἐδῶ, σ' αὐτό τό μικρό κείμενο, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μέ τήν ἀκροτελευτία φράση: τή μιάν ἀράδα μόνον πού λέει:

«Καί γρήγορα. Γιατί δέν μᾶς παίρνει ὁ χρόνος.»

Ἐμεῖς, ἀντιμέτωποι πιά μ' ἐκείνην τήν ἀνεπαίσθητη πικρία τῆς νοσταλγικῆς ἀναζήτησης πού ἀφήνει πάντα ἡ δια-

σταύρωση της μνήμης μας με τά μνημεία των άλλων.

Οι ύπαινοιμοί και το όμοιομα του ανθρώπου. Έστω. Έστω αυτό όμοιομα (τό έργο και ή δημιουργός του, οί αναγνώστες και οί εικόνες του ανθρώπου: μνήμη και μνήμες), έστω αυτή ή πολύσημη μνήμη της Άλκης νά αποδεικνύει στό παρόν και στό μέλλον (και όχι μόνον γιά όσους είχαν τή χάρη νά δουλέψουν κοντά της ή νά καλλιεργούν, επικαλούμενοι ή μή τούς Δημητρείους προγόνους τους,²² τό ίδιο έπιστημονικό πεδίο) νά αποδεικνύει πώς ή παρουσία της ύπάρχει τόσο πύ ζωντανή όσο ή άπουσία της θά σημαδεύει πάντα τό κενό πού θά άφήνει. Ό χρόνος φαίνεται πώς δέν θά έξουδετερώσει αυτή τή διαπίστωση στό χώρο άλλωστε της λαογραφίας (τό είπε μέ άλλα λόγια και ό Γρηγόρης Σηφάκης στή δική του εισήγηση) λίγιο — και πάντως όχι ή Άλκη, όχι μετά τήν κριτική άνάλυση της *Θεωρίας της ελληνικής λαογραφίας* και των μετέπειτα καρπών της — λίγιο, λοιπόν, θά μπορούσαν νά ίσχυριστούν (ώς ό Μπρωντέλ γιά τή δική του ιστορία²³) πώς «Ποτέ δέν είπα κακή κουβέντα γιά τήν παραδοσιακή λαογραφία. Θαυμάζω όλες τις μορφές λαογραφίας, αλλά προτιμώ τή δική μου». Δέν θά δισταζα, όμως, καθόλου μέ καθόλου νά βάλω στό στόμα της Άλκης αυτήν τήν τελευταία κουβέντα: «άλλα προτιμώ τή δική μου: λαογραφία». Κι έμεις τό ίδιο.

7. Άπό τό 1978-79 τό Σπουδαστήριο της Λαογραφίας του Α.Π.Θ. είχε οργανώσει τό μεταπτυχιακό σεμινάριο μέ θέμα «Λαογραφική και έθνογραφική έρευνα στήν Έλλάδα σήμερα: οί έρευνητές και οί μέθοδοι». Τό 1980-81 τό σεμινάριο μετονομάστηκε σέ «Λαογραφία και Προφορική ιστορία».

Άπό τό 1982-83, όποτε τό Σπουδαστήριο της Λαογραφίας άρχισε νά προσφέρει πύ έξειδικευμένα μεταπτυχιακά σεμινάρια λαογραφίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας, ή Άλκη μόρεσε νά προχωρήσει μεθοδικά τήν έρευνα γιά τήν προφορική ιστορία των προσφών (τό σεμινάριο της κράτησε στό έξής τόν τίτλο «Λαογραφία και προφορική ιστορία»). Μιά σειρά άπό δικές της ανακοινώσεις και άρθρα (πού όρίζουν τό θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο αυτής της έρευνας), τό ύλικό πού έχει συλλεγει κάτω άπό τήν έπιστημονική της επίβλεψη, καθώς και οί μεταπτυχιακές διατριβές και έργασίες των μαθητών της, δείχνουν τό εύρος και τή σημασία αυτής της συστηματικής έρευνας. Βλ. ένδεικτικά «History, Oral History, Anthropology and Folklore Actes du 11e Colloque International d' Histoire, τόμος III, σσ. 303-308, Άθήνα (Ε.Ι.Ε.) 1986 και «Ό χρόνος της προφορικής ιστορίας» *Μήτις* II: 1(1987) 177-188.

[Όρισμένα άπό τά βασικά άρθρα της Άλκης γιά τή λαογραφία, τήν προφορική ιστορία και τήν ανθρωπολογία θά αναδημοσιευθούν, μαζί άλλα της κείμενα στον δεύτερο τόμο των *λαογραφικών Μελετημάτων*, τήν έκδοση του όποιου άνέβαλε ό θάνατός της.]

8. Παραδείγματα χάρη τό 1969-70 τό μάθημα «Η άντίληψη του χρόνου και ή έννοια της πρωτοχρονιάς στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό, άρχαίο και νεώτερο».

9. *Τά ύφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης* (διδασκαρική διατριβή) Άθήνα (Έθνικός Όργανισμός Έλληνικής Χειροτεχνίας) 1965 (πρώτη έκδοση).

10. Τό πετεινάρι στα λαϊκά κεντήματα των Βαλκανίων *Αρχιτεκτονική* 72 (1969) 87-92 (αναδημοσίευση στα *Λαογραφικά Μελετήματα*, όπ. παραπ.).

11. Τίτλος του φροντιστηριακού μαθήματος του Δ' έτους άπό τό 1976. Βλ. τήν εισαγωγή της Άλκης «Στίλπων Κυριακίδης: άπό τή ρομαντική στη μορφολογική προσέγγιση των δημοτικών τραγουδιών» στό Στ. Κυριακίδης *Τό δημοτικό τραγούδι. Συναγωγή μελετών*, Άθήνα (Έρμη) 1978 και τήν εισήγηση της «Η διδασκαλία του δημοτικού τραγουδιού στή Μέση Έκπαίδευση και στό Πανεπιστήμιο» (μαζί μέ τόν Δ. Τάνη) *Φιλόλογος* 21 (1980), 11-113.

12. Άπό τό 1970 μία πενταμελής ομάδα υπό τήν καθοδήγηση της Άλκης είχαμε αναλάβει (γιά λογαριασμό του Όργανισμού Δοξιάδη, πού έπεξεργαζόταν τότε τή χωροταξική μελέτη της Έλλάδας) νά μελετήσουμε τήν όργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό της Μακεδονίας.

13. Όπως σημειώνει ή Άλκη στό *Υπόμνημα* πού υπέβαλε τό 1975 γιά τήν έκλογή της στήν έδρα της Όρησκείας των Άρχαίων Έλλήνων, του Ίδιωτικού Βίου αυτών και της Λαογραφίας του Α.Π.Θ., «...στήν αξιοποίηση της χορηγίας συνετέλεσε τό γεγονός ότι επί δύο χρόνια (Μάρτιος 1972-Άπρίλιος 1974) παρέμεινα εκτός δημοσίας ύπηρεσίας.» (σελ. 5).

14. Βλ. παραπ. σημ. 4.

15. «Τά ελληνικά χριστουγεννιάτικα φαγητά και ό συμβολισμός τους» (*Δελτίο Γαστρονόμων* 4, 1973) (αναδημοσίευση στα *Λαογραφικά Μελετήματα*, όπ. παραπ.).

16. *Έλληνική Μυθολογία* (γενική έποπτεία Ι.Θ. Κακριδή) 5 τόμοι, Άθήνα (Έκδοτική Άθηνών) 1986. Τό κεφάλαιο πού έγραψε ή Άλκη γιά αυτό τό έργο επιγράφεται «Η έρμηνεία των μύθων άπό τήν αρχαιότητα ως σήμερα» και περιέχεται στον πρώτο τόμο: *Εισαγωγή στό μύθο*.

Η όμιλία της Άλκης στήν τιμητική εκδήλωση *Γιά τόν Ι.Θ. Κακριδή* πού όργάνωσε τόν Φεβρουάριο του 1987 ό Σύλλογος «Δημήτρης Γληνός» θά δημοσιευθεί στον δεύτερο τόμο των *Λαογραφικών Μελετημάτων*.

17. Α. Κυριακίδου-Νέστορος «Ό Claude Lévi-Strauss και τό έργο του». Προλεγόμενα στήν ελληνική έκδοση του Claude Lévi-Strauss *Άγρια σκέψη*, μετάφραση Εβας Καλπουριτζή, επιμέλεια Α. Κυριακίδου-Νέστορος, Άθήνα (Παπαζήσης) 1977. (Τά Προλεγόμενα κυκλοφόρησαν και σέ άυτότελή έκδοση, Άθήνα (Παπαζήσης) 1977).

18. *Ό σύγχρονος ανθρωπισμός* (άνάπτυπο άπό τό περιοδικό *Έντευκτήριο* 2 (Μάρτιος 1988). (Τό κείμενο αυτό ήταν ό πανηγυρικός πού εκφωνήθηκε άπό τήν Άλκη τόν Ιούνιο του 1986 κατά τόν έορτασμό της κατονταετηρίδας του Άμερικανικού Κολλεγίου «Άνατόλα» Θεσσαλονίκης).

19. *Η ζωντανή ιστορία της Θεσσαλονίκης* (άνάπτυπο άπό τόν τόμο *Ιστορική πορεία της Θεσσαλονίκης*, Άθήνα (έκδοση του Συνδέσμου Θεσσαλονικέων) 1988. (Πρόκειται γιά τήν εισήγηση της Άλκης στήν Έπιστημονική Ημερίδα πού είχε όργανώσει ό Σύνδεσμος στις 13 Νοεμβρίου 1985).

20. Η άναφορά άφορα τό κείμενο της *Ό σύγχρονος ανθρωπισμός* (βλ. προηγούμενη ύπομνημείωση). Τό κείμενο αυτό θά πρέπει νά διαβαστεί παράλληλα μέ άλλα παλαιότερα κείμενα - παρεμβάσεις της Άλκης όπως λογουχάρη «Τά παραλειπόμενα ενός διαλόγου γιά ήν παράδοση», μέ άφορμή τό Συνέδριο γιά τήν παράδοση στα Άνώγεια (βλ. *Άντί*, τεύχος 133, 1979, σελ. 118).

21. Στήν εισήγηση της γιά τόν Λίνο Πολίτη στό Φιλολογικό Μνημόσυνο πού όργάνωσε ή Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τόν Ίνουάριο του 1986, ή Άλκη είχε χρησιμοποιήσει τό παράδειγμα των Δημητρείων γιά νά άναφερθεί στήν άκαδημαϊκή παράδοση του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης πού στήριεται στήν έναλλαγή των γενεών και στή συνέχεια πού έξαφαλίζει ή μαθητεία. Η εισήγηση της άρχισε μέ τόν άκόλουθό τρόπο: «Όταν πήρα στα χέρια μου τό πρόγραμμα αυτή της εκδήλωσης γιά τόν Λίνο Πολίτη... αθόρημα μου ήρε στό νοού μία λέξη τού τόν Πλούταρχο. Η λέξη αυτή ήρξε γιά μένα τό συμβολικό κλειδί γιά νά καταλάβω τήν ήραία ελληνική έννοια της άθανασίας και είναι πάντοτε παρηγορία μου όταν σκέφτομαι τό θάνατο. Η λέξη είναι Δημητρείοι δηλαδή, παιδιά της Δήμητρας, της μητέρας νύ σταριού. Λέει ό Πλούταρχος πώς οί Άθηναίοι έσπερναν εάρι στους τάφους και πώς καλούσαν τούς νεκρούς Δημητρείους... Στήν έναλλαγή των γενεών βρίσκεται ή αιωνιότη της ζωής». (Η εισήγηση, πού δημοσιεύεται στον ειδικό τόμο της *Έπετηρίδας* του Τμήματος Φιλολογίας του Α.Π.Θ. *Ινήμη Λίνου Πολίτη*, θά αναδημοσιευθεί στό δεύτερο τόμο των *Λαογραφικών Μελετημάτων*).

22. Βλ. στό άφιέρωμα «The npract of the Annales School on the Social Sciences» του περιαικού *Review* 1:3/4 (1978), σελ. 251.

Ὁ ὁμολογημένος καί ἀνομολόγητος ρομαντισμός

Ἡ περίπτωση Σ.Α. Κουμανούδη

τῆς Μαριάννας Δήτσα

Στόν προβληματισμό γιά τή ρομαντική θεωρία καί πράξη, δηλαδή γιά τήν ἑλληνική ρομαντική λογοτεχνία καί κριτική, ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης δέν θά εἶχε θέση στό βαθμό πού θά εἶχαμε ἀποδεχτεῖ τό διπολικό καί ἀντιθετικό σχῆμα Ρομαντισμός - Κλασικισμός; γιά τήν ἑρμηνεία τῶν ἀντίστοιχων πολιτισμικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ 19ου αἰώνα. Τά προβλήματα ὅμως καί τά ἐρωτήματα πάντα εἶναι ἀνοιχτά.¹ ἔτσι, ἂν ὁ τίτλος αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος μοιάζει φιλόδοξος, ἡ ἐπεξηγήση «ἡ περίπτωση Κουμανούδη» μετριάζει ἤδη τό ξεστράτισμα σέ γενικότητες καί γενικεύσεις. Πρός τό παρόν, δηλαδή, δέν πρέπει νά διαβάζουμε τή λέξη *περίπτωση* ὡς ταυτόσημη τοῦ ὄρου *παράδειγμα* ὅπως ὁ τελευταῖος χρησιμοποιεῖται σέ μιά εἰδική γλώσσα, ἀλλά στήν κυριολεξία.

Ὁ Κουμανούδης εἶναι γνωστός στούς ἐρευνητές τοῦ 19ου αἰώνα κυρίως ἀπό τή *Συναγωγή* του. Φαίνεται ὅτι εἶναι ἐξίσου γνωστός στούς ἀρχαιολόγους γιά τό ἐξαιρετικό του ἔργο στόν τομέα τῆς Ἐπιγραφικῆς. Ὅμως τό ἐπάγγελμά του ἦταν καθηγητής Πανεπιστημίου στήν ἔδρα τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας. Δέν εἶναι ὥρα νά ἐπεκτιθούμε στήν ποικιλία τῶν ἐνδιαφερόντων καί δραστηριοτήτων τοῦ Στέφανου Κουμανούδη, ποικιλία, ἐνημέρωση καί ἀνησυχίες πού ὑπαγορεύουν τήν εἰκόνα μιᾶς προσωπικότητας πάντα ἀπό τούς μέσους ὄρους, ἀλλά συγχρόνως καί μιά εἰκόνα τυική πού ἀναπαριστᾷ, δηλαδή, ἀντιπροσωπευτικά καί ζωνηρότῃ δομική χαρακτηρισλογία ἑνός λογίου τοῦ 19ου αἰώνα.

Τό ὄνομα τοῦ Κουμανούδη ὡς πρὸς τόν ἑλληνικό ρομαντισμό ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν «*πρώτη βίη ἐπίθεση κατά τοῦ βυρωνισμοῦ*».² Ἐχει, θαρρῶ, παραθεῖ σέ μελέτες περισσότερο ἀπό μιά φορά ἡ περίφημη φράση του: «*Εἰς κόρακας λοιπόν ἐρρέτωσαν αἱ ὑπερβολαὶ καί ἡ παρά φύσιν ψεύδη τῆς νεωτέρας τῶν ποιητῶν σχολῆς, ἥτι, τό ἐπαναλαμβάνομεν, εἶναι ὀθνεῖα, ξένη, οὐχί ἑλληνική*»³

Πρὶν προχωρήσουμε, παραθέτω μιά συνοπτική καί ἐπιγραμματική κρίση τοῦ Παν. Μουλλά, κατεξοχὴν μελετητῆ τῆς πανεπιστημιακῆς κριτικῆς καί τῆς λογοτεχνίας πού πέρασε μέσα ἀπό τό θεσμὸ τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν: «*Ἐχον-*

τας ν' ἀντιμετωπίσουν τήν ἐπίθεση τοῦ ρομαντισμοῦ, νά δώσουν λύση στό γλωσσικό πρόβλημα καί ν' ἀνταποκριθοῦν γενικά στίς ἐπιταγές τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας, οἱ κριτές βουλιάζουν συνήθως μέσ στίς σκοπιμότητες τῆς ἐποχῆς καί μέσ στίς κλασικιστικές κοινοτοπίες».⁴ Ἡ συμπερασματική αὐτή πρόταση τοῦ Παν. Μουλλά ἐντοπίζει τά πιό καιρία ζητήματα πού διαπλέκονται μέ τή λογοτεχνική κριτική τοῦ 19ου αἰώνα (ὡς τό 1880 τουλάχιστον): γλωσσικό, ἐπιταγές τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας, σκοπιμότητες τῆς ἐποχῆς, κλασικιστικές κοινοτοπίες. Τό ἐρώτημα πού ξεπηδᾷ, ἀπό τή στιγμή

1. Γόνιμο καί οὐσιαστικό γιά τή διερεύνηση τῶν σχετικῶν ζητημάτων ὑπῆρξε τό *Φιλολογικό σεμινάριο* πού ὀργανώθηκε ἀπό τόν Γ.Π. Σαββίδη στό *Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης* μέ θέμα: «*Ἑλληνικός ρομαντισμός: κριτική θεωρία καί πράξη*» ἀπό 15 Ἰανουαρίου ἕως 23 Μαΐου 1988, ὅπου τό παρόν κείμενο διαβάστηκε σέ μιά πρώτη μορφή.

2. Παν. Μουλλάς, «*Ἡ ἀθηναϊκή πανεπιστημιακή κριτική καί ὁ Ροῦθης*», στό *Ἡ κριτική στή νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας, Ἰδρυμα Σχολῆς Μωραΐτη, Ἀθήνα 1981, σ. 59.

3. Κουμανούδης Στέφανος, «*Ὁ ποιητικός ἀγὼν τοῦ ἔτους 1857*», *Πανδώρα Η'* (1857, φυλ. 170, σ. 28).

4. ὅπ. παρ., σ. 67.

πού πλησιάζουμε «περιπτώσεις» — όχι αναγκαστικά άτομικές συμπεριφορές — σαν αυτήν του Σ.Α.Κ., περιορίζεται στην έκφραση «έπιθεση του ρομαντισμού».

Στό σημείο αυτό θά ξαναγυρίσουμε στον Στέφανο Κουμανούδη. Αναφέρω σύντομα μερικά γεγονότα, όρισμένα δηλαδή απαραίτητα πραγματολογικά στοιχεία. Σπουδάζει στη Γερμανία και περνάει για μικρό διάστημα από τό Παρίσι. Αυτό γύρω στά 1840. Ένας από τους δασκάλους του στη Γερμανία, τον όποιο πάντοτε αναφέρει (στά ανέκδοτα αυτοβιογραφικά σημειώματα) είναι και ό Fr. Schelling. Τό 1851 υποβάλλει στον πρώτο Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό τόν *Στράτη Καλοπίχειρο*, ποίημα στό όποιο όλη του τή ζωή έπενδυει πολλά. Στην «Έπισημείωση» στό τέλος του ποιήματος, τήν όποία ξανατυπώνει απαραίλλαχτη και στην Β' έκδοση του 1888, γράφει:

«Σημειούμεν δέ ένταυθα, κατά χρέος θεωρούμενον παρ' ήμών απαραίτητον, τρία τινά μόνον· α'. ότι τόν Βύρωνα άνέγνωμεν και δέν άρνούμεθα, ότι διατέθημέν πως ύπ' αυτού, ότε έστιχουργούμεν τόν *Στράτην*· β'. ότι εκ του Σακεσπήρον και μίαν παρομοίωσιν αύταις σχεδόν λέξεσι μετηνέγκαμεν εις τό Ζ. γ'. ότι δημοτικά τινα διηγήματα, δύο ή τρία διασκευάσαντες παρενεπλέξαμεν εις τούς ήμετέρους στίχους. Και άλλο δέ τι αν καταδειχθή εις ήμās ως ξένον, προθύμως και χωρίς διαμάχης τό δεχόμεθα και ύπεύθυνοι γενόμεθα διά τόν τρόπον τής μετοχητεύσεως» (ύπογράμμιση δική μας).

Βύρων, Σαίξπηρ, λαϊκός πολιτισμός· δέν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσουμε ότι βρισκόμαστε στην καρδιά τής ρομαντικής περιοχής. Για τήν πραγματική επίδραση ή άφομοίωση τών παραπάνω θεμάτων στον *Στράτη* δέν είναι ώρα να μιλήσουμε. Η «έπισημείωση» πάντως έχει τήν πρόθεση να είναι δηλωτική, αν όχι και διακηρυκτική. Ο Κουμανούδης φιλοδοξει με τόν *Στράτη* να προτείνει ένα ποιητικό μοντέλο, τό πρότυπο πάνω στό όποιο όφειλε ν' αναπτυχθεί ή «έθνική» ποίηση. Γι' αυτό, άλλωστε, παρεμβάλλονται στίχοι, συχνά έκτενεις, περί ποιητικής (για τό μέτρο, τήν όμοιοκαταληξία, τήν τεχνική τής αφήγησης, τή θέση τών κανόνων κ.ά.), στην β' έκδοση ύπάρχει μάλιστα και μιά όξυδερκής κριτική τής κριτικής μεθόδου τών κριτών του Ράλλειου ποιητικού άγώνα, στον όποιο, όμως, μή ξεχνάμε, ή συμμετοχή του Κουμανούδη στις κριτικές έπιτροπές είναι άριθμητικά ή ύψηλότερη: συμμετέχει 14 φορές στην έπιτροπή (μαζί με τόν Βουτσινάιο), με άμέσως επόμενο τόν Α.Ρ. Ραγκαβή (13 φορές) και έπονται οι Θ. Αφεντούλης και Κ. Παπαρηγόπουλος (10 φορές).

Ένα έκτενές σχόλιο περί ποιητικής στον *Στράτη Καλοπίχειρο* αναφέρεται στον κλασικισμό και τόν ρομαντισμό. Αφορμή παίρνει από μιά άποστροφή του ποιητή - άφηγητή προς τόν ταλαίπωρο *Στράτη*: παρόλο πού τόν βλέπει να ύποφέρει τόσο κ.λπ., του λέει:

«...άλλ' εγώ, όιμέ,
ατόμικόν μου προς σε, *Στράτη*, αίσθημα
και μάλιστ' απ' εϋθείας, αν και βέβαια
πολύ έπόθουν, να εκφράσω δέν τολμώ,
εις τόν έξής ύπέλικων αύστηρόν θεσμόν».

(Β' έκδ. 1888, σ. 33-34)

Ο θεσμός είναι φυσικά ό κανόνας πού χωρίζει σε άυστηρές

κατηγορίες «τούς όρους τών ποιητικών γενεών», δηλαδή τά λογοτεχνικά είδη όπως, μετά τόν κλασικό διαχωρισμό σε λυρική και έπική (ήρωική) ποίηση, προέκυψαν από τίς κλασικιστικές προδιαγραφές. Έτσι για τόν Κουμανούδη, άλλο είναι τό κλασικό, ό κλασικός κανών και άλλο ό κλασικισμός. Ο κλασικισμός είναι σχολίον, σχολιασμός μάλιστα φλύαρος τής κλασικότητας πού θέλει να «άποσαφηνίσει» τή σκοτεινότητα («πρός σαφηνισμόν τών σκοτεινών μερών του») του κλασικού κανόνα.

Και άμέσως παρακάτω, από τόν ίδιο άνθρωπο, τό όνομα του όποίου έχει συνδεθεί με τήν «πρώτη βίαιη έπιθεση κατά του βυρωνισμού» (τό 1857), διαβάζουμε:

«... Φαίνεται μοι δέ,
τό έγραφέ τις, όστις φόβον άμετρον
ήσθάνθη, τόν λόρδ Βύρων' αναγνούς ποτε,
και μή χωνεύσας τ' άσπετα, πελώρια
φαντάσματά του, δρόμους και πηδήματα
δι' ουρανού και γαίης και κολάσεως·
και ν' αντίταξη θέλων εις τήν τόσην του
άκολασίαν φράγμα του κλασικισμού,
έστένευσε τόν δρόμον τής ποιήσεως,
κ' εκ του ενός εις τ' άλλο άκρον έπεσεν». (σ. 34-35)

Στήν κρίση του ποιητικού διαγωνισμού του 1857, πού πράγματι άποτελεί βίαιη έπιθεση σε μιά κυρίαρχη τάση τής τότε έλλαδικής ποίησης, δέν αναφέρεται, έντούτοις, πουθενά ή λέξη ρομαντισμός ή βυρωνισμός. Σ' ένα σημείο δηλώνεται ότι οι παραφροσύνες και οι ταμίες, «τά παρα φύσιν φεύδη τής νεωτέρας τών ποιητών σχολής» είναι ξένο μίμημα. Άλλά, λίγες άράδες παρακάτω, άποσαφηνίζει ό Κουμανούδης «ότι διά τήν ένδεχομένην τινός πράγματος κατάχρησιν δέν πρέπει ν' άποτροπιαζώμεθα πάσαν αυτού χρήσιν». ⁵ Η κριτική του Κουμανούδη στά έργα πού ύποβλήθηκαν στον διαγωνισμό του 1857 δέν αναφέρεται ρητά στην ρομαντική τους έπιλογή, αλλά ή κριτική έλέγχει τήν κακή μίμηση (να θυμηθούμε «τόν τρόπον τής μετοχητεύσεως» τής «έπισημείωσης» του *Στράτη*): πρόκειται για κατάχρηση, για κακότεχνα ρομαντικά κατασκευάσματα. Πρόκειται δηλαδή για μιά έκδοχή του ρομαντισμού στην όποία επιτίθεται, άς πούμε, ή πανεπιστημιακή κριτική, αν όχι σύσσωμη, σίγουρα ό Κουμανούδης.

Δύο στοιχεία ίσως ένισχύουν αύτή τήν άνάγνωση. Μετά τή γενική είσαγωγή στην όποία μνημονεύει τούς «καρδιακούς και περιπαθείς φθόγγους του Ρήγα» και «του άρτίως άφ' ήμιν άρπασθέντος Διονυσίου Σολωμού», όταν πρέπει να παρουσιάσει κατά κατηγορίες, κατά «είδη» τά ύποβληθέντα στον διαγωνισμό ποιητικά έργα, ό Κουμανούδης σχολιάζει:

«Έννοείται δέ, ότι προκειμένου λόγον περί νεωτερικών ποιημάτων, ή εις είδη κατάταξις δέν δύναται να είναι πολύ ακριβής, ως συγχεομένων τήν σήμερον τών όρών τών διαφόρων ειδών τής ποιήσεως»: ⁶ Ο κλασικισμός έχει ύπονομευθεί από τή νεωτερική ποίηση. Τό έργο πού κρίνεται τελευταίο από τόν Κουμανούδη διότι θεωρείται και τό καλύτερο είναι ή *Μαρία Δοξαπατρή* του Δημητρίου Βερναρδάκη, έργο πού άλλωστε έπαινήθηκε από τόν άγώνα. Άς ακούσουμε τόν κριτή: «Έπειδή δέ, είναι προφανές ότι ό ποιητής μετά φιλο-

5. όπ. παρ., σ. 26.

6. όπ. παρ., σ. 27.

τιμίας άλλως αξιοπαίνου ὤρμησεν εἰς τὴν μίμησιν τοῦ περι-
φήμαν δραματούργου Σαξέπτηρου καὶ παρέστησε πρῶτος ἴ-
σως αὐτός εἰς τὴν γλῶσσαν μας τὸν ἰδιάζοντα τρόπον ἐκεί-
νου τοῦ ποιητοῦ, φέρε ἰδωμεν πρῶτον τὰ κατὰ τὴν μίμησιν
ταύτην καὶ ἔπειτα τὰ ἄλλα».⁷

Ἀκολουθεῖ, ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ παράθεμα, μιὰ
σύγκριση, ἢ καλύτερα, ἕνας ἔλεγχος κατὰ πόσον ὁ Βερναρδά-
κης μιμήθηκε ἐπιτυχημένα τὸν Σαξέπτηρ (ὁ «τρόπος τῆς με-
τοχετεύσεως» καὶ πάλι). Ἡ παρουσίαση τῆς σαιξπηρικής τέ-
χνης καὶ τεχνικῆς ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη σ' αὐτὴ τὴν εἰσήγησιν
δείχνει ὅτι εἶναι καὶ ἐνημερωμένος καὶ θαυμαστής τοῦ ἔργου
του. Ἄλλωστε ὁ Κουμανοῦδης εἶχε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον καὶ
γιὰ τὸ θέατρο. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ περισσότερα τεκμήρια: τῆ
συμμετοχῆ του σὲ σχετικὲς μὲ τὸ θέατρο κριτικὲς ἐπιτροπές,
ἀλλὰ ἰδίως ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο του στὸ ὁποῖο συναντᾶμε πολλὰ ση-
μειώματα ἀπὸ ἀναγνώσεις θεατρικῶν ἔργων καὶ ἀπόπειρες
μετάφρασης ἀποσπασμάτων τοῦ σαιξπηρικοῦ ἔργου. Ὁ Βερ-
ναρδάκης ἐπίσης τὸν ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα σ' αὐτὰ τὰ σημειώ-
ματα: εἶχε νωρὶς διαβλέψει ὅτι ἡ θεατρικὴ δραστηριότητα τοῦ
Βερναρδάκη δὲν ἦταν περιθωριακὴ. Στὰ ἀνέκδοτα σημειώμα-

πολλῇ λεσχίηνουσι περὶ μετεωρολογικῶν φαινομένων, ὅσον
ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καὶ τυφῶνων, εἶναι ἡ ἀνάκλησις
δαιμόνων ταρταρείων. (...) Εἶναι τέλος ἡ κατάκορος χρῆ-
σις τῶν ὀνομάτων τῶν τριῶν βασιλείων τῆς φύσεως πρὸ
πάντων ὁμῶς τῶν δύο, τοῦ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων. (...)

Ἄν ἐφέρομεν μαρτύρια τοῦ λόγου μας ἐκ τῶν ὑπόφιν ἡμῶν
ποιημάτων, ἠθέλομεν βεβαίως θορυβῆσαι τοὺς ἰδίως περὶ
τὴν φυσιογραφίαν ἀσχολουμένους, ὅταν ἤθελον ἰδεῖ τὸ ἀ-
νέλπιστον, τοὺς ποιητὰς κλέπτας ἄλλης αὐτῶν τῆς ὀνοματο-
λογίας».¹⁰ Τὴν ἴδια ὁμῶς ποιητικὴ θεματολογία καὶ τῆ φυ-
σιογνωσία θαυμάζει ὁ Κουμανοῦδης ἀνεπιφύλακτα, ὅπως εἴ-
δαμε στὸ προηγούμενο σημειώμα του, ὅταν τὰ χειρίζεται ὁ
Σαξέπτηρ στὸ «Ὀνειρο θερινῆς νυκτός» («Ὁ Σαξέπτηρ εἶναι
φυσειώστωρ μεγαλύτερος τοῦ Linnaeus»).

Δὲν πρέπει πρὸς τὸ παρὸν νὰ γίνεται κατάχρηση τῶν ἀνέκ-
δοτων σημειώσεων τοῦ ἀρχείου Κουμανοῦδη, γιατί θὰ μᾶς ὑ-
ποχρέωνε ν' ἀσχοληθοῦμε μ' ἕνα πολὺ πῖθ σύνθετο ζήτημα·
ἕνα θέμα πού περιμένει τὸν ἱστορικό του, θέμα ὁμῶς ἰδιαίτερα
δύσκολο: μὲ τὸν πῖθ συνοπτικὸ τρόπο μποροῦμε νὰ τὸ χαρα-
κτηρίσουμε ὡς τὸ φαινόμενο τῆς ἐθελοντικῆς αὐτολογοκρισίας

Σκίτσα τοῦ Κουμανοῦδη
(Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανοῦδη)

τά του διακρίνεται ἕνας συνεχῆς διάλογος μὲ τὸν Σλέγκελ, ὅ-
ταν ἔχει νὰ κάνει μὲ δραματούργια. Ὁ Σλέγκελ (ἡ «Δραμα-
τούργια» τοῦ Σλέγκελ) εἶναι ὁ κατεξοχὴν ἄξονας πού τὸν
προσανατολίζει στὶς κρίσεις του, μὲ τίς ἀναγκαῖες ὁμῶς ἀπο-
κλίσεις καὶ κριτικὰ σχόλια.⁸ Διατρέχοντας τὸ ἀρχεῖο τοῦ
Σ.Α.Κ. εἶναι ἐμφανεῖς ἡ συνεχῆς ἀνάγνωση καὶ ὁ προβλημα-
τισμὸς του (ἐπὶ δεκαετίες) πάνω στὸ ἔργο τοῦ Σαξέπτηρ. Στὰ
1889 σημειώνει: «ξαναδιάβασα τὸ Ὀνειρο θερινῆς νυκτός
πῖθ προσεκτικὰ ἀπὸ γερμανικὴ μετάφραση. Αὐτός ὁ δαιμό-
νιος ἄνθρωπος ἦτο καὶ φυσειώστωρ μεγαλύτερος τοῦ Linnaeus.
(...) Τί λεπτότητες καὶ αἰθεριότητες τοῦ βίου τῶν φυ-
τῶν καὶ τῶν ζώων!!! Εἶναι δυνατόν ποτέ νὰ μεταφραστοῦν
αὐτὰ...».⁹

Κι ὁμῶς ὁ ἴδιος στὴν Κρίση τοῦ 1857, ἀπαριθμῶντας τὰ ἐ-
λαττώματα τῶν ὑποβληθέντων ἔργων, ἔγραφε: «Εἶναι ἡ

καὶ ἐθελοντικῆς προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν τῶν περισσοτέρων λο-
γίων στὶς σκοπιμότητες πού κάθε φορά θεωροῦνταν ὡς ἐθνικὰ
ὠφέλιμες ἢ ἐπιτακτικὲς. Τέτοιο ζήτημα εἶναι καὶ τὸ γλωσσι-
κό. Κάθε φορά πού φάχνει κανεὶς λίγο πῖθ βαθιὰ τὰ πράγμα-
τα, διαπιστώνει μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη συχνότητα ὄψεις
αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Ἡ αὐτολογοκρισία, ἀκόμη ὁ εὐνουχι-
σμός τῶν πραγματικῶν δυνατοτήτων τῆς λογισύνης τοῦ
19ου αἰῶνα ἐν ὀνόματι τῶν ἐθνικῶν προτεραιοτήτων περιμέ-
νουν τὴ μελέτη τους¹¹ καὶ τὸ ἀρχεῖο Κουμανοῦδη ἀντανακλᾷ
ποικιλότροπα καὶ πλούσια ὄψεις αὐτῶν τῶν συμπεριφορῶν.

Πέραν τούτου, στὴν περίπτωση Κουμανοῦδη μποροῦμε νὰ
παρακολοθησοῦμε μιὰ, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀντιφατικὴ πο-
ρεία στὸν δημόσιο βίον του, ἴσως ὁμῶς καὶ καθόλου ἀντιφατι-
κὴ ἂν παραμερίσουμε ὀρισμένα ἐμπόδια καὶ αὐτὸ χωρὶς τὴ
βοήθεια τῶν ἀνεκδότων (μὲ τὴ διπλὴ σημασία). Ἄν θέλομε

νά υποστηρίξουμε ότι ο Κουμανούδης είναι ρομαντικός, τό αρχείο του θά μάς ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο. Έπειδή, έντούτοις, διαφαίνεται ότι ο Κουμανούδης είναι καί κάτι άλλο, κυρίως ή μόνο κάτι άλλο, θά μπορούσε νά εξεταστεί ως παράδειγμα πιά κι όχι ως μιά περίπτωση, γιά νά σκεφτούμε, σέ πρώτη, έστω, μορφή, όρισμένα ζητήματα στά όποια υπάχουν κάμποσες άπορίες.

Άς σημειώσουμε ένδεικτικά όρισμένες δημόσιες καί «αυτολογοκριμένες» δραστηριότητές του:

α. Ο Κουμανούδης λογοτέχνης έμφανίζεται, όπως είδαμε, τό 1851 καταθέτοντας τή βυρωνική έπιρροή πού δέχτηκε. Άπό τά άνέκδοτα σημειώματά του συνάγεται ότι δέν παύει, ούτε μετά από πολλές δεκαετίες, νά διαβάζει τόν Βύρωνα (π.χ. γύρω στό 1890 ξαναδιαβάζει σέ γερμανική μετάφραση καί σχολιάζει τόν Childe Harold).

Ο Φιλολογικός Σύλλογος «Βύρων» τού ζητάει στό 1881 νά συμμετάσχει στήν έπιτροπή πού θά άποφάσιζε γιά τό έπιγραμμα πού θά χαρασσόταν στό άγαλμα τού Βύρωνα στό Μεσολόγγι (μαζί μέ τούς Ε. Ροΐδη, Θ. Άφεντούλη καί Σεμιτέλο). Ο Κουμανούδης δέχεται. "Όμως ό Σύλλογος «Βύρων» πόση σχέση έχει μέ τόν βυρωνισμό τού Κουμανούδη; "Όταν άνακρινώνεται θέμα συζήτησης τού Συλλόγου «Διά ποιών μέσων δύναται ν' άναπτύχθει τό άληθές θρησκευτικό αισθημα παρ' ήμιν», ό Κουμανούδης σχολιάζει στό λευκό τής τυπωμένης πρόσκλησης:

«Έγώ ήθελα προτείνει κατά τήν έναρξιν τών συζητήσεων ως πρώτον βήμα εις τήν καλήν διεξαγωγήν τού ζητήματος, νά μεταβληθί τό όνομα τού Συλλόγου άποδιωκομένου τού Βύρωνος ως άνδρός άθέου ή τουλάχιστον όχι χριστιανού». ¹²

Τό σημειό αυτό είναι κατάλληλο γιά νά υπενθυμίσουμε ένα στοιχείο, σημαντικό τουλάχιστον ως πρός τόν ρομαντισμό, τήν σκληρή αντιβυζαντινή στάση τού Κουμανούδη, τόν αντικληρικαλισμό του, ίσως καί τήν άθεΐα του. Η κυρίαρχη τάση ή έκδοχή τού έλληνικού ρομαντισμού, όπως έμφανίζεται μέ τούς Σούτσους, είναι δύσκολο, γιά λόγους ιδεολογικούς, νά τόν βρίςκει σύμφωνο ή άδιάφορο. Άπό τή σκοπιά τού Κουμανούδη άπέναντι στό φαινόμενο αυτό, έμοιαζε νά δικαιώνεται ό μεγάλος του δάσκαλος ό Κοραΐς πού συσχέτιζε τόν ρομαντισμό μέ τόν ίησουϊτισμό.

β. Ο Κουμανούδης μεταφραστής δημοσιεύει μεταφράσεις τού Schiller, σέρβικων δημοτικών τραγουδιών καί στά άνέκδοτά του (όρισμένα δημοσιευμένα άπό τόν Νίχο Βέη) ¹³ συναντάμε μεταφραστικές δοκιμές κειμένων τών Σαίξπηρ, Γκαΐτε, Χέντερ, Ούγκώ. Τά ξένα όνόματα μέ τά όποια συνδιαλέγεται μέ μεγάλη συχνότητα στά προσωπικά του σημειώματα είναι οί Ρουσό, Σλέγκελ, Σαίξπηρ, Γκαΐτε, Ντιντερό.

Η νεανική, όμως, άνέκδοτη μετάφραση τών Έρειπίων τού Volney (ή μετάφραση άρχίζει τό 1844 στό Βελιγράδι) παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, καθώς μάς οδηγεί πρός μιά περιοχή πού κυρίως θά χρειαζόταν ν' άνιχνεύσουμε. Ο κόμης ντέ Βολνέ (1757-1820) άνήκει σ' αυτή τήν ιδιόμορφη καί άμφισβητούμενη περίοδο, άνάμεσα στόν «καθραυτό» Διαφωτισμό καί «καθραυτό» Ρομαντισμό, στό γύρισμα άπό τόν 18ο στόν 19ο αιώνα, όταν ή έμπειρία τής Γαλλικής Έπανάστασης είναι καθοριστική στή διαμόρφωση τού πολιτισμικού περίγυρου. «Τά Έρειπια» (Les ruines, 1789), όπως καί ό «Φυσι-

κός νόμος» (1793), πού έπίσης μεταφράζει ό Κουμανούδης, είχαν μεγάλη έπιτυχία όταν κυκλοφόρησαν: ύμνος τής έλευθερίας, τής φυσικής θρησκείας, τής ήθικης πού δέν έξαρτάται άπό θρησκευτικές κυρώσεις, ένας νέος έπικουρισμός. Όμως τά Έρειπια έχουν άλλα στοιχεία πού μάς ένδιαφέρουν περισσότερο.

Ο άφηγητής είναι ένας ταξιδιώτης πού περιπλανάται σέ χώρ: πού έχουν χάσει τόν πολιτισμό τους (Συρία, Αίγυπτος) μέ σκοπό νά βρεί τήν άλήθεια. Έμφανίζεται ένα φάντασμα μέ τό όποιο ό άφηγητής διαλέγεται. Μιλάει τό φάντασμα καί ό άφηγητής άπαντά μέ τήν άποστροφή: «Ώ πνεύμα τών τάφων καί τών έρειπίων...». Τό συμπέρασμα είναι ότι ό άνθρωπος θά βρεί τήν άλήθεια όταν γνωρίσει τούς φυσικούς νόμους πού κινούν τίς τύχες τού κόσμου.

γ. Ο Κουμανούδης κλασικός φιλόλογος καί αρχαιολόγος. Ός άσφαλή έκκίνηση γιά νά έρευνήσουμε καί αυτόν τόν τομέα μπορούμε νά θεωρήσουμε τήν νεανική του έπίσης μετάφραση δύο πραγματειών περί τέχνης τού Βίγκελμαν, πού δημοσιεύει μαζί μέ τό μελέτημά του «Πού σπεύδει ή τέχνη τών Έλλήνων τής σύμερον» (Βελιγράδι 1845). Βέβαια, «ή εύγενική άπλότητα καί τό γαλήνιο μεγαλειό τών Έλλήνων» τού Βίγκελμαν δέν παραπέμπουν άμεσα στό δόγμα τού Ρομαντισμού, μήν ξεχνάμε, έντούτοις, ότι τόν θαύμαζαν καί έπηρεάστηκαν άπό αυτόν ό Χέρντερ, ό Γκαΐτε καί Βίλχελμ φόν Χούμπολντ, όνόματα κάθε άλλο παρά ουδέτερα, όνόματα πού μάς υπενθυμίζουν, πού υπαινίσσονται έστω τήν ύπαρξη μιās «τρίτης» περιοχής, πέρα, ή άνάμεσα ή μέσα στόν Διαφωτισμό καί τόν Ρομαντισμό, τουλάχιστον όπως συνηθίσαμε ν' άπαριθμούμε τά τυπικά χαρακτηριστικά τους.

Στήν Ιστορία τής αρχαίας τέχνης (1764) ό Βίγκελμαν είναι ό πρώτος πού προσεγγίζει τήν ιστορία τής τέχνης (τά καλλιτεχνικά φαινόμενα) ως όργανικό στοιχείο τού χρονικού άνάπτυξης καί τής ζωής ενός έθνους στό σύνολό του. Τό έργο του αυτό διασυνδέεται (όπως πληροφορούμαστε άπό δεύτερο χέρι) μέ τόν Λαοκόοντα τού Λέσιγ καί χρησιμοποιήθηκε στή συζήτηση πού προκάλεσε ή δημοσίευση τού Λαοκόοντα,

7. όπ. παρ., σ. 34-35.

8. Γιά παράδειγμα, σ' ένα σημειώμα του γιά τόν Έρρίκο 6ο τού Σαίξπηρ διαβάζουμε: «Ποσώς δέ δέν συμμερίζομαι τήν γνώμην τού Schlegel ότι ή σκηνή ή προς τή κλίνη τού καρδινάλιον είναι άμίμητος. Τί είναι αυτή; Τίποτε άλλο παρά όλίγοι στίχοι άγωνιώντος κακούργου...». Καί άλλου, διαβάζοντας τίς Σφήκες τού Άριστοφάνη σημειώνει: «Άλλά φαίνεται ότι ό Schlegel δέν ένοστιμεύετο τό δράμα διότι είναι έν τών δυσκολωτάτων, ως εις έμέ φαίνεται ένεκα τών πολλών λεπτομερειών περί τά δικαστικά...» Έθνική Βιβλιοθήκη, Άρχείο Σ.Α. Κουμανούδη, Άτακτα, φ. 32. Καί άλλου, διαβάζοντας τή Μερόπη τού Βολταίρου, αναφέρει πάλι τόν Σλέγκελ.

9. Άτακτα, φ. 37.

10. «Ο ποιητικός άγών τού έτους 1857», στό ίδιο, σ. 28.

11. Τά θέματα αυτά διαπλέκονται μέ περισσή εύαισθησία μέ τά έθνικά καί ιδεολογικά ζητήματα πού άναλύει ή Έλλη Σκοπετέα στό βιβλίο της Τό «πρότυπο βασιλείο» καί ή Μεγάλη Ίδέα. Όρεις τού έθνικού προβλήματος στήν Ελλάδα (1830-1880), Έκδόσεις Πολύτυπο, Άθήνα 1988.

12. Άρχείο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 52.

13. Νίκος Βέης, «Έμμετρα κείμενα Στ.Α. Κουμανούδη», Άρχείο τού θρακικού λαογραφικού καί γλωσσικού θησαυρού, ΙΔ (1947-48), σ. 305-347.

συζήτηση στην οποία πήρε μέρος και ο Χέρντερ (1769). Οι μελέτες του Βίγκελμαν για την ελληνική ποίηση επηρέασαν τους Σλέγκελ, Χέρντερ, Λέσιγκ, Γκαίτε — ή φιλοσοφία του της τέχνης είναι τό νήμα που οδηγεί στη χειρωνακτική σύλληψη.

Μαθητής του Βίγκελμαν είναι ο Φρειδερίκος Αύγουστος Βόλφ, ο οποίος διαμορφώνει τον νέο όρο *ἀρχαιογνωσία* και ανανεώνει τό περιεχόμενο των κλασικών σπουδών. Αύτην την νέα *ἀρχαιογνωσία* προβάλλει τό περιοδικό *Φιλίστωρ*. "Ας ακούσουμε τον όρισμό της από τον Δ. Μαυροφρύδη, συνεκδότη του περιοδικού μαζί με τους Σ. Κουμανούδη και Κ. Ξανθοπούλο και στενό πνευματικό του σύντροφο: *ἀρχαιογνωσία*, λοιπόν, είναι «ή επιστημονική αναπαράστασις ή άνοιχοδόμησις του βίου της προκρίτου ή κλασικής λεγομένης αρχαιότητος κατά πάσας τάς σχέσεις της ανθρωπίνης ενεργείας». Η φιλολογία, δηλαδή, συγχώνευεται στην αντίληψη της ιστοριογραφίας εκείνης ή οποία έρευνά και άφηγείται όλες τις έκδηλώσεις μιας ιστορικής περιόδου ως ενότητας που αποτελεί έναν *όργανισμό*. Αντίληψη της ιστορίας κατεξοχήν ρομαντική, άν και ο εισηγητής της βολφιανής σύλληψης της φιλολογίας στην Ελλάδα ήταν ο Κ. Άσώπιος (1850).

Ο Κουμανούδης είναι μαθητής του Μπέκ (Boeckh, 1785-1867) στό Βερολίνο, ο οποίος με τή σειρά του ήταν μαθητής του Βόλφ. Ο Ρ. Φάιφερ, ιδιαίτερα άυστηρός και φειδωλός σε χαρακτηρισμούς που παραβαίνουν τή φιλολογική όρολογία, στην περίπτωση του Μπέκ διατυπώνει τή εξής άποτίμηση: «Είχε άληθινή κλίση στή φιλοσοφία, δέν υιοθέτησε κανένα ιδιαίτερο σύστημα, αλλά χρεωστούσε γενικά πολλά στην ιδεαλιστική φιλοσοφία της εποχής του και στό κίνημα των ρομαντικών, που είχε ζωηρή τήν ιστορική αίσθηση».¹⁴

Ο *Φιλίστωρ*, περιοδικό που στό κυρίως σώμα του ασχολείται με τήν αρχαιότητα (έλληνική και ρωμαϊκή), καλλιεργεί και προωθεί τή βολφιανή και μπεικική μεθοδολογία (ο Βόλφ είναι συγγραφέας μιας «*Μεθοδολογίας της φιλολογικής επιστήμης*») — άλλωστε, ο ίδιος τίτλος του περιοδικού τονίζει τήν ιστορικότητα στην προσέγγιση των θεμάτων. Αύτη ή νέα *ἀρχαιογνωσία* (που στό γερμανικά όρίζεται και με τή λέξη *neohellenism*) πλαισιώνεται στον *Φιλίστωρ* με δύο κυρίως θέματα: τό δημοτικό τραγούδι και τις γλωσσικές μελέτες. Συναντάμε δημοσιεύματα για τό σέρβικο και ιταλικό δημοτικό τραγούδι, συλλογές γλωσσικού διαλεκτικού ύλικού και ιστορικές γλωσσικές μελέτες, του Δ.Ι. Μαυροφρύδη οι περισσότερες, οι όποιες, με τή μέθοδο της ιστορικής γλωσσολογίας προσπαθούν να θεμελιώσουν επιστημονικά τήν άποψη ότι έλληνική γλώσσα είναι ή όμιλουμένη. Στα κριτικά σημειώματα του περιοδικού, σύντομα και άυστηρά κατά κανόνα, άποφεύγεται συστηματικά παρουσίαση βιβλίων της τρέχουσας λογοτεχνικής κίνησης. Θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαίρεση ή βιβλιοκρισία του Κουμανούδη στό βιβλίο του Ι.Μ. Ραπτάρχη: *Συλλογή ξένων δραμάτων προς χρῆσιν της εθνικής ήμών σκηνής. Τόμοι αος και βος περιέχοντες έξ δράματα του Βίκτωρος Ούγου, μεταφρασθέντες εκ του Γαλλικού*. Έν Κωνσταντινουπόλει 1861, και του ίδιου: *Μιά στιγμή*

14. Rudolf Pfeiffer, *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας*. Από τό 13ο μέχρι τό 1850. Άκαδημία Άθηνών - Κέντρον έκδόσεως έργων Έλλήνων συγγραφέων. Σειρά ποιητικών έργων 4, Άθήνα 1980, σ. 208.

διαχύσεως ή άνάμικτα συγκείμενα εκ ποικίλης ύλης πεζής και έμμέτρου, έρρημένης άφελώς ως έν χαρτοφυλακίω, Έν Άθήναις 1861. Η βιβλιοκρισία άποτελεί έναν άυστηρό έλεγχο για τήν προχειρότητα των κειμένων του Ραπτάρχη — βιασύνη και προχειρότητα που συνιστά, όπως παρατηρεί ο Σ.Α.Κ., ένα γενικότερο φαινόμενο, γι' αυτό σημειώνει «*Σένα τό λέγω, πεθερά, για να τ' άκούσ' ή νύφη*», — όσο και για τό γεγονός ότι ο συγγραφέας διασκέυασε τά δράματα του Γάλλου ποιητή και έκανε μεταβολές ως μή ήφειλε. Τά παραπάνω όμως δέν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον για τό πρόβλημά μας: σημειώνουμε άπλώς ότι και ο Κουμανούδης μεταφράζει Ούγκω αλλά δέν δημοσιεύει τις μεταφράσεις του.

Θά σταθούμε σε μιá παρατήρηση του κριτικού προς τον Ραπτάρχη: «*έπρεπε ο μεταφραστής (...)* να εΐπη τά σημειώδεστερα περί αυτού (του Ούγκω), όποιος τις δηλ. φαίνεται ών, συγκρινόμενος προς τους συγχρόνους ή παλαιότερους δραματογράφους, και ποίας είναι ή αρχηγέτης ή όπαδός σχολής, και ούχι δέ να τον έγκωμιάζει ούτω με πλήθος φράσεων γενικών, αίτινες ούδέν ίδιον εύκρινώς έρμηνεύουσι και καταργούσιν άπλώς τον τόπον».¹⁵

Ο Κουμανούδης φέγει τον Ραπτάρχη κοντά στ' άλλα γιατί δέν αναφέρει ρητά τή *Ρομαντική Σχολή*. Στις άνέκδοτες σημειώσεις του εκφράζεται με σαφήνεια: «*Είς τά προλεγομένα του ο Ραπτάρχης λέγει πολλά, αλλά ού τά καιρία, ένιοτε και άλογα όμως. Δέν διαστέλλει τήν ταυτότητα του Ούγου από της των άλλων παντάπαι. Και ή λέξις αυτή 'ρωμαντισμός' λείπει. Επιπόλαιος είναι όλως διόλου*».¹⁶

Ο ίδιος, όμως, όταν αντίγράφει τό πρόχειρο σημείωμα προς δημοσίευση, άφαιρεί τή λέξη *ρωμαντισμός* και διατυπώνει τήν παρατήρηση περιφραστικά. Γιατί για άλλη μιá φορά άποφεύγει να καταθέσει δημόσια αύτη τή λέξη;

Η άπάντηση δέν είναι εύκολη, έστω κι άν μπορούσαμε να συνεχίσουμε άπαριθμώντας άλλα παρόμοια παραδείγματα που ένισχύουν τήν εικόνα που έχει ήδη διαμορφωθεί. Γι' αυτό θα τελειώσουμε με όρισμένες άπλές παρατηρήσεις, οι όποιες συνιστούν ταυτόχρονα έρωτήματα, άπορίες και θέματα προς συζήτηση.

Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης δέν είναι κλασικιστής και αντιρομαντικός. Διαφωνεί όμως με όρισμένες έκδοχές του ελληνικού (κατ' επέκταση, μάλλον, και του εύρωπαϊκού) ρομαντισμού. Συγχρόνως είναι από τους τελευταίους, τους «σκληροπυρηνικούς» διαφωτιστές. Ο αντίβυζαντινισμός, ο αντικληρικαλισμός, ίσως και ή άθεία του, ο θαυμασμός και ή συνεχής μνεία του Κοραή άρχουν για να τεκμηριώσουν τήν άπαρέγκλιτη διαφωτιστική του ιδεολογία. Οι έκδοχές του ρομαντισμού που καταρχήν πολεμάει είναι θρησκευόμενος και αρχαιστικός¹⁷ (στή γλώσσα) ρομαντισμός — πικρόχολα και είρωνικά σχόλια για τους Σούτσους ύπάρχουν στή *Συναγωγή* και στό άνέκδοτα κριτικά του σημειώματα. Οι αντίρρησης του για όρισμένες έκδηλώσεις (ή τήν κυρίαρχη μορφή) του ελληνικού ρομαντισμού έχουν ως κριτήριο τον τρόπον της

15. «Βιβλιογραφία», *Φιλίστωρ* σύγγραμμα φιλολογικόν και παιδαγωγικόν κατά μήνα έκδιδόμενον υπό Σ.Α. Κουμανούδη, Κ.Σ. Ξανθοπούλου, Δ.Ι. Μαυροφρύδου, τόμος τρίτος, Άθήνα 1862, σ. 76.

16. *Άρχείο Σ.Α. Κουμανούδη*, φ. 33.

μετοχετεύσεως, όπως ζητούσε ο ίδιος να κριθεί το 1851 για τη βυρωνική του επίδραση στον Στράτη.

Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει σ' ένα του ποίημα:

«Φεῦ, ποιηταί! μικροπῶλαι ἐγίναμεν καί παντοπῶλαι

Κρώζοντες πλῆθος ἀμούσων κρωγμῶν κ' ἐκκωφαίνοντες ὧτα

Ὅστε, ἐάν ῥωμαντεῖον ὁδοῦ ἰχνηλάτης μεθῶν
Ἴδη τὰ ἄσματ' αὐτὰ θέλει θρηνήσει πικρῶς,
Χόνων Γαλάτεια δάκρυα, ὅτι τό μή περαιτέρω
Δέν κατέφθασ' αὐτός, ἀλλ' ἐπρολήφθ' ὑφ' ἡμῶν,
τῶν φρικῶν ὁπαδῶν Γραικικῆς κλασικότητος...

Νέοι, ἀκούσατε· λέξεις κεναί πυκνωθεῖσαι ἀσώτως,
Πᾶσαν ἰδέαν ἀδράν πνίγουν κ' ἐνόττη' αὐτῆς
Κ' ἔπειτ' ἀφρός ἀβαρής, εὐδιάλυτος μένει, ὦ λύπη!
Πᾶν πονηθέν, καί ζωῆς ἄμοιρον πίπτει νεκρόν.
Ὅταν δέ ἐννοια μία ἀπλή συζευχθῆ μ' ὀπτασίαν
τῆς φαντασίας σαφῆ, μένει ἀθάνατον ὄν,

Ὅτως, νομίζω, ἐφρόνει ὁ Ὅμηρος, οὕτως ὁ Δάντης,
Ὅτως ὁ Σαίξπηρ· ὑμεῖς ἄλλως φρονεῖτε; Ἐμπρός!»

(Πρός τήν φοιβάζουσαν νεολαίαν)

Ὁ λόγος είναι πάλι για κακά, ἄμουςα κατασκευάσματα, ὁ ἔλεγχος για τίς ὑπερβολές, ἀποτέλεσμα κακῆς μίμησης: «ἐάν ῥωμαντεῖον ὁδοῦ ἰχνηλάτης μεθῶν Ἴδη τὰ ἄσματ' αὐτὰ θέλει θρηνήσει πικρῶς».

Τά ὀνόματα τά ὁποῖα μέ μεγάλη συχνότητα συναντᾶμε στόν πνευματικό περίγυρο τοῦ Κουμανούδη, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε είναι κυρίως τά ἐξῆς: Κοραῆς, Σαίξπηρ, Σλέγκελ,

17. Στίς σημειώσεις του για τήν κρίση ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τό 1871 σχολιάζει μία συλλογή μέ τόν τίτλο *Μοιρολόγια* (δείγμα στίχων:

«Ἐμπρός σου μελάνη χαρτί καί κονδύλι
δεξί μου σὺ ἔπαρε χέρι μετά
καί γράψε μέ δύναμη ἔχεις σὺ ὄση
δέν εἶχα στόν κόσμονε...».

«Ἴσως ὁ τρόπος οὗτος ἐμβαίνων εἰς τήν ποιητικὴν μας γλῶσσαν, ἂν ἦδη μάλιστα ὑπάρχει πού συνηθισμένος παρὰ τῷ λαῷ, φέρε τινά δύναμιν, διότι μά τό ναί πολλάκις αἰσθάνομαι τό τῆς νῦν ποιητικῆς γλώσσας ἀδύνατον καί πεζόν». Ἐπίσης σημειώνει για τόν Ἀθανάσιο Διάκο τοῦ Ἀ. Βαλαωρίτη («δὶς τό ἀνέγνωσα»): «Ἄξιον λόγου ποίημα. (...) Πρό πάντων δέν εἶναι ὄσον ἐπρεπε δημοτικόν, διότι ἔχει πάρα πολλήν λογίτητα δι' ἐζητημένων φράσεων καί λέξεων δημοτικῶν μέν, ἀλλ' οὐχί παγκοίνων. Καί ὁ Φιλ. Ἰωάννου εἶπεν ὅτι πολλάς αὐτῶν δέν γνωρίζει». Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 33. Ἐντούτοις, ἡ συλλογή *Μοιρολόγια* δέν προτάθηκε καν για ἔπαινο ἀπό τόν Σ.Α.Κ. Παραθέτουμε ἕνα ἀκόμη σημείωμα, τοῦ 1893, γενικότερης σημασίας: «Ἄν ὁ Ρειπόχ ἔλθῃν φέτος εἰς Ἑλλάδα δέν μέ ἀναζητήσῃ ἐδῶ, μάλιστα δέ ὁ Ψυχάρης, εἶναι καί οἱ δύο πολύ ἀξιοκατάκριτοι, διότι δέν εἶναι κῆρα ἄλλος ἐδῶ, ὅστις να ἔγραφε παλιότερα περὶ γλώσσης κατὰ τά προσηγόμενα ἔτη, ἀφοῦ καί τό περὶ ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης διαγώνισμα τῷ 1860 ἐγώ εἶμαι ὁ συντάξας». Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 35.

Γκαῖτε, Βύρων, Σίλλερ, Ντιντερό, Ρουσώ, Βολνέ.¹⁸ Ἔστω καί ἐνδεικτικά, τά ὀνόματα αὐτά θέτουν ἕνα πρόβλημα. Ὅρισμένα, ὅπως τοῦ Κοραῆ, ποτέ δέν συνδέθηκαν μέ τίς ρομαντικές ἰδέες καί τή ρομαντική διάθεση. Ἄλλοι ἐντάχτηκαν στόν πρῶμο ρομαντισμό ἢ στό κατεξοχὴν ρεῦμα τοῦ ρομαντισμοῦ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐγιναν «ρομαντικοί»: Σαίξπηρ, Σλέγκελ, Γκαῖτε. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Ντιντερό καί ὁ Ρουσώ κατατάχτηκαν στίς παρεκκλήσεις ἢ τίς ιδιόμορφες περιπτώσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Βολνέ, ὅπως καί ἄλλοι συγγραφεῖς πού ἄκμασαν στό γύρισμα τοῦ αἵαμα, για παράδειγμα ὁ Μερσιέ, μέ τόν ὁποῖο ὁ Κουμανούδης παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσες συγγένειες, στά καθιερωμένα σχήματα καί τίς περιοδολογήσεις συνήθως ἀποσιωπῶνται.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τά καθιερωμένα σχήματα Κλασικισμός -Ρομαντισμός, ἀκόμη καί Διαφωτισμός - Ρομαντισμός, ἔχουν ἀρχίσει να χάνουν στίς νεώτερες μελέτες τό αὐτονόητο κύρος τους.

Ἐντούτοις, μία πρώτη ἐντύπωση εἶναι ὅτι ἀπό τήν κλωνισμένη αὐτή διπολική περιοδολόγηση καί κατάταξη δίνονται κατὰ κανόνα δύο λύσεις. Ἡ μία τείνει να ἐνσωματώσει αὐτό πού ἔως πρόσφατα ἀποκαλούσαμε *Προρομαντισμό* στόν καθαυτό ρομαντισμό: ἔχουμε δηλαδή μία ἐπεκτατικὴ τάση τοῦ ρομαντισμοῦ πρὸς τό παρελθόν, τήν κατάκτηση ὅλο καί μεγαλύτερου μέρους τοῦ 18ου αἵωνα. Ἡ ἄλλη, γλαφυρό δείγμα θά μπορούσε να θεωρηθεῖ τό βιβλίον τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη για τόν *Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμό*, παρουσιάζει μία ἐπεκτατικὴ τάση πρὸς τόν 19ο αἵωνα, ἀφομοιώνοντας στό σύστημα τοῦ Διαφωτισμοῦ τόν προρομαντισμό, τήν κίνηση Ὁρμή καί Θυέλλα, τούς Χέρντερ, Γκαῖτε, Σίλλερ, Σλέγκελ κ.ἄ. Ὁ Διαφωτισμός, κατὰ κάποιον τρόπο, οἰκειοποιεῖται τίς βασικές ἰδέες τοῦ Ρομαντισμοῦ. Τά ἐκατέρωθεν ἐπιχειρήματα καί ἱστορικά στοιχεῖα εἶναι ἄφθονα, ἰσοδύναμα καί ἐξίσου πειστικά. Τό πρόβλημα τίθεται ἀπό τή στιγμή πού πρέπει να διαλέξουμε ποιό ἀπό τά δύο συστήματα θά υἱοθετήσουμε, να ὀνοματίσουμε ἰδέες καί φαινόμενα για λογαριασμό κάποιων οἱ ὁποῖοι εἶναι σίγουρο ὅτι ἔθεταν τίς ἐπιλογές τους μέ διαφορετικούς ὄρους καί σέ ἄλλα συμφραζόμενα. Δέν ἔχω να προτείνω μία νέα ὀπτική ἢ μεθοδολογία. Ἡ περίπτωση Κουμανούδη ἀποτελεῖ, ἀπλῶς, ἕνα χαρακτηριστικό καί γλαφυρό παράδειγμα τῶν ἐρωτημάτων πού ὑπαινισσόμαστε καί μᾶς δείχνει ἄλλη μία φορά πῶς τά δικά μας προβλήματα εἶναι ἰσοδύναμα, παρόμοια ἀλλά καί τόσο διαφορετικά ἀπό ἐκεῖνα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς σκέψης καί λογοτεχνίας.

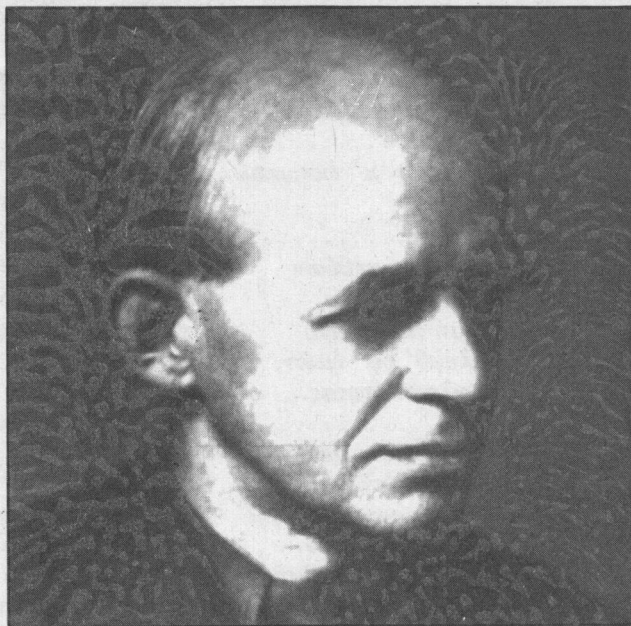
Παραπάνω ἀναφέρθηκε ὅτι ὁ Κουμανούδης δέν εἶναι κλασικιστής καί δέν εἶναι ἀντιρομαντικός. Εἶναι ὅμως ρομαντικός; Δέν μᾶς λείπουν τά δεδομένα για ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα, ἀλλά μᾶς λείπει —πρὸς τό παρόν— ἡ θεωρία ἐκεῖνη πού θά μᾶς ὑποβοηθοῦσε να θέσουμε τό ἐρώτημα σωστά.

18. «Δέν ἔχει τόν Rousseau καί τόν Voltaire καί τόν Volney καί Molière ὅτε τούς βλους των τό Λεξικόν Σχιν. Λεβαδ. ἐνῶ ἔχει βλους Massillon καί Bourdaloue». Ἀρχεῖο Σ.Α. Κουμανούδη, φ. 34.

Στις 4 'Απριλίου συμπληρώθηκαν κί-
λας δέκα χρόνια από τό θάνατο του
μεγάλου ἑλληνιστή Ε.Ρ. Ντόντς, καί ἡ
θέση του στίς κλασικές σπουδές πα-
ραμένει τό ἴδιο προβληματική, ὅπως
τό 1951, ὅταν ἐκδόθηκε τό δημοφιλέ-
στερο ἔργο του *Οἱ Ἑλληνες καί τό πα-
ράλογο*. Ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων
τά ὁποία ἀσχολήθηκε ὁ Ἴρλανδός κα-
θηγητής τῆς Ὁξφόρδης εἶναι ταυτό-
χρονα ἐντυπωσιακά μεγάλη ἀλλά καί
(ιδιότυπα) περιορισμένη. Τό νά μελε-
τήσῃ κανεῖς συστηματικά πλευρές
τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπό τόν
Ὅμηρο στόν Πρόκλο, μέ ἐνδιάμε-
σους τούς τραγικούς, τούς σοφιστές,
τόν Πλάτωνα καί τόν Πλωτῖνο δέν εἶ-
ναι οὔτε συνηθισμένο, οὔτε εὐκολο.
Τό νά συμπεριλάβῃ μάλιστα τούς *Ἱε-
ροῦς λόγους* τοῦ Αἴλιου Ἀριστείδη,
τούς χριστιανούς Πατέρες καί τόν Ὠ-
ριγένη ξεπερνάει κατά πολύ τίς συνή-
θειες τῶν Βρετανῶν κλασικῶν φιλο-
λόγων. Τέτοιο εὖρος ἐνδιαφερόντων ἔ-
χει τό ἀντίστοιχό του μόνο στούς γερ-
μανούς σοφούς τοῦ 19ου αἰῶνα καί σέ
σχετικά λιγοστές σύγχρονες μορφές.

Παρατηρώντας ὡστόσο κανεῖς τά
συγκεκριμένα σημεῖα πού τράβηξαν
τήν προσοχή τοῦ Ντόντς στούς συγ-
γραφεῖς αὐτοῦς διαπιστώνει μίαν ἐμ-
μονή σέ συναφή καί ἀλληλένδετα με-
ταξύ τους ζητήματα. Ἡ *ἀτη* τοῦ Ἀγα-
μέμνονα, ὁ *θυμός* τῆς Μήδειας, ἡ βακ-
χική *μανία*, ἡ *ἐπιστροφή εἰς ἑαυτόν* τοῦ
Μάρκου Αὐρήλιου, τοῦ Ἐπίκτητου
καί τοῦ Πρόκλου, ἡ *ἐκστασις* τοῦ
Πλωτίνου, οἱ *μύχιες σκέψεις* τοῦ Ἀρι-
στείδη, ἡ *ἀμαρτία* καί ἡ *ἀπολύτρωσις*
τῶν χριστιανῶν: ὅλες οἱ προσεκτικά
ἐπιλεγμένες ἔννοιες πού ἀπαντοῦν συ-
χνά στίς μελέτες τοῦ Ντόντς, μᾶς πα-
ραπέμπουν, μέ τόν τρόπο τους, στόν
ἔσω ἄνθρωπο — ἡ καλύτερα, κάτι πού
εἶναι ἀκόμα πιό προβληματικό, στήν
ἱστορία τοῦ *ἔσω ἀνθρώπου*.

Τό ἐγχείρημα αὐτό ἔχει προφανῶς τίς
καταβολές καί τούς προδρόμους του.
Ἡ *Ψυχή* τοῦ Ε. Ρόντε (1894), ἡ *Παι-
δεία* τοῦ Β. Γαῖγκερ (1934 κ.ε.), ἡ
ἀνακάλυψη τοῦ πνεύματος τοῦ Μπ.
Σνέλ (1947), ἔργα ἀπό τά ὁποία ὁ
Ντόντς διδάχθηκε πολλά, ἔχουν πα-
ρόμοιες εὐαισθησίες καί φωτίζουν μέ
τή μέθοδο καί τίς διεισδυτικές τους
παρατηρήσεις ὄψεις τῆς πνευματικῆς
ζωῆς τῆς ἀρχαιότητος πού θά ξανα-
κάνουν τήν ἐμφάνισή τους στούς *Ἑλ-
ληνες καί τό παράλογο*. Εἶναι χαρα-
κτηριστικό μάλιστα ὅτι σ' ὅλα αὐτά
τά ἔργα ὁ ἑλληνικός κόσμος ἀρχίζει
μέ τόν Ὅμηρο καί σταματᾷ λίγο μετά
τόν Πλάτωνα: γιά τήν πλειονότητα
τῶν ἑλληνιστῶν τῆς ἐποχῆς, ἡ ἑλλη-
νική

Ψυχανάλυση καί ἱστορία

Δέκα χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Ε.Ρ. Ντόντς

τοῦ Δημήτρη Κυρτάτα

κή ἱστορία σταματοῦσε μέ τή μάχη
τῆς Χαιρώνειας: ἀκολουθοῦσε κάτι
πολύ διαφορετικό, στό ὁποῖο εἶχε δο-
θεῖ ἀπό τόν πρῶτο του μελετητή, τόν
Ζ.Γκ. Ντρώζεν, ἡ ὀνομασία «ἑλλη-
σμός» (= ἑλληνιστική ἐποχή).

Ὁ Γαῖγκερ, ὅπως εἶναι γνωστό,
στράφηκε ἀργότερα στή χριστιανική
γραμματεία καί σέ μεγάλη πιά ἡλικία
κατέγραψε τίς προκαταρκτικές σκέ-
ψεις αὐτοῦ πού ἤλπιζε κάποτε νά ὀλο-
κληρώσει σέ τέταρτο τόμο τῆς *Παι-
δείας* του. Ὁ τόμος αὐτός δέν γράφτη-
κε ποτέ, καί τό μικρό βιβλίο *Ὁ πρῶ-
μος χριστιανισμός καί ἡ ἑλληνική παι-
δεία* (1961) παρέμεινε εἰσαγωγή καί
ταυτόχρονα τελευταία λέξη στό νέο
αὐτό ἐρευνητικό πεδίο. Κατά παρό-
μοιο τρόπο ὁ Ντόντς θέλησε νά «συμ-
πληρώσει» τούς *Ἑλληνες καί τό πα-
ράλογο* μέ τό μικρό βιβλίο του *Ἐθ-
νοί καί χριστιανοί σέ μιά ἐποχή ἀγα-*

νίας (1965), πού ἀνιχνεύει κι αὐτό τό
διάλογο τῶν ἐθνικῶν μέ τούς πρώτους
χριστιανούς. Χωρίς νά μπορούμε νά
μποῦμε ἐδῶ σέ πολλές λεπτομέρειες,
ἀξίζει νά σημειώσουμε ὅτι λίγο πρῖν τά
μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα εἶχε ἀναδειχτεῖ
σέ ὄλο της τόν πλοῦτο ἡ «ὑστερη ἀρ-
χαιότητα», μιά ἐποχή πού συμπερι-
λάμβανε κατά κάποιον τρόπο σέ μιά ἐ-
νότητα τή σύνθεση τοῦ ἑλληνιστικοῦ,
τοῦ ρωμαϊκοῦ καί τοῦ χριστιανικοῦ
κόσμου. Μελετητές ὅπως ὁ Γαῖγκερ
καί ὁ Ντόντς ἀνοίγαν τώρα τό δρόμο
γιά τήν κατανόηση τῆς πνευματικῆς
κληρονομίας αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Πρέ-
πει νά δοῦμε τά δύο μικρά βιβλία τους
γιά τά ὁποία ἐγινε λόγος κάτω ἀπ' αὐ-
τό τό πρίσμα γιά νά καταλάβουμε τήν
πραγματική τους καινοτομία. Τά προ-
γενέστερα ἔργα πού ἀσχολοῦνταν μέ
τήν ἴδια περίοδο ἀναφέρονταν εἴτε
στόν κόσμο τῶν ἐθνικῶν εἴτε στόν κό-
σμο τῶν χριστιανῶν — πολύ σπάνια

και στους δύο αυτούς κόσμους μαζί, και πάντως στις διαφορές τους και όχι στα κοινά τους σημεία.

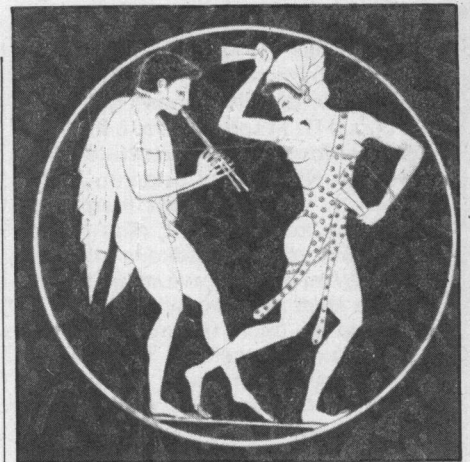
Έκτός από τους κλασικούς γερμανούς φιλόλογους, ο Ντόντς αναγνώριζε πάντα τις όφειλές του και στους μελετητές της θρησκείας. Χωρίς τὰ πορίσματα του Μ.Π. Νίλσον για τή θρησκεία των Έλλήνων είναι ζήτημα αν θα μπορούσε να προχωρήσει τό δικό του πολύ πιο σύνθετο και πρωτότυπο δρόμο. Μεγαλύτερη άκόμα είναι ή όφειλή του στον Α.Ζ. Φεστυζιέρ, ιδιαίτερα σε ζητήματα ιστορίας του χριστιανισμού. Θα πρέπει όμως να γίνει ξεχωριστά λόγος για τό δάσκαλό του, τόν Γκ. Μάραυ. Τό βιβλίό του Μάραυ πού άσκησε τή μεγαλύτερη επίδραση τήν εποχή του ήταν τὰ *Τέσσερα στάδια τής ελληνικής θρησκείας* (1912). Προετοιμάζοντας τό 1925 μιά νέα έκδοση, ό Μάραυ αισθάνθηκε τήν ανάγκη να προσθέσει ένα άκόμα κεφάλαιο και να αλλάξει τόν τίτλο σε *Πέντε στάδια τής ελληνικής θρησκείας*. Στο «πέμπτο στάδιο» κάνει τήν εμφάνισή της ή θρησκευτική σκέψη τής «ύστερης αρχαιότητας» για τήν όποία έγινε ήδη λόγος. Έδω, συναντάμε για πρώτη ίσως φορά, καθαρά διατυπωμένη τήν άποψη ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ανθρώπων τής ίδιας εποχής πού πρεσβεύουν διαφορετικά δόγματα είναι συγγενέστερες μεταξύ τους από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ανθρώπων διαφορετικών εποχών πού πρεσβεύουν τὰ ίδια δόγματα. Στις πρώτες κιόλας σελίδες του βιβλίου του για τούς έθνικούς και τούς χριστιανούς, ό Ντόντς δηλώνει ότι δέν τόν ενδιαφέρουν τόσο οι διαφορές των δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων όσο οι κοινές τους τοποθετήσεις και τὰ κοινά τους βιώματα.

Όσο μεγάλες πάντως κι αν είναι οι όφειλές του Ντόντς σε ανθρώπους όπως ό Μάραυ και ό Γαίγκερ, θα πρέπει να τονίσουμε ότι μόνον αυτός άνδειξε σε αντικείμενο μελέτης τό θρησκευτικό βίωμα. Στα έργα των δύο άλλων, θρησκεία είναι κυρίως τὰ δόγματα, και διάλογος έθνικών και χριστιανών, οι φιλοσοφικού χαρακτήρα συζητήσεις για τή φύση του θεού και τό ρόλο τής θείας πρόνοιας. Για τόν Ντόντς αντίθετα, παρόλο πού οι συγγραφείς πού επέλεξε να μελετήσει ήταν οι κατ' έξοχήν φιλόσοφοι τής εποχής τους, όπως ό Πλωτίνος και ό Ωριγένης, θρησκεία είναι κυρίως ό τρόπος πού βιώνουν οι άνθρωποι τις σχέ-

σεις τους με τό θείο, με τόν κόσμο, και με τόν έαυτό τους. Η διαφορά αντικειμένου όδήγησε σε τελείως διαφορετική προσέγγιση και μέθοδο.

Αξίζει έδω να σταθούμε σε μιά λεπτομέρεια. Όταν αντικείμενο μιάς έρευνας είναι ή θεολογία ή τὰ δόγματα, έπόμενο είναι ότι αυτά θα αναζητηθούν στα έργα των θεολόγων και των φιλοσόφων. Όταν όμως κανείς ενδιαφέρεται για τή θρησκευτική έμπειρία και τό θρησκευτικό βίωμα θα ήταν πιο λογικό να τὰ αναζητήσει σε έργα πού παρέχουν πληροφορίες για τή ζωή των άλλων ανθρώπων. Ίσως μάλιστα κατά προτίμηση των μή καλλιεργημένων ανθρώπων. Ό ίδιος ό Ντόντς δηλώνει ότι ασχολείται περισσότερο με τούς έθνικούς απ' ότι με τούς χριστιανούς επειδή τούς γνωρίζει καλύτερα. Μπορούμε να συμπληρώσουμε ότι ασχολείται περισσότερο με τούς φιλόσοφους και τούς θεολόγους επειδή τούς καταλαβαίνει καλύτερα. Λόγω τής παιδείας αλλά και τής ιδιοσυγκρασίας του, ό Ντόντς αισθανόταν έντονα μόνο στό κόσμο τής φιλοσοφικά επεξεργασμένης σκέψης. Επιδεικτικά άπόντες από τό έργο του είναι οι συγγραφείς τής Καινής Διαθήκης και οι βίοι των άγιών. Η έκστασις του Πλωτίνου, πού είναι διατυπωμένη με όρους κλασικής φιλοσοφίας κάνει συχνά τήν εμφάνισή της στό βιβλίό για τούς έθνικούς και τούς χριστιανούς. Η *έκστασις* του Παύλου, πού καταγράφεται με τρόπο άπλοϊκό στις Πράξεις των Άποστόλων, δέν αναφέρεται ούτε μιά φορά.

Δέν είναι δυνατόν να άπαριθμήσουμε έδω όλες τις έπιρροές πού δέχτηκε ό Ντόντς στη μελέτη τής ελληνικής θρησκείας. Θα πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε ειδικά τήν Τζαίν Χάρισον, παρόλο πού αντικείμενό της ήταν κυρίως ή κοινωνική καταγωγή τής ελληνικής θρησκείας σε μιά εποχή πολύ μακρινή για να σχετίζεται άμεσα με τις έπιλογές του Ντόντς. Η Χάρισον όμως, όπως και ό Μάραυ έφερε στη μελέτη τής θρησκείας τις θεωρητικές προσεγγίσεις των ανθρωπολόγων και του Ντυρκέμ, καινοτομία πού έμελλε να άσκήσει μεγάλη επίδραση για πολλές δεκαετίες. Αν και ό Ντόντς δέν έπρόκειτο να ακολουθήσει τήν ίδια μέθοδο, δέχτηκε ωστόσο τό βασικό δίδαγμα ότι μελέτη τής θρησκείας χωρίς προσφυγή στη θεωρία δέν είναι δυνατόν να άποφέρει καρπούς. Έτσι, αν τό τελευταυργικό και τό λατρευτικό μέρος τής θρησκείας μπορούσε να γίνει κατανοητό με τή βοήθεια τής κοινωνιολογίας και τής ανθρωπολογίας, τό

θρησκευτικό βίωμα μπορούσε να γίνει κατανοητό μόνο με τή βοήθεια τής ψυχολογίας.

Οι περισσότεροι φιλόλογοι και ιστορικοί πού διάβασαν τις μελέτες του Ντόντς τήν εποχή πού γράφτηκαν, άποδέχτηκαν τήν παρουσία του Φρόντ μεσα στη συζήτηση για τή σκέψη και τὰ θρησκευτικά βιώματα των αρχαίων, ως μιά παραξενιά πού θα μπορούσε και να λείπει. Όπαδοί τής ψυχανάλυσης πού να ασχολούνται με τή θρησκεία υπάρχουν πολλοί, αλλά φιλόλογοι και ιστορικοί τής αρχαιότητας πού να τεκμηριώνουν τις άπόψεις τους στην *Έρμηνεύα των όνείρων* υπάρχουν ελάχιστοι. Διαβάζοντας ωστόσο τόν Ντόντς χωρίς τήν ψυχαναλυτική του τεκμηρίωση, άκόμα και ό πιο καλόπιστος αναγνώστης, μολότι άντιλαμβάνεται τήν αξία του έγχειρήματος, δέν μπορεί να άφομοιώσει τὰ πορίσματά του, και έτσι, δέν μπορεί ούτε να τὰ βελτιώσει, ούτε να τὰ συνεχίσει. Και σήμερα άκόμα, ενώ ακούγονται πολλοί έπαινοι για τόν Ντόντς, μένει κανείς με τήν εντύπωση ότι τό έργο του έχει κιόλας καταλάβει μιά περίβλεπτη θέση στό μουσειό των ιδεών: ή σκέψη του, εκτός από μεμονωμένες παρατηρήσεις, δέν γονιμοποιεί άλλους μελετητές.

Οι κακές σχέσεις των φιλολόγων και των περισσότερων ιστορικών με τή θεωρία γενικότερα και τήν ψυχανάλυση ειδικότερα θα ήταν άρκετός λόγος για να παραμείνει τό έργο του Ντόντς στό περιθώριο, αλλά δέν είναι ό μόνος λόγος. Αν διαβάσουμε προσεκτικά τό έργο μεταγενέστερων μελετητών πού ασχολήθηκαν με συναφή αντικείμενα και πού αναζήτησαν με τήν ίδια έπιμονή θεωρητικά στηρίγμ

τα, θά δοῦμε ὅτι καί πάλι τὸ ἐγχεῖρημα τοῦ Ντόντς παραμένει μετέωρο καὶ προβληματικό. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οὔτε ὁ Π. Μπράουν οὔτε ὁ Μ. Φουκώ διαλέγονται ἐποικοδομητικά μέ τὸ ἔργο τοῦ Ντόντς. Ὁ βασικός λόγος βρίσκεται νομίζω σ' ἕνα θεωρητικό πρόβλημα πού ὁ Ντόντς οὔτε ἔλυσε, ἀλλά οὔτε καί ἀντιμετώπισε ποτέ ρητά: ἡ σχέση τῆς ψυχανάλυσης μέ τὴν ἱστορία εἶναι ἐγγενῶς ἀντιφατική.

Πράγματι, ὅπως τὸ ἀσυνείδητο τῆς ψυχανάλυσης στερεῖται τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου, ὁ ἱστορικός χρόνος δέν μοιάζει νά ἐπιφέρει ἀλλαγές στό ἀσυνείδητο. Ἡ, γιά νά ποῦμε τὸ ἴδιο πράγμα διαφορετικά, ἀποδοχή τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας φαίνεται νά σημαίνει ἀποδοχή τῆς παγκοσμιοτήτας τῶν ψυχικῶν ἐμπειριῶν: τὸ οἰδιπόδιο σύμπλεγμα βιώνεται περίπου μέ τόν ἴδιο τρόπο σέ ὅλες τῖς ἐποχές καί σέ ὅλους τοὺς πολιτισμούς. Οἱ ψυχαναλυτές πού ἔστρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον τους στή ἱστορία, φαίνεται νά ἀποδέχονται σέ γενικές γραμμές αὐτὴ τὴ θεωρητικὴ τοποθέτηση. Ἀρκεῖ νά ξέροῦμε τῖς ἀκριβεῖς συνθήκες ὑπὸ τῖς ὁποῖες ἔζησε ἕνα ἄτομο γιά νά συμπεράνουμε τὴν ψυχικὴ του διάθεση, στήν ὁποία συμπεριλαμβάνεται καί τὸ θρησκευτικό του συναίσθημα.

Ὁ Ντόντς ὅμως ἦταν φιλόλογος καί ἱστορικός, δέν ἦταν ψυχαναλυτής καί ἔτσι ξεκίνησε ἀνάποδα. Ἀναζητήσαστε στί πηγές του πληροφορίες γιά τὸ θρησκευτικό συναίσθημα καί προσπάθησε ἐκ τῶν ὑστέρων νά τὸ κατανοήσαστε μέ ψυχαναλυτικούς ὁρους. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν περιεργό. Οἱ πηγές του ὡδήγησαν τὸν Ντόντς στό συμπέρασμα ὅτι τὰ θρησκευτικά βιώματα δέν ἦταν ἴδια ὅλες τῖς ἐποχές. Ἡ ψυχαναλυτικὴ θεωρία θά μπορούσε νά δεχτεῖ ὅτι διαφορετικὲς συνθήκες ὡδηγοῦν σέ διαφορετικὲς ψυχικὲς διαθέσεις, ἀλλὰ πῶς θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ μιά γενικὴ καί σχετικὰ ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῶν ἀσυνείδητων λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου διαμέσου τῶν αἰῶνων; Ἡ ἐξέλιξη τὴν ὁποία πιστοποίησε ὁ Ντόντς εἶναι ἔννοια τῆς ἱστορίας, ὄχι τῆς ψυχολογίας.

Ὁ Ντόντς δέν εἶχε δυσκολία νά ἀπαντήσῃ στό ἐρώτημα αὐτό. Ἄν οἱ ἀσυνείδητες λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν τὴ δική τους ἱστορία, αὐτὸ ὀφείλεται στό ὅτι ἡ ἱστορία πορεύεται μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά ἐπηρεάζει τοὺς ἐξωτερικούς ὁρους ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, παρόλο πού πολλὰ θρησκευτικά βιώματα ἐπαναλαμβάνονται σχεδὸν πανομοιότυπα κάθε φο-

ρὰ πού οἱ ἄνθρωποι ἀντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα, ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση, ἡ βαθύτερη σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τὸν ἑαυτό του (καί μέ τὸ θεό), στό βαθμὸ πού εἶναι μιά ἀσυνείδητη λειτουργία, ἐξελίσσεται μέ χρόνους καί ὁρους καθαρὰ ἱστορικούς. Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, γιά παράδειγμα,

μποροῦσε νά αισθανθεῖ ἐνοχία δέ γνόριζε τὸ ἠθικὸ ἀμάρτημα μέ τῖς τύψεις συνείδησης πού τὸ συνοδεύουν. Γιά τὸ χριστιανὸ καί τὸν ἔθνικὸ τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐσωτερικευμένη συνείδηση ἦταν τόσο ἀναπτυγμένη, ὥστε νά ἀποτελεῖ ὁδηγὸ βίου — ἀκόμα καί ὁδηγὸ πρὸς τὸ θάνατο. Τελικὰ, γιά νά συνοψίσουμε μέ πολὺ σχηματικὸ τρόπο ἕνα ἰδιαίτερα σύνθετο ζήτημα, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι, γιά τὸν Ντόντς, ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση ἔχει ἱστορία γιατί ὑφίσταται τῖς ἐπιδράσεις τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας. Καθὼς ὁ ἀρχαῖος κόσμος ὡδηγοῦνταν μέσα ἀπὸ τῖς ἀντιφάσεις του στὴ φθορὰ καί στὴν παρακμὴ, ὁ ἄνθρωπος βίωνε τὴν ἐξωτερικὴ πίεση ὡς ἀνασφάλεια καί ἀγωνία. Ἡ θρησκεία πού μπορούσε νά τὸν μετὰδώσει τὸ αἶσθημα κάποιος ἀσφάλειας σ' ἕναν κλυδωνιζόμενον κόσμο εἶχε κάθε λόγο νά κερδίσει τὴν ψυχὴ του.

Ἀλλὰ ὁ κόσμος τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος δέν πορευόταν πρὸς τὴ γενικὴ φθορὰ, τὴν παρακμὴ καί τὴν καταστροφή. Οἱ σημερινοὶ ἱστορικοὶ ξέρουν ὅτι τὸν ἴδιο καιρὸ πού κάποιες τάξεις καταστρέφονταν καί ἀγνοιοῦσαν, κάποιες ἄλλες ἀναδεικνύονταν καί αἰσιοδοξοῦσαν. Ἀπαντᾶντας στόν Ντόντς καί στὴν προηγούμενη γενιὰ ἱστορικῶν, ὁ Π. Μπράουν ἀποκάλεσε τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐποχὴ φιλοδοξίας. Στὸ βιβλίο του *Τὸ φτιάξιμο τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος* (1978), ὁ Μπράουν ἰσχυρίζεται ὅτι ἐνῶ συντελοῦνταν πράγματι ἀλλαγές πού ἀνέδειξαν τὸ χριστιανισμὸ, μεταμορφώνοντας ταυτόχρονα καί τὸν παγανισμὸ, δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά ἀξαναδένητη ἐξωτερικὴ πίεση πού δυνάμωνε τὸ ἐσωτε-

ρικό συναίσθημα τῆς ἀγωνίας καί τῆς ἐνοχῆς. Διερευνώντας τὸ φαινόμενο τοῦ ἀσκητισμοῦ καί τοῦ μοναχισμοῦ, ὁ Μπράουν δέν εἶδε, ὅπως ὁ Ντόντς, τόσο πολὺ μιά ἐντεινόμενη ἐσωτερικὴ ἐνοχί πού στρέφει τὸ μῖσος τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τοῦ ἴδιου του τοῦ σώματος, ὅσο μιά νέου τύπου κοινωνικὴ σχέση καί ἕνα νέου εἶδους πλέγμα ἐξουσίας. Μέ τὴ νέα πνοή πού ἔφερε ὁ Μπράουν στῖς ἱστορικές σπουδές, ἡ κοινωνιολογία ἐμοιάζε νά ξανακερδίζει ἐδαφὸς σέ βάρος τῆς ψυχολογίας.

Ἄντ' ἐπιλόγου στῖς σύντομες αὐτές παρατηρήσεις, θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ὅτι τόσο τὸ καινούργιο βιβλίο τοῦ Μπράουν, *Τὸ σῶμα καί ἡ κοινωνία*, ὅσο καί τὸ ἀνολοκλήρωτο ἔργο τοῦ Φουκώ, *Ἡ ἱστορία τῆς σεξουαλικότητος*, ἐπανέρχονται μέ τὸν τρόπο τους στὰ ἴδια προβλήματα. Δέν μπορῶ νά σταθῶ ἐδῶ στὰ νέα μεθοδολογικά καί θεωρητικά δεδομένα, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀσυνείδητο, ἡ συνείδηση καί οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τὸ σῶμα τους καί τὸν ἑαυτό τους κάνουν καί πάλι τὴν ἐμφάνισή τους, μᾶς βεβαιώνει ὅτι δέν ἔχουμε ἀκόμα ξεκαθαρίσει τοὺς λογαριασμοὺς μας μέ τὸν Ντόντς καί τὸ «παράλογο» πού εἰσηγήθηκε. Ἄντ' νά συνεχίζουμε τοὺς ἐπαίνους γιά τὸ ἔργο του, θά ἦταν ἴσως καλύτερο νά τὸ ξαναδιαβάσουμε κάτ' ἀπὸ τὸ φῶς πού τώρα τοῦ ρίχνεται.

Υ.Γ. Ἀποτιμώντας τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ Ντόντς, δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, ἀξίζει νά σταθοῦμε καί σέ ἕνα ἄλλο ζήτημα. Ὡς κλασικὸς φιλόλογος πού ἀπέδιδε τόσο μεγάλη σημασία στῖς λέξεις καί στῖς ἔννοιες, εἶναι παράδοξο ὅτι πίστευε στὴν ἀνάγκη τῶν μεταφράσεων. Οἱ ἐλληνικὲς σπουδές γι' αὐτόν, ὄχι μόνο δέν κινδύνευαν ἀπὸ τῖς μεταφράσεις, ἀλλὰ μόνο χάρη σ' αὐτές θά μπορούσαν νά περιωθθῶν. Ὅσο σημαντικὲς κι ἂν εἶναι οἱ λέξεις, ὁ Ντόντς φαίνεται νά πίστευε ὅτι τὸ ἀσυνείδητο ἔχει τὴ δική του γλῶσσα.

Σώπαινε ακόμα, 'Αλτουσέρ!

του 'Ετιέν Μπαλιμπάρ

Ναί, σώπαινε ακόμα, αφού θά μιλήσουμε έμεις για σένα. 'Αλλά αν δέν τό κάνουμε έμεις, ποιός θά τό κάνει; Και αν κανένας δέν μιλήσει, δέν σοῦ μιλήσει, πρέπει νά σωπαίνεις αιώνια. "Οχι μόνο «δημόσια», αλλά και «ιδιωτικά».

"Επρεπε αλήθεια νά αρχίσω έτσι; Τό 1984 ή τό 1985, ό 'Αλτουσέρ μου είχε πεί: Όλοι έσεΐς μιλάτε για μένα! "Ολος ό κόσμος μου μιλάει για μένα, μου λέει τίς αλήθειές μου. Μόνο έγώ δέν έχω δικαίωμα στό λόγο. Και ήταν αλήθεια. "Ηταν αλήθεια ιδιωτικά, γιατί ή πραγματικότητα του φόνου και ή ύποψία τής τρέλας διαφθείρουν τή φίλια. "Ηταν δημόσια αλήθεια κυρίως, αλλά μέ τρόπο ακόμη πιό αντιφατικό. Δέν μιλάμε για τόν 'Αλτουσέρ, όπωσδήποτε όχι... 'Αλλά θά ξαναμιλούσαμε, νά είστε σίγουροι, αν τύχαινε και άποτολμούσε ό ίδιος νά μιλήσει. Θά ξαναμιλούσαμε όπως μιλήσαμε, έντονα, στό τέλος του 1980 και τήν άρχή του 1981, για νά προτείνουμε έρμηνείες και κρίσεις για τό φόνο τής 'Ελένης, καταγγελίες γεμάτες άγαλλίαση και πένθιμες δικαιολογίες. "Ενας καθηγητής στή Σορβόννη δήλωσε από καθέδρας: «'Εγώ σās τό είχα πεί, ότι αυτή ή φιλοσοφία είναι άνθρωποκτόνος». Παλιοί φίλοι είπαν: ή γυναίκα του δέν ήταν τύρανός του (παραμένει τό ότι υπήρξε θύμα του). 'Αλλά έδω και όκτώ χρόνια ύπάρχει μόνο ή σιωπή, πού μόλις διακόπτεται, πού μόνο από λάθος διακόπηκε κάποιες φορές. Μιά στενάχωρη σιωπή για όρισμένους. Τρομαγμένη για άλλους, πού άναρωτιούνται ποιά σημασία δίνουν στήν δική τους ιστορία εκ των ύστερων αυτά τά γεγονότα. Στρατηγική άλλου: τό τάδε φυλλάδιο έναντια στόν «στρουκτουραλισμό» τών δεκαετιών '60-'70, πού κυκλοφόρησε πρόσφατα μέ έπιτυχία, δέν παρυσίαζε ως εκπρόσωπο τής γαλλικής μαρξιστικής έκδο-

χής τόν... Μπουρντιέ (πού πρέπει νά εκτίμησε τό δώρο)! Σιωπή σε έργήγορη άλλωστε: γιατί άρκει νά έμφανιστεί ό «μαρξιστής φιλόσοφος», άκριβώς αυτός, έξω από τούς τοίχους του νοσοκομείου για νά καταγγείλουν οι έφημερίδες τό σκάνδαλο και νά τόν ύποδείξουν ως στόχο σε αυτούς πού θά αυτοδιορίζονταν τιμωροί και εκδικητές τής κοινωνίας. "Οχι μόνον σώπαινε, 'Αλτουσέρ, αλλά κρύψου, φρόντισε ώστε νά συνεχίσουν όλοι νά άγνωσούν τήν κόλαση όπου έσύ ό ίδιος έριξες τόν έαυτό σου. Φρόντισε ώστε οι ίδιοι οι φίλοι σου έντρομοι νά σε άναζητουν εκεί, όσο τό δυνατόν λιγότεροι, όσο τό δυνατόν πιό σπάνια. Περίμενε τίς μαρτυρίες, τίς βιογραφίες, τίς κλινικές μελέτες. "Ετσι τό έρώτημα, αν ή σιωπή σου είναι ή δική σου σιωπή ή εκείνη πού σου επιβάλλουν, θά άναδειχθεί άναπάντητο.

"Η σιωπή του 'Αλτουσέρ: μπορούμε άραγε νά τήν παραβάλλουμε μέ εκείνη του Χέλντερλιν, του Νίτσε, του 'Αρτώ, αυτές τίς «άπουσίες έργου» πού γοήτευαν τόν Φουκώ; 'Αλλά ό φονιάς φιλόσοφος, πού ίσως μείνει στήν ιστορία χάρη σε αυτή τήν ιδιαιτερότητα, δέν μοιάζει μέ τόν ποιητή ή τό φιλόσοφο πού παραληρεί. 'Εξού και οι περιεργες έρωτήσεις πού κάνουν οι τυχαίοι καλοθελητές σε όποιον ύποτίθεται ότι «τόν βλέπει»: τί γίνεται ό 'Αλτουσέρ; πάνω σε τί δουλεύει; τί γράφει; τί σκέφτεται για τήν κατάσταση;

"Η σιωπή του 'Αλτουσέρ, καθώς και ό θάνατος τής γυναίκας του, δέν είναι ούτε «ιδιωτική» ούτε «δημόσια» (όπως δέν είναι ούτε ιδιωτικοί ούτε δημόσιοι, σύμφωνα μέ τόν όρισμό πού προτείνει, οι «ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους»). Παραδόξως ή σιωπή αυτή έχει, έπίσης, κάτι τό πολιτικό. "Η καλύτερα, αίχμαλωτίζει κάτι από τήν πολιτική, τά άποτελέσματα και τήν σημερινή κατάσταση

της, ἂν καί δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ μόνον σέ αὐτή. Εἶναι ἡ σιωπή ἑνός ἀνθρώπου θαμμένου ζωντανού, ἑνός νεκρού πού ζεῖ μέσα στή φιλοσοφία καί μέσα στήν πολιτική.¹

Ἔτσι αὐτά εἶναι πολύ μακάβρια, θά πεῖτε. Εἶναι τά γεγονότα. Δέν περιμένετε, βέβαια, νά καμωνόμαστε ὅτι εἶναι χωρίς συνέπειες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐγώ, ἀπό τή μεριά μου, εἶμαι ἀνίκανος γιά κάτι τέτοιο.

Πῶς μιλάει κανεῖς γιά ἕναν ζωντανό νεκρό; Ὅπως γιά ἕναν νεκρό, ἢ ὅπως γιά ἕναν ζωντανό; Σέ ποιόν χρόνο τῆς γλώσσας: στόν ἐνεστώτα ἢ στόν παρελθόντα; Λέει κανεῖς «ὁ Ἄλτουσέρ σκέφτεται ὅτι...», ἢ «ὁ Ἄλτουσέρ σκεφτόταν ὅτι...»; Γιατί ὄχι σέ μέλλοντα χρόνο «ὁ Ἄλτουσέρ θά σκεφτεῖ ἴσως ὅτι...»; Καί σέ ποιό πρόσωπο μιλάς ὅταν ἀναφέρεσαι σέ αὐτόν: λές «αὐτός», ὅπως γιά μιᾶ «περίπτωση», ἕνα ἱστορικό πρόσωπο ἢ ἕναν ἐξέχοντα καθηγητή; ἢ τοῦ λές «ἐσύ», ὅπως σέ ἕνα φίλο ἢ σέ ἕνα σύντροφο; Πῶς νά καταφέρουμε νά βροῦμε ἐδῶ ἕνα «αὐτός» πού θά ἀκούγοταν σάν ἕνα «ἐσύ»;

Τέλος γιά ποιό πράγμα (τοῦ) μιλάς; Εἶναι δύσκολο νά μῆν ἀρχίσουμε ἀπό αὐτό πού, ἂν δέν προσέξουμε, θά ἔπαιρνε τή μορφή τῆς εἰμαρμένης.

Σέ ποιά στιγμή συνειδητοποίησα ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ «κατέστρεφε», «ἀποδιάρθρωσε» ἢ «χαλοῦσε» αὐτό πού εἶχε φτιάξει; Ἦταν τή μέρα ἐκεῖνη τοῦ Αὐγούστου 1980 ὅταν, ἐξαντλημένος ἀπό τήν ἀϋπνία, μπουκωμένος μέ φάρμακα πού τόν ἔφεραν στά σύνορα τῶν παραισθήσεων, μοῦ τό εἶπε ξεκάθαρα; Δέν θά αὐτοκτονήσω, θά κάνω κάτι χειρότερο. Θά καταστρέψω αὐτό πού ἔχω κάνει, αὐτό πού εἶμαι γιά τούς ἄλλους καί γιά μένα... (Γιατί, οὔτε κἀν ὑποφίαστηκα, οὔτε μιᾶ στιγμή, ὅτι αὐτή ἡ καταστροφή μποροῦσε ἐπίσης νά εἶναι ἡ καταστροφή μιᾶς ἄλλης);

Στήν πραγματικότητα ἦταν πολύ πῖο πρῖν (ἔστω καί ἂν τό κατάλαβα ἐκ τῶν ὑστέρων), τόν Ἰούνιο τοῦ 1976, ἀκριβῶς ὅταν διάβασα ἕνα «ἀνέκδοτο» ἄρθρο, τοῦ ὁποίου μοῦ εἶχε δώσει τό χειρόγραφο. Νά θυμῶμαι σύντομα περί τίνος ἐπρόκειτο.

Ὁ Ἄλτουσέρ εἶχε κληθεῖ νά συμμετάσχει σέ ἕνα γαλλο-αμερικανο-σοβιετικό «συμπόσιο γιά τό Ἄσυνειδητο», πού προετοιμαζόταν πολλά χρόνια καί ἔγινε τελικά στήν Τυφλίδα τῆς Γεωργίας τό 1979. Δέν πῆγε ἐκεῖ, ἀλλά εἶχε ἀπό πρῖν συντάξει καί στείλει στόν Γάλλο ὀργανωτή (τόν Δρ. Λεόν Σερτόκ) ἕνα μεγάλο καί τεκμηριωμένο κείμενο μέ τίτλο «Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ δόκτορα Φρούντ». Συγχρόνως, ὅπως τό συνήθιζε, ἔστειλε ἀντίγραφο σέ κάποιους φίλους ζητώντας τή γνώμη τους γιά τήν μορφή καί τό περιεχόμενο. Ἦμουν ἕνας ἀπό αὐτούς, μαζί μέ τήν Ἐλισάβετ Ρουντινέσκο, τόν Ζάκ Νασίφ καί τόν Μισέλ Πεσέ — ὅπως ἔμαθα ἀργότερα. Καί οἱ τρεῖς, φαίνεται, ὅτι τό βρῆκαν λανθασμένο καί ἐπικίνδυνο, καί ἀπέτρεψαν τόν Ἄλτουσέρ ἀπό τό νά τό δημοσιεύσει ὅπως ἦταν. Πείστηκε ἀπό τά ἐπιχειρήματά τους; Ἦ ἀπλῶς αὐτοὶ συνάντησαν τή δικιά του ἀπόρριψη; Πάντως ἀπέσυρε τελειῶς τό κείμενο, καί τό ἀντικατέστησε μέ ἕνα ἄλλο.²

Ἐγώ ὥστόσο — ἄσχημα πληροφορημένος καθώς ἦμουν γιά τίς θεωρητικές συζητήσεις καί τόν συσχετισμό δυνάμεων πού ἐπικρατοῦσε στούς ψυχιάτρους καί τούς ψυχαναλυτές — ξαφνιάστηκα ἀπό μιᾶ ἄλλη διάσταση τοῦ

κειμένου πού δέν ἄργησε νά μοῦ προκαλέσει ἕνα αἰσθημα δυσφορίας. Στό βαθμό πού προχωροῦσα τήν ἀνάγνωση, εἶχα τήν ἐντύπωση φράσεων «ἤδη διαβασμένων». Κατέληξα στό συμπέρασμα ὅτι αὐτές τίς φράσεις, πράγματι ὁ Ἄλτουσέρ τίς εἶχε ἤδη γράψει παλιότερα. Δέν ἦταν δύσκολο νά βρῶ πού: κατέφυγα λοιπόν στό περίφημο ἄρθρο «Φρούντ καί Λακάν» τοῦ 1964,³ καί δέν ἄργησα νά διαπιστώσω ὅτι ὁλόκληρα ἀποσπάσματα συλλογισμῶν παρουσίαζαν σημαντικές ἀναλογίες, καί ὅτι ὑπῆρχαν ταυτόσημες διαπιστώσεις. Μέ τή διαφορά ὅτι τά συμπεράσματα πού ἔβγαζε ἦταν διαμετρικά ἀντίθετα. Ἐνῶ τό κείμενο τοῦ 1964 ἔτεινε νά ἀποδείξει ὅτι ὀφείλουμε στόν Λακάν τή δυνατότητα μιᾶς αὐθεντικῆς ἀνάγνωσης τοῦ Φρούντ («Ὁ Λακάν δέ σκέφτεται τίποτα ἄλλο ἀπό τίς ἔννοιες τοῦ Φρούντ, δίνοντάς τους τή μορφή τῆς δικῆς μας ἐπιστημονικότητας, τῆς μόνης ἐπιστημονικότητας πού ὑπάρχει ἡ ἀντιγραφή ἢ τό ξαναγράψιμο τοῦ 1976 ἀπεδείκνυε ὅτι ὁ Λακάν εἶχε ἀντικαταστήσει τή φροϋδική θεωρία μέ μιᾶν ἄλλη θεωρία (μιᾶ «φιλοσοφία τῆς ψυχανάλυσης», βασισμένη στό μή φροϋδικό ἀξίωμα: «τό ὑποσυνειδητο ἔχει τή δομή μιᾶς γλώσσας»). Καί ἐνῶ τό κείμενο τοῦ 1964 ἐξηγοῦσε, ὅτι ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἐπιστήμη, ἔστω καί σέ ἀτελή μορφή, καί οἱ «ἀφαιρέσεις» τῆς (δηλαδή οἱ μεταψυχολογικές ἔννοιες) «εἶναι πράγματι οἱ ἐπιστημονικές ἔννοιες τοῦ ἀντικειμένου τους»,⁴ ἐκεῖνο τοῦ 1976 δῆλωνε ὅτι ἡ πίστη στή σημερινή δυνατότητα μιᾶς «ἐπιστημονικῆς θεωρίας τοῦ ἀσυνειδήτου» ἦταν ἡ κοινὴ ρίζα τῶν ἐκτροπῶν τῆς φροϋδικῆς μεθόδου, τῶν ἀλλοιώσεων, ἢ τῶν μετουσιώσεων τῆς ἀνακάλυψής του. Ἔτσι ὁ Ἄλτουσέρ δέν ἔκανε ἀναφορά στόν ἑαυτό του, δέν διόρθωνε ἢ δέν ἀνέτρεπε τήν ἀρχική του ἐπιχειρηματολογία, ἀλλά ἔκανε τίς ἴδιες λέξεις καί μερικές φορές τίς ἴδιες φράσεις νά λένε ἄσπρο ἐκεῖ πού εἶχαν πεῖ μαῦρο, σάν κάποιον πού θά προσπαθοῦσε νά φτάσει στούς ἀντίποδες, ξαναπερνώντας πάνω ἀπό τά ἴδια του τά ὄβρατα βήματα... Ὅταν ὑπαινίχθηκα μπροστά του αὐτές τίς περιεργές συμπτώσεις, μοῦ εἶπε, ἂν θυμᾶμαι καλά: ἐν πάσῃ περιπτώσει τό κείμενο ἔχει ἀποσυρθεῖ.

Ἀνέφερα αὐτό τό ἐπεισόδιο γιά τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί τήν ἡμερομηνία του. Στήν πραγματικότητα ὑπῆρξαν καί ἄλλα κείμενα ἀπό τό 1976 ἕως τό 1978, περισσότερο ἀνησυχητικά γιά τούς ἀναγνώστες τους, γιατί παρουσιάστηκαν δημόσια καί ἀφοροῦσαν τήν ἴδια τή «μαρξιστική θεωρία», πού πολλοὶ θεωροῦσαν ὅτι τά κλειδιά τῆς τά κρατοῦσε ὁ Ἄλτουσέρ. Μπορεῖ κανεῖς νά βρεῖ τίς ἀντίστοιχες διατυπώσεις στό «Ἐπιτέλους, ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ» (παρέμβαση στό συνέδριο τῆς Βενετίας τόν Νοέμβριο 1977),⁵ καί στή συνέντευξη στήν ἐφημερίδα *Il Manifesto*, πού ἀποτελεῖ συνέχειά του («La questionne dello stato oggi e nella transizione», 4 Ἀπριλίου 1978),⁶ στό ἄρθρο «*Le marxisme aujourd'hui*» πού ἔγραψε γιά τήν Ἐγκυκλοπαίδεια Garzanti,⁷ τέλος στήν μπροσούρα *Ce qui ne peut plus durer dans le parti communiste* (στό ὁποῖο συγχέντρωσε τά ἄρθρα πού δημοσίευσε στόν *Monde* τόν Ἀπρίλιο 1978).⁸

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τό κείμενο τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας *Γκαζάρντι* (ὅπου ὁ Ἄλτουσέρ δίνει, μέσα σέ λίγες παραγράφους, τήν τελική του ἐκδοχή γιά μιᾶ «θεωρία γενικῶν κατηγοριῶν» πού ἐπικρατεῖ στή μαρξιστική θεω-

ρία). Σέ ένα ουσιαστικό σημείο κλείνει τον κύκλο που άνοιξε με την περίφημη εισαγωγή του 1965 στο *Γιά τον Μάρξ*. Έκει κατήγγειλε την άπώθηση της θεωρητικής εργασίας που επιχειρούσε μία συγκεκριμένη αντίληψη για την «ύπεροχή της πολιτικής» (αντίληψη σταλινική, αλλά επίσης «γαλλική», ή αν θέλετε γιακωβίνικη), και τιμούσε τον Λένιν, που επικύρωσε τη θέση του Κάουτσου, σύμφωνα με την οποία η μαρξιστική θεωρία —ή επαναστατική επιστήμη— δεν μπορεί παρά να εισάγεται στο εργατικό κίνημα από τα έξω και από άστους διανοούμενους που έχουν απελευθερωθεί από τις επιταγές της ταξικής τους θέσης.⁹ Κατά συνέπεια απέρριπτε κατηγορηματικά τη διάκριση μεταξύ της «άστικής επιστήμης» και της «προλεταριακής επιστήμης». Αντίθετα τα κείμενα του 1976-1978, που αναπτύσσουν την ίδια μεταφορά της «τομής» και της «άλλαγής πεδίου», εξηγούν ότι ο επαναστατικός χαρακτήρας της επιστήμης του Μάρξ προέρχεται αποκλειστικά από το γεγονός ότι ο Μάρξ «έγινε προλετάριος» (όπως ο Μακιαβέλι είχε πει ότι πρέπει «νά γίνεις λαός» για να καταλάβεις τους Ήγεμόνες), αφού μεταφέρθηκε στο έσωτερικό του εργατικού κινήματος και αφέθηκε να τον εκπαιδεύσουν οι στρατευμένοι, και μέσω αυτών, οι μάζες (κατά τον ίδιο τρόπο ο Άλτουσέρ θά πει άλλου, ότι ο Φρόντ άφησε να τον εκπαιδεύσουν οι ύστερικοί).

Αυτά τα κείμενα που είναι όλα μεταγενέστερα από την διαμάχη για την εγκατάλειψη της δικτατορίας του προλεταριάτου από το ΚΚΓ, και από την αναγνώριση της κρίσης του μαρξισμού ως κρίση έγγενή, που ο σταλινισμός την «άναξωπύρωνε» και την «μπλόκαρε» ή την «άπρωθισε» συγχρόνως —άπορρίπτουν κατηγορηματικά την ιδέα της εισαγωγής της θεωρίας «άπό τα έξω», και καταγγέλουν τη χρησιμοποίησή της για τη νομιμοποίηση των πρακτικών του μηχανισμού των κομμουνιστικών κομμάτων που επιτρέπουν στην άποκομμένη από τις μάζες και τους στρατευμένους εργάτες ήγεσία να τους εξουσιάζει με τη βοήθεια των διανοουμένων. Στο *Γιά τον Μάρξ* μιλούσε για τό «φανταστικό χρέος» που οι διανοούμενοι «θεωρούσαν ότι είχαν συνάψει επειδή δεν γεννήθηκαν προλετάριοι», και για τον τρόπο με τον οποίον τό εκμεταλλεύονταν τό κόμμα για να τους τιθασεύσει, σε βάρος της ίδιας θεωρητικής παιδείας τους, της ικανότητάς τους να αναλύσουν συγκεκριμένα την ιστορία. Μετά τό 1976 ο Άλτουσέρ κατόμαζε ως αίτια του πραγματισμού, του δογματισμού και του καιροσκοπισμού του κόμματος, την περιφρόνησή του για τις μάζες, και κατά συνέπεια την άνικανότητά του να «άκούσει» αυτά που λένε για τις έμπειρίες και τους άγώνες τους (και κυρίως να άκούσει αυτά που άποσιωπούν). Και υπαινισσόταν ότι τό καθήκον των διανοουμένων είναι, όχι να «ύπηρετούν τό λαό» (που τις περισσότερες φορές καταλήγει στο να τον χρησιμοποιούν), αλλά να ξαναδώσουν τό λόγο στις μάζες, τον έπίμονο και σιγανό συγχρόνως λόγο, χωρίς τον οποίον, στην άρχή, ή ίδια ή «έπιστημονική» θεωρία τους δεν θά είχε ποτέ ύπάρξει (ως κριτική θεωρία).

Σέ τελική άνάλυση καταδεικνυε ως τό μείζον σύμπτωμα της κρίσης και της έλλειψης συνείδησης που την χαρακτήριζε τό άπόφθεγμα του Λένιν: «*Η θεωρία του Μάρξ είναι*

παντοδύναμη γιατί είναι άληθινή». Ένω, με κάποιες παραλλαγές, είναι αυτός ο ίδιος που, άπό τό 1965 έως τό 1975, διεκδίκησε στους πιο ύψηλούς τόνους αυτό τό άπόφθεγμα ως την πλέον προκλητική και ριφοκίνδυνη έκφραση της *άντικειμενικότητας* του μαρξισμού. Αντικειμενικότητα που τά κριτήρια της έπαλήθευσής της (πολιτικές έπιτυχίες και άποτυχίες) προϋποθέτουν πάντοτε μία θεωρία που να έρμηνεύει την πάλη των τάξεων (χωρίς βέβαια και να μπορεί να την γεννήσει). Μετά τό 1976 έβλεπε στο άπόφθεγμα αυτό την πιο καθαρή έκφραση της *ψευδαισθήσης της άυτονομίας* της θεωρίας, που την συντηρεί τό ίδιο τό διανοητικό παιχνίδι της (ή τυπική λογική της έκφορφας), και ή κοινωνική λειτουργία των φορέων της, ψευδαισθήση που στην καλύτερη περίπτωση καταλήγει στον ιδεαλισμό, και στη χειρότερη καταλήγει στην παραληρηματική πίστη για την «παντοδυναμία των ιδεών».

Την ίδια έποχή ο Άλτουσέρ θά γράφει ότι *δεν ύπάρχει μαρξιστική θεωρία του κράτους*, όπως δεν ύπάρχει και μαρξιστική θεωρία της επαναστατικής οργάνωσης, και κατά συνέπεια μαρξιστική θεωρία της πολιτικής: άκυρώνοντας έτσι την ίδια του την προσπάθεια, που πάει άπό τό «*Αντίφαση και ύπερπροσδιορισμός*», και τό σχήμα των έπιπέδων της πάλης των τάξεων που προτείνει στο *Γιά τον Μάρξ* και στο *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, έως την προβληματική της «άναπαραγωγής» που προτείνει στο άρθρο του για τους «*Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους*», τό 1970. Στην παρέμβασή του στο συνέδριο της Βενετίας («*Enfin la crise du marxisme*»), θά γελιοποιήσει, με πικρή ειρωνία, τις «μκρές εξισώσεις» του Γκράμσι της φυλακής (Κράτος = καταστολή + ήγεμονία = δικτατορία + ήγεμονία = βία + συναίνεση, κ.λπ.), λέγοντας ότι δεν εκφράζουν τόσο μία θεωρία του κράτους, όσο την άναζήτηση μιās πολιτικής γραμμής για την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας από την εργατική τάξη, και αυτό με έννοιες δανεισμένες από την «πολιτική επιστήμη» αλλά και από τον Λένιν. Αντίθετα στο κείμενο του 1970 χαιρέτιζε τον Γκράμσι ως τον μόνο μαρξιστή που προχώρησε στην κατεύθυνση μιās επιστημονικής θεωρίας του κράτους, μέσα από την άμφισβήτηση της διάκρισης ανάμεσα στις σφαίρες του «ιδιωτικού» και του «δημόσιου». Πώς να μήν σκεφτεί κανείς ότι αυτή ή ειρωνεία έχει στόχο, και τις «μκρές εξισώσεις» του ίδιου του Άλτουσέρ: Κράτος = Κατασταλτικός Μηχανισμός (ΚΜ) + Ίδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους (ΙΜΚ) = μηχανισμός που λειτουργεί «μέ κυρίαρχο στοιχείο την καταστολή (...) και δευτερευόντως μέ ιδεολογία» + μηχανισμοί που λειτουργούν «μέ κυρίαρχο στοιχείο την ιδεολογία και δευτερευόντως μέ καταστολή»;¹¹

Νομίζω ότι είπα άρκετά, για να γίνει αισθητό πόσο συνταρακτική είναι ή τροχιά μιās γραφής που αυτοαναϊρεϊται. Καταλήγει σε ένα σημείο μηδέν, τόσο άπό ύποκειμενική όσο και άπό αντικειμενική άποψη.¹² Ξεκαθάρισμα για ένα ριζικά νέο ξεκίνημα; Η όριστική διακοπή κάθε άλληλουχίας νέων άποφάνσεων; Άλλά τότε γιατί να ξαφνιαζόμαστε που είναι τόσο δύσκολο να διαπεράσουμε την έγκατεστημένη σιωπή για τον «μαρξισμό του Άλτουσέρ», στην όποία αναφέρθηκα πριν λίγο; Μόνον αυτοί που θά καταλά-

βουν, ἔστω καί λίγο, γιατί σωμαίνει, καί κυρίως πῶς σωμαίνει, ἔχουν κάποιες πιθανότητες νά κάνουν τόν Ἄλτουσέρ νά μιλήσει.

Σίγουρα υπάρχουν περισσότερες ἀπό μία πιθανότητες ἐρμηνείες γιά αὐτή τήν αὐτοκαταστροφή πού δέν εἶναι δυνατόν νά παρακαμφθεῖ, καί πού ἀποτελεῖ ἰκανή αἰτία γιά νά μήν μπορέσει κανείς ποτέ νά μιλήσει γιά «ἔργο τοῦ Ἄλτουσέρ», ἄρα γιά «θεωρία τοῦ Ἄλτουσέρ». Οἱ ἐρμηνεῖες αὐτές δέν ἀποκλείουν ἡ μία τήν ἄλλη.

Ψυχολογική ἐρμηνεία: ἡ κατάθλιψη, ἡ φύκωση. Τό ἄτομο Ἄλτουσέρ θέλησε νά ἐξαφανίσει αὐτά πού ἕνα ἄλλο ἄτομο μέ τό ἴδιο ὄνομα («ὁ ἴδιος ἢ ὁ γιός τοῦ πατέρα του»), εἶχε προηγουμένως σκεφτεῖ καί ὑπογράψει. Νά σημειώσουμε ὅμως τήν ἀμφισημία: καταστρέφω μέ τό λόγο καί μέ τό γραπτό —σέ μία στιγμή πού ὅλα δείχνουν ὅτι πιά δέν «ἀκούγομαι»— αὐτά πού κάποτε εἶπα ἢ ἔγραφα, δέν εἶναι μία ἀκραία προσπάθεια γιά νά τά ἐπιστημάνω στόν ἑαυτό μου¹³ καί στούς ἄλλους.

Ἱστοριοκοινωνική ἐρμηνεία. Ἰκανός, ὅσο λίγοι, νά προῖδει τήν «κρίση τοῦ μαρξισμοῦ» καί νά ἐκτιμήσει τή σοβαρότητά της (δηλαδή νά δεῖ ὅτι ἔθιγε τήν ἴδια τήν οὐσία τῆς θεωρίας καί τῆς πολιτικῆς του, ὡς προλεταριακῆς πολιτικῆς), ὁ φιλόσοφος καί ὁ κομμουνιστής Ἄλτουσέρ δέν στάθηκε, ὡστόσο, ἰκανός νά σκιαγραφήσει μία «λύση»: εἴτε γιατί δέν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις, εἴτε γιατί, στήν πραγματικότητα, δέν ὑπάρχει λύση (παρά μόνον, στή «ζωή» ὅπως καί στή «θεωρία», μία ἔξοδος τοῦ μαρξισμοῦ, πρὸς κάτι τελείως διαφορετικό: ἀλλά ὁ Ἄλτουσέρ πάντα ἔγραφε ὅτι, στόν Μάρξ, κάτι ἀρχίζει πού δέν θά ἔχει τέλος). Δέν θέλησε, ὅμως, ἢ δέν μπόρεσε, ὅπως ἄλλοι, νά βγεῖ ἀπό τήν κρίση καταργώντας τό πρόβλημα (πειθόντας δηλαδή τόν ἑαυτό του ὅτι δέν ὑπάρχει ταξική πάλη).

Φιλοσοφική ἐρμηνεία: αὐτό πού ὁ Ἄλτουσέρ εἶχε νά πεῖ (γιά τόν μαρξισμό καί τήν κρίση του, καί γενικότερα γιά τήν πολιτική, τή φιλοσοφία, τήν ἰδεολογία —ἄρα γιά τό φαντασιακό καί τό πραγματικό, ἄρα γιά τό ὑποκείμενο) δέν μπορούσε νά εἰπωθεῖ παρά μόνον μέ τήν μορφή μιᾶς ἄρνησης, ἑνός λόγου σύστοιχου μέ τήν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναίρεσή του. Ἐπρεπε, ἐν ὀλίγοις, νά ἐφαρμόσει στήν πράξη αὐτό πού ἔχουν περιγράψει θεωρητικά ὁ Χάιντεγκερ καί ὁ Ντερντά τήν ἀντιφατική ἐνότητα, στό χρόνο, τῶν λέξεων καί τῆς «διαγραφῆς» τους: διαγραφή ὅμως κάτω ἀπό τήν ὁποία οἱ λέξεις διακρίνονται, γιά νά «ποῦν» τήν μὴ-ἀλήθεια τους — πού ἐντούτοις ἀποτελεῖ τή μόνη μας πρόσβαση στήν ἀλήθεια πού μπορούν νά μεταδώσουν.

Φαινομενικά ἡ ψυχολογική ἐρμηνεία μᾶς ἀφήνει ἐλεύθερους νά χρησιμοποιήσουμε καί νά κρίνουμε τίς σκέψεις γιά αὐτό πού ἀξίζουν ἀπό τήν δική μας ἄποψη. Ἀλλά ὅταν πρόκειται γιά ἕνα ἄτομο πού ἔχει σέ τέτοιο βαθμό ταυτιστεῖ μέ τή σκέψη τῆς ὁποίας ἦταν φορέας, θά παραμένει πάντα ἡ ὑπόψια ὅτι μπορεῖ νά υπάρχουν λόγοι ἐσωτερικοί τῆς αὐτοκριτικῆς.

Ἡ ἱστοριοκοινωνική ἐρμηνεία μας τοποθετεῖ μπροστά σέ μία δύσκολη ἐπιλογή: νά μετριάσουμε τή διάγνωση ὀλοσχεροῦς «κρίσης» γιά νά προτείνουμε «λύσεις» (νά θέσουμε στόν κόσμο τοῦ μαρξισμοῦ ἕνα πρόβλημα πού νά μπορεῖ νά λυθεῖ), ἢ νά βροῦμε περισσότερες δυνάμεις γιά

νά τελειώνουμε ὀριστικά μέ τό δίλημμα τοῦ «τέλους τοῦ μαρξισμοῦ» καί νά δώσουμε ἐπιτέλους στό μαρξισμό ἕνα τέλος «ἀντάξιο» του.

Ἡ φιλοσοφική ἐξήγηση μᾶς ὑποχρεώνει νά ἀποδώσουμε στά κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ μία διασταση πού ξεπερνάει ὅ,τι μέχρι τώρα ἀναζητούσαμε γενικά σέ αὐτά: ὄχι πιά μόνον «θέσεις», ἀλλά τό μὴ μηδενικό ἀποτέλεσμα, ἂν ὑπάρχει, μιᾶς διαδρομῆς πού ἀναιρεῖ τίς ἴδιες τῆς τίς θέσεις (ἢ τίς «τοποθετήσεις» του): ἕνα ἀποτέλεσμα πού ἀναγκαστικά ἐκφράζεται σέ «ἀντιθέσεις».¹⁴

1. Μετά τό 1968 ὑπῆρξε ἀκόμα ἕνας τέτοιος ζωντανός νεκρός: ὁ Βαλντέκ Ροσέ (γραμματέας τότε τοῦ ΓΚΚ), στόν ὁποῖο ὁ Ἄλτουσέρ ἀφιέρωσε τὰ *Στοιχεῖα Αὐτοκριτικῆς*: «Στόν Βαλντέκ Ροσέ πού θαύμαζε τόν Σπινόζα καί μοῦ μίλησε ὥρα πολλή γιά αὐτόν μία μέρα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1966».

2. Ἡ γερμανική μετάφραση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου κειμένου δημοσιεύτηκε στόν συλλογικό τόμο *Ideologie und ideologische Staatsapparate, Aufsätze zur marxistischen Theorie*, VSA, Hamburg/Westberlin 1977, σ. 89-107, μέ τόν τίτλο «Über Marx und Freud». «Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Δόκτορα Φρόυντ» δημοσιεύθηκε τό 1984, χωρίς τήν ἄδεια τοῦ Ἄλτουσέρ, ἀπό τόν Δρ. Σεργόκ, στήν *Revue de medecine psychosomatique et de psychologie medicale*, τχ. 2, 1983, τ. 25, Τουλούζη, σ. 81-97.

3. Τό ἄρθρο ἐπανεκδόθηκε στόν τόμο *Positions*, Editions Sociales, 1976, σ. 9-34. Ἑλληνική μετάφραση στό: Λ. Ἄλτουσέρ, *Θέσεις*, μετ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο 1977, σ. 11-36.

4. Αὐτή ἡ ἐπιμονή κατευθυνόταν κυρίως ἐναντίον στόν Πόλιτσερ, πού ἤθελε νά σώσει τή «συγκεκριμένη» πρακτική τῆς ψυχανάλυσης ἀπό τήν «ἀφρημένη» θεωρητικοποίησή της. Στό «Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Δόκτορα Φρόυντ» ὁ Ἄλτουσέρ γράφει ἀντίθετα ὅτι ὁ ὅρος μεταψυχολογία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ «σάν ὁμολογία καί θεωρητική διάγνωση» (τοῦ ἀδύνατου μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας τοῦ ἀσυνειδήτου).

5. Γαλλικό κείμενο στόν συλλογικό τόμο: *II Manifesto, Pouvoir et opposition dans les sociétés post-revolutionnaires*, Editions du Seuil, 1978.

6. Ἀναπαράγεται στό Αα. Vv., *Discutere lo Stato*, De Donato, Bari 1979· γαλλικό κείμενο στήν ἐπιθεώρηση *Dialectiques*, τχ. 23, (1978).

7. Ἐπίσης δημοσιεύτηκε στήν Ἰταλία στό *Quel che Deve Cambiare nel Partito Comunista*, Garzanti, Milano 1978.

8. Editions Francois Maspero, 1978.

9. Βλ. ἐπίσης, μέ τήν ἴδια ἔννοια, *Lire le Capital*, 2η ἐκδ., τ. 1, σ. 180. Στό «Über Marx und Freud» (στό *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, ὅ.π., σ. 96), ὁ Ἄλτουσέρ γράφει χωρίς νά διστάσει: «Ich war immer davon überzeugt, dass diese Formulierung unglücklich ist...» (Πάντα πίστευα ὅτι αὐτή ἡ διατύπωση ἦταν ἀτυχής...).

10. *II Manifesto, Pouvoir et opposition...*, ὅ.π., σ. 251.

11. *Positions*, σ. 84-85.

12. «Φτάσαμε μέσα στό κόμμα στό σημεῖο μηδέν τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Ἐξαφανίστηκε, καλύφτηκε ἀπό ἄλλο πράγμα...», *Ce qui ne peut plus durer...*, ὅ.π., σ. 92.

13. «Τό ἀσυνειδήτο ἀγνοεῖ τήν ἀντίφαση», θέση τοῦ Φρόυντ, πού ἀναφέρεται συνέχεια ἀπό τόν Ἄλτουσέρ.

14. «Γίνεται λοιπόν κατανοητό ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει μία ἱστορία καί ὅ,τι, παρ' ὅλα αὐτά, τίποτα δέν συμβαίνει σέ αὐτή. Γιατί ἡ παρέμβαση κάθε φιλοσοφίας, πού μετατοπίζει ἢ μεταβάλλει τίς υπάρχουσες φιλοσοφικές κατηγορίες καί κατά συνέπεια παράγει αὐτές τίς μεταβολές στούς φιλοσοφικούς λόγους ὅπου ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας προσφέρει τήν ὑπαρξή της, ἡ παρέμβαση αὐτή εἶναι ἀκριβῶς τό φιλοσοφικό τίποτα, πού τήν ἐπιμονή του διαπιστώσαμε, ἀφοῦ στήν πραγματικότητα μία διαχωριστική γραμμὴ δέν εἶναι τίποτα, δέν εἶναι κἀν γραμμὴ, οὔτε κἀν χάραξη, ἀλλά τό ἀπλό γεγονός τῆς ὀριοθέτησης, ἄρα τό κενό μιᾶς κεκτημένης ἀπόστασης. Αὐτή ἡ ἀπόσταση ἀφήνει τὰ ἔχνη της στίς διακρίσεις τοῦ

Θά έπρεπε έδω —άλλά δέν υπάρχει χώρος— νά ξεκινήσουμε μιά συζήτηση πάνω στό τί είναι αὐτοκριτική: μιά έννοια φορτωμένη μέ ένα πολύ βαρύ παρελθόν καί μέ έξαιρετικά διφορούμενες σημασίες, πού κατέχει κεντρική θέση στό «θεωρητική πρακτική» τοῦ 'Αλτουσέρ. Στήν πραγματικότητα, μπορούμε νά πούμε ότι ανάμεσα στό 1966 καί τό 1976, μετά από τό *Γιά τόν Μάρξ* καί τό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο* καί πρίν από τίς ἀρχές τῆς «ρήξης» μέ τό κόμμα (ἢ μάλλον μέ τήν ἡγεσία του), ἄρα στό διάρκεια τῶν δέκα χρόνων αὐτοῦ πού ὀνομάστηκε ὁ «άλτουσερισμός», ὅλος ὁ λόγος τοῦ 'Αλτουσέρ τελεί ὑπό τόν ἀστερισμό καί τίς ἐπιταγές τῆς αὐτοκριτικῆς,¹⁵ ακόμη καί ὅταν ἀσκέι κριτική σέ ἀντίθετες θέσεις (πού συχνά παίρνει τή μορφή: οἱ θέσεις αὐτές δέν είναι ἱκανές γιά αὐτοκριτική). Ὡστόσο, στό τέλος, ἡ αὐτοκριτική ἀποδεικνύεται ἀδύνατη (ἴσως ὅμως, μέ μιά έννοια, εἶναι ἀπελευθέρωση).

Υπάρχει στόν ἰδέα τῆς αὐτοκριτικῆς ἓνα «διαλεκτικό» μοντέλο, μέ τήν έννοια μιᾶς προοδευτικά βαινούσας διαλεκτικῆς τῆς συνειδητοποίησης καί κατά συνέπεια τῆς ἐκπαίδευσης: ἀναγνωρίζεις τά λάθη σου, γιά νά τά ἀφαιρέσεις καί νά τά διορθώσεις, «διορθώνεις» τή γραμμή καί τή σκόπευση, καταφέρνεις ἔτσι νά καλύψεις τήν «ὑστέρηση» σέ σχέση μέ τήν πρακτική, τήν «ἀπόκλιση» ἀπό τό πραγματικό. Νά γίνεις σύγχρονος μέ τόν ἑαυτό σου καί μέ τά πράγματα. Ἀλλά ἡ διαλεκτική αὐτή δέν καταλήγει ποτέ χειρότερα: δέν ἀρχίζει ποτέ, παρά μόνον μέσα στό φαντασία, στόν πρόθεση. Εἶναι ὑποχρεωμένη νά παραχωρήσει τή θέση της σέ δύο ξεχωριστές, καί πολύ πιό βίαιες, ἐνέργειες: νά μήν ἀλλάξεις τίποτα (γιατί τό ὑποκείμενο αἰσθάνεται ότι οἱ θέσεις του ἀντέχουν στόν κριτική του), νά τά ἀναίρεσεις ὅλα (μέ τήν πλασματική πρακτική ἑνός ξαναγραφίματος). Βίαιη (μη διαλεκτική) ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων.

Αὐτό συνέβη τελικά στόν 'Αλτουσέρ. Αὐτή ἡ δραματική καί ἀπελπιστική «ἀποτυχία» ἔχει κάθε εἶδους συνέπειες. Ὑπῆρχαν πάντα πολλοί ἀναγνώστες πού τούς συνέφερε νά ἀγνοήσουν τίς «αὐτοκριτικές» τοῦ 'Αλτουσέρ, νά ἀρνηθοῦν τή σημασία τους. Σίγουρα γιατί αὐτές ἀφοροῦσαν σταθερά τό ἀντίθετο ἀπό αὐτό πού οἱ ἴδιοι θά ἤθελαν νά τόν δοῦν νά

«διορθώνει» καί νά «ἀναθεωρεῖ». Παραμένει ὅμως τό γεγονός ότι αὐτές οἱ αὐτοκριτικές ἦταν ἀνίκανες νά «ἀλλάξουν» αὐτό πού εἶχε εἰπωθεῖ. Μποροῦσαν μόνον νά τό διαγράψουν. Ἀλλά συγχρόνως ἔχουμε τό μυαλό μας πιό ἐλεύθερο γιά νά δώσουμε προσοχή σέ ἓνα ἀξιοπρόσεκτο χαρακτηριστικό τῶν «άλτουσερικῶν» ἐνοιῶν: οἱ ἐννοιες αὐτές εἶναι ἀείποτε «αὐτοκριτικές». Περιέχουν ἐκ τῶν προτέρων καί γιά πάντα ἓνα στοιχείο ἄρνησης πού τίς θέτει σέ κίνδυνο, πού κάνει ὥστε τό νόημά τους νά εἶναι ἀσταθές τήν ἴδια στιγμή πού διεκδικοῦν τή μεγαλύτερη αὐστηρότητα. Περιέχουν λοιπόν ἐκ τῶν προτέρων ἓνα στοιχείο πού ἀντιτίθεται στό νά καταλήξει ἡ χρήση τους, ἡ ἐξέλιξή τους, στόν μονοσημία μιᾶς θεωρίας «ἐπιτέλους κατακτημένης». Συνιστοῦν ἔτσι, ἐξ ἀρχῆς, ἓνα τρόπο διατύπωσης συλλογισμῶν πού τοποθετεῖ τό ἴδιο τό ὑποκείμενο πού τούς ἐκφέρει σέ κατάσταση ἀσταθοῦς ἰσορροπίας, πού τό προστατεύει ἀπό τήν ἀσφάλεια μιᾶς «θέσης», τήν ἴδια στιγμή πού τήν ὑποστηρίζει.¹⁶ Πρόκειται γιά ἐνόητες ἀντιθέτων ἑνός ἀρκετά ἰδιαίτερου τύπου.

Παράδειγμα: ὁ «θεωρητικός ἀντιανθρωπισμός».

Ἄρα βασίζονται, μάς λέει ὁ 'Αλτουσέρ, στό ἐπίθετο «θεωρητικός» πού ἀπλῶς ξέχασαν νά τό λάβουν ὑπόψη τους κάνοντας («Διατριβή τῆς Ἀμιένης», στίς *Θέσεις*) πώς πιστεύουν ότι τό νά μιλάς γιά θεωρητικό ἀντιανθρωπισμό σημαίνει ότι κάνεις τή θεωρία τοῦ ἀντιανθρωπισμοῦ, δηλαδή τή θεωρία μιᾶς ἀντιανθρωπιστικῆς «πρακτικῆς» (καί μιά καί φτάσαμε ὡς ἐδῶ, γιατί νά μήν ἐρμηνεύσουμε: τή δικαίωση μιᾶς ἀπάνθρωπης πρακτικῆς;). Ἀλλά στόν πραγματικότητα περί τίνος πρόκειται; Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ, ὅπως ὁ ἴδιος διακηρύσσει, δέν «ξεκινᾷ ἀπό τόν ἄνθρωπο» ἀλλά ἀπό τήν ἱστορική δομή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἢ μέ ἄλλα λόγια, δέν θεμελιώνεται ἐννοιολογικά οὔτε στό ἐμπειρικό ἄτομό της, οὔτε στόν ἰδεατότητα τοῦ εἶδους. Τίποτα περισσότερο, ἀλλά καί τίποτα λιγότερα.

Γιατί ὅμως ὁ 'Αλτουσέρ, σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν ἐρμηνεία του γιά τόν θεωρητικό ἀντιανθρωπισμό, δέν παρήγαγε ποτέ τήν έννοια ἑνός «πρακτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ»; Μποροῦμε νά καταλάβουμε ἀρκετά καλά τό γιατί: μιά τέτοια διατύπωση θά ἦταν ταυτολογική.¹⁷ Ὁ σύγχρονος ἀνθρωπισμός εἶναι μιά ἠθική, μιά φιλοσοφία γιά τήν «προτεραιότητα τῆς πρακτικῆς» (μέ τήν έννοια πού ὁ ὅρος αὐτός παίρνει γιά παράδειγμα στόν Κάντ). Καί, ὅπως τό ἀναγνωρίζει ὁ 'Αλτουσέρ, ἡ ἐπαναστατική πρακτική τοῦ προλεταριάτου, ἀπό τή στιγμή πού γίνεται κοσμοθεωρία, παράσταση τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας, πρέπει ἐπίσης νά ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό της ὡς ἀνθρωπισμό... Ἀλλά τότε ἡ

φιλοσοφικοῦ λόγου, στίς κατηγορίες του, στό διάταξη (μηχανισμό) του, πού τροποποιούνται, ἀλλά ὅλες αὐτές οἱ τροποποιήσεις δέν εἶναι οἱ ἴδιες τίποτα, ἀφοῦ δέν δροῦν παρά μόνο ἔξω ἀπό τή δικιά τους παρουσία, μέσα στόν ἀπόσταση ἢ τήν μή ἀπόσταση πού χωρίζει τίς ἀνταγωνιστικές τάσεις τῶν ἐπιστημονικῶν πρακτικῶν, ἐπίδικο ἀντικείμενο τῆς πάλης τους. "Ο,τι ἀληθινά φιλοσοφικό μπορεῖ νά ὑπάρχει σέ αὐτό τό ἐγχείρημα μιᾶς ἀνυπόστατης χάραξης, εἶναι μόνον ἡ μετατόπισή της, ἡ ὁποία ὅμως ἀναφέρεται στόν ἱστορία τῶν ἐπιστημονικῶν πρακτικῶν καί τῶν ἐπιστημῶν. (...) Μάλλον ὑπάρχει λοιπόν μιά ἱστορία μέσα στόν φιλοσοφία, παρά μιά ἱστορία τῆς φιλοσοφίας: μιά ἱστορία τῆς μετατόπισης τῆς ἀέναντι ἐπανάληψης μιᾶς ἀνυπόστατης χάραξης, τῆς ὁποίας ὅμως τά ἀποτελέσματα εἶναι πραγματικά» (*Lenine et la philosophie*, Παρίσι, 1969, σ. 50-51). Εἶναι σίγουρα ριφκοκίνδυνο νά προσπαθήσεις, γιά νά ἐγγράψεις «μιά ἱστορία» μέσα στόν φιλοσοφία, νά πραγματοποιήσεις ὁ ἴδιος καί πάνω στόν ἑαυτό σου τό «ἐγχείρημα μιᾶς ἀνυπόστατης χάραξης».

15. Ἡ καλύτερα μιᾶς «κριτικῆς τοῦ ἑαυτοῦ του», πού στά γαλλικά δέν ἔχει ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο («Soutenance d' Amiens», στό *Positions*, σ. 135).

16. «Προχωρᾶμε καί μετά βλέπουμε», ἔκφραση τοῦ Ναπολέοντα πού ἀναφέρεται συχνά ἀπό τόν 'Αλτουσέρ. Στήν ἀνάγκη βλέπουμε ότι πρέπει νά πούμε τό ἀντίθετο, ἢ μάλλον: νά τροποποιήσουμε αὐτό πού εἰπώθηκε μέ τήν προσθήκη μιᾶς «ἀρνήσης».

17. Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά πούμε: ότι μιά τέτοια συμμετρία θά ἀνασυγκροτοῦσε, στό κέντρο τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου, τήν ἀντίθεση τῆς θεωρίας καί τῆς πρακτικῆς, ἀποκλειστική μεταφυσική ἐναντία στόν ὁποία κατευθύνεται ὅλη ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ 'Αλτουσέρ. Νομίζω ότι αὐτή ἡ ἀπορία (ἀπόρημα, λογικό ἀδιέξοδο, ἄλυτο πρόβλημα) δέν διαφέρει βασικά ἀπό αὐτή πού προτείνω πιό πάνω.

ἔκφραση τοῦ θεωρητικοῦ ἀντιανθρωπισμοῦ περιέχει μιὰ ὀξεῖα ἀντίφαση. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὀρίζει μιὰ ἔννοια «θεωρητικά» ἀντιφατική μέ τήν ἴδια τήν πρακτική τῆς ὁποίας παρέχει τή θεωρία. Ἡ ἀκριβέστερα: μιὰ ἔννοια πού δείχνει μέσα στήν ἴδια τῆς τή διατύπωση (μέ τόσο ἐκτυφλωτικό τρόπο ὥστε χρειάστηκε μιὰ ὀλόκληρη προσπάθεια συμβιβασμοῦ γιά νά τό δοῦμε) τήν ἀξέπεραστη ἀντίφαση ἀπό τήν ὁποία πάσχει ἐσωτερικά ἡ πρακτική τῆς ὁποίας παρέχει τή θεωρία. Ἐπομένως πρέπει νά ἐγκαταλείψουμε τήν πολύ ἀπλή καί πολύ λογική ἰδέα μιᾶς πρακτικῆς πού «θεμελιώνεται πάνω σέ» μιὰ θεωρία ὁμολογῆ καί ὁμώνυμη. Ὁ θεωρητικός ἀνθρωπισμός τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας (σύμφωνα μέ τόν Ἄλτουσέρ, πάντα συνδυασμένος μέ τήν οἰκονομία) ὀρίζει μιὰ συγκεκριμένη ταξική πρακτική. Ἀλλά ἡ μαρξιστική θεωρία (ἀντιανθρωπιστική) τῆς πάλης τῶν τάξεων ὑπόκειται στήν προτεραιότητα μιᾶς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς στήν ὁποία ἐμφανίζεται πάντοτε ἀκόμη ἕνας «ἰδεολογικός ἀνθρωπισμός» (γιά τόν ὁποῖο θά πρέπει ἀργά ἢ γρήγορα νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν εἶναι ἡ μάσκα τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας πάνω στήν πάλη τῶν ἀντιπάλων τῆς, ἢ ἂν εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια αὐτῆς τῆς πάλης, πού ἐπιστρέφει σέ αὐτήν ὡς «συνείδηση», βιωμένη στή φαντασιακή μορφή μιᾶς «ὑποκειμενικότητας»: καθαρότερα, ὁ ἀνθρωπισμός τῶν προλετάρων ὀφείλεται στήν ἐπιρροή τῶν ἀστῶν, ἢ στή δική τους ἰδιαίτερη συνείδηση τοῦ «ἱστορικοῦ γίνεσθαι»);). Οἱ μεταβολές, οἱ διορθώσεις πού θά μπορούσε νά δεχτεῖ δέν θά ἐξαφανίσουν ποτέ αὐτή τήν ἐσωτερική ἀντίφαση (ἐκτός ἂν ἐξαφανιστεῖ ἡ ἴδια ἡ πάλη τῶν τάξεων). Χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι ἀναποτελεσματικές.

Ἄλλο παράδειγμα: ἡ «ἀναπαραγωγή».

Ἐδῶ τά πράγματα εἶναι διαφορετικά, γιάτί ὁ Ἄλτουσέρ δέν προτείνει μιὰ ἐκ προοιμίου παράδοξη ἔκφραση, ἀλλά σταδιακά, μέ διαδοχικές διορθώσεις, μετέβαλλε τό νόημα μιᾶς προφανῶς μονοσήμαντης ἔννοιας. Πράγματι, εἴτε πρόκειται γενικά γιά «ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς», ἢ εἰδικότερα γιά ἀναπαραγωγή τῶν «μέσων ἀναπαραγωγῆς», τῶν «παραγωγικῶν δυνάμεων», τῶν «παραγωγικῶν σχέσεων», ἡ ἔννοια αὐτή προϋποθέτει μιὰ σταθερά. Οἱ ὄροι τῆς παραγωγῆς ἀναπαράγονται οἱ ἴδιοι συνεχῶς στή μορφή πού ἐξασφαλίζει τή συνέχεια τῆς παραγωγῆς, τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, τῆς ταξικῆς κυριαρχίας: ἐν ὀλίγοις αὐτό πού μπορούμε νά ὀνομάσουμε δομή τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀπό πρώτη ἄποψη ὁ Ἄλτουσέρ δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά εἰσάγει σέ αὐτό τό σχῆμα τῆς ἀναπαραγωγῆς (βλέπε τῆς ρύθμισης, ἀφοῦ πρόκειται γιά μιὰ ἀναπαραγωγή ποιοτικά σταθερή, ἀλλά ποσοτικά διευρυμένη) ἕνα συμπληρωματικό κρίκο: αὐτόν τοῦ «ἐποικοδομήματος», συνεχίζοντας ἕνα λανθάνοντα λειτουργισμό πού ἐνυπάρχει στίς μεταφορικές ἐκφράσεις τοῦ Μάρξ γιά τόν κοινωνικό σχηματισμό.¹⁸ Ἀλλά νά πού ὁ κρίκος σπάει στά δύο στό ἐσωτερικό τῆς ἐνότητάς του, σέ καταστατικό μηχανισμό καί ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους. Καί αὐτοί οἱ τελευταῖοι ὀρίζονται ὡς «τό πεδίο καί τό ἐπίδικο ἀντικείμενο» τῆς πάλης τῶν τάξεων, πού σέ αὐτήν κερδίζεται ἢ χάνεται ἡ ὕλική κυρίαρχη μιᾶς τάξης, ἔξω ἀπό τήν ὁποία θά ἦταν ἀδύνατη ἡ διατήρησή

τῆς σχέσης παραγωγῆς - βασικῆς ἐκμετάλλευσης (συγκεκριμένα: ἡ μισθωτή ἐργασία). Ἄρα ἡ προτεραιότητα τῆς «προβληματικῆς τῆς παραγωγῆς»¹⁹ παίρνει μιὰ σημασία ἀκριβῶς ἀντιθετή ἀπό αὐτή πού εἶχε στό σημεῖο ἐκκίνησης: ἀντί νά θεμελιώνει τίς ἱστορικές παραλλαγές πάνω σέ μιὰ σταθερά, ὑποδηλώνει ὅτι κάθε (σχετική) σταθερά προϋποθέτει ἕνα συσχετισμό δυνάμεων. Ἡ διαφορετικά, κάθε δομική συνέχεια εἶναι τό ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα μιᾶς μὴ ἀναγώγιμης σύμπτωσης, μέσα στήν ὁποία ἐδρεύει, κάθε στιγμή, ἡ λανθάνουσα δυνατότητα, ἡ πιθανότητα, μιᾶς κρίσης.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ λέει, πάνω σέ αὐτό τό σημεῖο, πάρα πολλά ἢ πάρα πολύ λίγα. Ἀμέσως προβάλλουν ἀναπάντητες ἐρωτήσεις. Ποιά ἔννοια τῆς ἱστορίας ἐνέχει αὐτή ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἐνδεχόμενου; Εἶναι ἡ ἴδια μέ αὐτήν πού παλιότερα συνδεόταν μέ τήν ἔννοια τοῦ «ὑπερπροσδιορισμοῦ» (*Γιά τόν Μάρξ, Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*);²⁰ Καί ἡ ρῆξη μέ τόν κοινωνιολογικό λειτουργισμό ἢ τήν κοινωνιολογική οὐσιοκρατία, πού παράγεται ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς ἔννοιας τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους στήν καρδιά τῆς «ἀναπαραγωγῆς», ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι αὐτοί εἶναι, ἀκριβῶς, «ἰδεολογικοί» μηχανισμοί, ἢ στό γεγονός ὅτι «ὑλοποιοῦν» τήν πάλη τῶν τάξεων μέσα σέ σχήματα, ὅπου ἡ τελευταία ἂν μπορεῖ νά «διεξαχθεῖ ὡς τό τέλος», δηλαδή μέχρι μιᾶς ἀσυμφιλίωτης σύγκρουσης, μιᾶς ἐπανάστασης; Δέν θά ἦταν δύσκολο νά δείξουμε ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ γύριζε ἀτελείωτα μέσα σέ αὐτό τόν κύκλο. Ἀλλά εἶναι τό ἴδιο καθαρό ὅτι ἡ ἰδιαίτεροτητα τῆς ἀλτουσερικῆς ἔννοιας τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς ὀφείλεται ὀλοκληρωτικά σέ αὐτή τήν ἐσωτερική ἀνατροπή, καί ὅτι εἶναι αὐτή πού μᾶς δημιουργεῖ τήν ἀμφίβολη ἐντύπωση ἐνός ἀνοίγματος τῆς μαρξιστικῆς θεω-

18. Ἀλλά ἐπίσης προσπαθώντας νά ξεπεράσει, μέ τή βοήθεια μιᾶς κατηγορίας δανεισμένης ἀπό τόν ἴδιο τόν Μάρξ, τό ἄλυτο δίλημμα μιᾶς κλασικῆς διατύπωσης πού θέλει τό «ἐποικοδόμημα» (Κράτος, δίκαιο, ἰδεολογία) νά εἶναι συγχρόνως «ἀντανάκλαση» (*Widerspiegelung*) καί ἡ αἰτία μιᾶς «ἀνάδρασης» (*Ruchwirkung*).

19. *Positions*, σ. 68, 76 κ.ε.

20. Ἡ διαδρομή πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν «ἀναπαραγωγή» στόν Μάρξ (στό *Κεφάλαιο*) στήν «ἀναπαραγωγή» στόν Ἄλτουσέρ (στήν ἀνολοκλήρωτη ἐργασία τῆς ὁποίας εἶναι τμήμα στό ἄρθρο «Ἰδεολογία καί ἰδεολογικοί μηχανισμοί τοῦ κράτους»), ἂν καί λιγότερο ἀνεπτυγμένη, παρουσιάζει πολλές ἀναλογίες μέ αὐτή πού ὀδηγεῖ ἀπό τήν «ὀλότητα» (ὄλον) ἢ τή «δομή» (*Gliederung*) στόν Μάρξ στήν «μαρξιστική ὀλότητα» καί στήν «σύνθετη δομή μέ κυριαρχικό στοιχεῖο» στόν Ἄλτουσέρ. Θά χρειαζόταν μιὰ εἰδική συζήτηση γιά νά μάθουμε ἂν ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνεται χρησιμοποιώντας ἄλλους ὄρους, μέ τό πρόσχημα ὅτι διορθώνεται.

21. Ἡ πρόταση αὐτή, γιά τήν ὁποία λέει ὅτι εἶναι «μιὰ ἰδέα πολύ ἀπλή», εἶναι ἴσως ἐκεῖνη πού ὁ Ἄλτουσέρ ἀναζητῆσε περισσότερο καί στήν ὁποία ἀποδίδει τή μεγαλύτερη ἀξία. Στίς *Positions* (σ. 63, 148) διατυπώνεται ὡς ἔξής: «Ἡ πάλη τῶν τάξεων καί ἡ ὑπάρξη τῶν τάξεων εἶναι ἕνα καί τό αὐτό πράγμα» (*pugnare idem est ac existere*, θά ἔλεγε ὁ ἰδεατός Σπινόζα). Σέ σχέση μέ τόν Μάρξ («Ἡ πάλη τοῦ προλεταριάτου ἐναντία στήν ἀστική τάξη ἀρχίζει μέ τήν ἴδια του τήν ὑπάρξη», *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*) ἡ μετατόπιση εἶναι ἐλάχιστη καί ἀποφασιστική. Τά συμπραχόμενα δείχνουν ὅτι ὁ ὅρος «τάξη» πρέπει ἐδῶ νά θεωρηθεῖ μέ δύο συγχρόνως τρόπους: ὡς ἱστορική ἔννοια, καί ὡς κατεχουσα θέση φιλοσοφικοῦ ὀνόματος τῆς ταυτότητας (τό *idem est ac*, ἢ τό ταυτόν γάρ ἐστί τῶν φιλοσόφων), πού εἶναι σάν νά λέει ὅτι ἡ ταυτότητα εἶναι ἀείποτε διαίρεση.

ρίας τή στιγμή πού, κυριολεκτικά, δέν κάνει τίποτε άλλο από τό νά μᾶς δείχνει τά ὄριά της. Καί ἂν εἶχα λίγο χρόνο, θά ἀποδείκνυα εὐκόλα ὅτι αὐτή ἡ ἰδιαιτερότητα ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα μέ αὐτό πού ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τή βασική ὄντολογική πρόταση τοῦ Άλτουσέρ: αὐτήν πού ταυτίζει γενικά, καί μέ ὁποιοδήποτε κόστος, τίς ἔννοιες τῆς «πάλης» καί τῆς «ὑπαρξῆς».²¹

Θά μπορούσαμε νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα. Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἔννοια πού πάνω ἀπό ὅλες παρουσιάζει αὐτό τό χαρακτηριστικό, νά κλείνει μέσα τῆς τήν ἴδια τῆς τήν ἄρνηση εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἔννοια τῆς «ἔννοιας». Ἐάν τουλάχιστον δεχτοῦμε ὅτι περιέχεται στήν ἐπίμονη χρήση, πού κάνει ὁ Άλτουσέρ, ὄρων ὅπως «πρακτική ἔννοια» (ἢ: «σέ κατάσταση πρακτική»), «περιγραφική ἔννοια» (ἢ: «περιγραφική θεωρία»), «ἔννοιες-ὄριο», καθῶς καί στή σχέση πού αὐτοί οἱ ὄροι διατηροῦν μέ τήν ἔκφραση «πρακτική θεωρία».

Ἀπό πρώτη ἄποψη αὐτή ἡ χρήση παρουσιάζει μιά μεγάλη σύγχυση. «Πρακτική ἔννοια» εἶναι μιά περιοριστική ἔκφραση τήν ὁποία ὁ Άλτουσέρ χρησιμοποιεῖ, ἤδη στό *Γιά τό Μάρξ* σέ δύο οὐσιαστικές περιπτώσεις: ἀφενός γιά νά ὀρίσει (ἀναφερόμενος στό παράδειγμα τοῦ «πραγματικού ἀνθρωπισμοῦ») μιά ἰδεολογική ἔννοια «ἔσωτερικά ἀσταθῆ» πού ἀντιπροσωπεύει «μέσα στήν ἰδεολογία τήν ἴδια τήν ἀντίθεση στήν ἰδεολογία», καί ἡ ὁποία, κατά συνέπεια, ἀπαιτεῖ τήν ἴδια τῆς τήν ὑπέρβαση μέσω μιᾶς ριζικῆς ἀλλαγῆς πεδίου, παραμένοντας ὅμως ἐξ ὀρισμοῦ ἔνθεν τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς· καί ἀφετέρου γιά νά δηλώσει (ἀναφερόμενος στό παράδειγμα τῶν λενινιστικῶν ἀναλύσεων τῆς ἐπαναστατικῆς συγκυρίας) μιά ἐπιλογιστική γνώση πού συνδέεται μέ τήν ἐμπειρία μιᾶς συγκυρίας (στήν μὴ ἀναγωγιμότητα τῆς «παρούσας στιγμῆς»), ἀλλά ἡ ὁποία εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ μὴ γενικεύσιμη, καί ἄρα ἔνθεν ἀπό τήν εἰδικά ἐπιστημονική μορφή τῆς θεωρητικῆς ἔννοιας.²² Ἀργότερα —κυρίως στή συζήτηση γιά τήν «μαρξιστική θεωρία τοῦ Κράτους», πού ὀδηγεῖ στήν πρόταση γιά τούς ΙΜΚ — θά ξαναβροῦμε αὐτή τήν ἰδέα, ὅμως μέ μιά πολύ ἐντυπωσιακή ὄξυνση. Καταρχήν τό πεδίο τῶν «πρακτικῶν

ἔννοιῶν» (πού συνδέεται μέ αὐτό πού τώρα ἀποκαλεῖται ἡ «περιγραφική» κατάσταση τῆς θεωρίας) ἐπεκτείνεται σημαντικά μέσα στό σῶμα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Περιλαμβάνει ὁλόκληρες πλευρές τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, πού συνδέονται μέ τήν πολιτική πρακτική τοῦ Μάρξ καί τῶν διαδόχων του (ἡ ὁποία τούς ἐπιβάλλει τή σύλληψη ἐνός ταξικοῦ κράτους). Ἐπίσης μεταβάλλονται ἡ θέση καί ἡ λειτουργία τους σέ σχέση μέ τήν τομή: ἡ «τομή» δέν εἶναι ἕνα γεγονός πού ἀπλῶς διαδέχεται τή μετατροπή τῶν πρακτικῶν ἔννοιῶν σέ θεωρητικές ἔννοιες, ἀλλά μιά διαδικασία πού ἐξελίσσεται μέσα στήν ἀντίφαση τῶν ἰδίων τῶν πρακτικῶν ἔννοιῶν.²³ Ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ὄλο: ἐάν ἐξετάσουμε σέ τί συνίσταται τό ἐπιπλέον στοιχεῖο πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά μετατραπῆ ἡ περιγραφική θεωρία «ἀπλά καί μόνο» σέ θεωρία ἐπιστημονική, ἀμέσως διαπιστώνουμε ὅτι πρόκειται γιά νέες πρακτικές ἔννοιες (τούς ΙΜΚ), καί αὐτό μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι ἀξεχώριστοι ἀπό μιά πολιτική πρακτική (τήν πρακτική τῆς ἰδεολογικῆς ταξικῆς πάλης καί τῶν συγκρούσεων κα' τῶν ἐξεγέρσεων μέσα στοῦς θεσμούς τῆς «κοινωνίας τῶν πολιτῶν»).

23. Ἐτσι ὁ Άλτουσέρ γράφει: «Ἐχουμε κάθε λόγο νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ μεγάλες ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις δέν μποροῦν νά ἀποφύγουν νά περάσουν ἀπό τή φάση πού θά ἀποκαλέσουμε περιγραφική «θεωρία». Θά ἀποτελοῦσε τήν πρώτη φάση κάθε θεωρίας, τουλάχιστον ἀτόν τομέα πού μᾶς ἀπασχολεῖ (τῆς ἐπιστήμης τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν). Τή φάση αὐτή, σάν τέτοια, θά μπορούσαμε —κατά τήν ἀποψή μας θά ἔπρεπε— νά τήν ἀντιμετωπίσουμε σάν μιά μεταβατική φάση, ἀναγκαία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. Τό ὅτι εἶναι μεταβατική, τό ἐγγράφουμε μέσα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἔκφρασης πού χρησιμοποιοῦμε: «περιγραφική θεωρία», κάνοντας νά φαίνεται, στή σύνδεση τῶν ὄρων πού χρησιμοποιοῦμε, τό ἰσοδύναμο ἐνός εἶδους «ἀντιφάσης». Πράγματι ὁ ὄρος θεωρία «κονταροχτυπιέται» ἐν μέρει μέ τό ἐπίθετο «περιγραφική» τό ὁποῖο τοῦ ἔχει συναρθεῖ. Αὐτό συγκεκριμένα θέλει νά πεῖ: 1) ὅτι ἡ «περιγραφική θεωρία» εἶναι, δίχως ἀμφιβολία, τό ξεκίνημα χωρίς ἐπιστροφή τῆς θεωρίας, ἀλλά 2) ὅτι ἡ «περιγραφική» μορφή μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται ἡ θεωρία ἀπαιτεῖ, λόγω ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς «ἀντιφάσης», μιά ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας πού νά ὑπερβαίνει τήν μορφή τῆς «περιγραφῆς».

Ὅταν λέμε ὅτι ἡ μαρξιστική «θεωρία» πού διαθέτουμε γιά τό κράτος, παραμένει ἐν μέρει «περιγραφική», αὐτό σημαίνει καταρχήν καί πρῖν ἀπό ὅλα ὅτι αὐτή ἡ περιγραφική «θεωρία» ἀποτελεῖ, χωρίς ἀμφιβολία, τό ξεκίνημα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τοῦ κράτους, καί ὅτι αὐτό τό ξεκίνημα μᾶς παρέχει τό οὐσιαστικό, δηλαδή τήν ἀποφασιστική βασική ἀρχή γιά κάθε παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. (...) Ὅστόσο ἡ περιγραφική θεωρία τοῦ κράτους ἀντιπροσωπεύει μιά φάση στή συγκρότηση τῆς θεωρίας πού ἀπαιτεῖ τήν ἴδια τήν ὑπέρβασή της. Γιατί εἶναι σαφές ὅτι ἂν ὁ συγκεκριμένος ὀρισμός (= ὁ ὀρισμός τοῦ κράτους ὡς ταξικό κράτος) μᾶς παρέχει τά ἐργαλεῖα γιά νά ἐπιστημάνουμε καί νά ἀναγνωρίσουμε τίς πράξεις καταπίεσης, ἀνάγοντάς τες στό κράτος, μέ τήν ἔννοια τοῦ καταπιεστικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ κράτους, ὥστόσο αὐτός ὁ «συσχετισμός» παράγει (δίνει λαβή σέ) ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ἀναρτήσεως, γιά τό ὁποῖο θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά ποῦμε δύο λόγια στή συνέχεια: «ναί, βέβαια εἶναι ἔτσι, εἶναι ἀλήθεια!...». Καί ἡ συσσώρευση γεγονότων κάτω ἀπό τόν ὀρισμό τοῦ κράτους, ἂν καί πολλαπλασιάζει τά παραδείγματα πού εἰκονογραφοῦν τή λειτουργία του, ὥστόσο δέν συμβάλλει πραγματικά στήν προαγωγή τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ κράτους, δηλαδή τῆς ἐπιστημονικῆς του θεωρίας. Κάθε λοιπόν περιγραφική θεωρία διατρέχει τόν κίνδυνο νά προκαλέσει ἐμπλοκή στήν ἀναγκαία ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας. Νά γιατί θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά ἀναπτύξουμε αὐτή τήν περιγραφική θεωρία σέ θεωρία ἀπλά καί μόνο (...) νά προσθέσουμε κάτι στόν κλασικό ὀρισμό τοῦ κράτους ὡς κρατικό μηχανισμό» (*Positions*, σ. 78-80).

22. Μέ μιά ἔννοια ὅλη ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος τῶν «πρακτικῶν ἔννοιῶν» περιέχεται ἐν σπέρματι σέ αὐτή τή διπλή χρήση πού τῆς γίνεται στά κείμενα τοῦ *Γιά τόν Μάρξ*. Αὐτό πού ἐμποδίζει νά τό δοῦμε ἀμέσως, εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο αὐτή ἡ διπλή ἀνεπάρκεια τῆς «πρακτικῆς ἔννοιας» συνδέεται μέ δύο θέσεις πού θά χαρακτηριστοῦν «θεωρητικιστικές»: α) ἡ μετατροπή τῶν συγκεκριμένων ἀναλύσεων τῆς συγκυρίας, σέ ἐπιστημονικές γενικότητες, ἀπαιτεῖ τήν παρέμβαση μιᾶς Θεωρίας τῆς θεωρητικῆς πρακτικῆς πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τόν «διαλεκτικό ὕλισμό», β) ἡ ἐπιστημολογική τομή γίνεται μιά φορά γιά πάντα: ἀπορρίπτει λοιπόν ἀνεπίστρεπτα στό παρελθόν τήν «προϊστορία» τῶν ἰδεολογικῶν συγκρούσεων, ἐκτός ἀπό μεμονωμένες περιπτώσεις ἐπιβιώσεων. Ὅστόσο αὐτές οἱ δύο θέσεις δέν πρέπει νά μᾶς κάνουν νά πιστέψουμε σέ ἕναν ἀπλό καί καθαρό βετικισμό. Οἱ ἐπιστημονικές γενικότητες τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου δέν ἔχουν καθαρή σημασία παρά μόνο ὑπό τόν ὄρο ὅτι θά ἐπενδυθοῦν ἐκ νέου στήν «συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης κατάστασης», ἢ στή γνώση ἰδιαιτερότητας, πού ἀποτελεῖ συγχρόνως καί τή δοκιμασία τῆς ἀντικειμενικότητάς τους. Ἡ πραγματοποιημένη τομή δέν ἐξαφανίζει τήν ἱστορική ὑπαρξή τῆς ἰδεολογίας: ἀντίθετα προσδίδει στήν ἐπιστήμη μιάν κριτική ἀποτελεσματικότητα πολιτικά ἀποφασιστική, μέσα στό πεδίο τῆς ἰδεολογίας.

Ἡ ἰδέα μιᾶς «πιθανῆς ἐμπλοκῆς» τῆς θεωρίας παίρνει, σέ αὐτή τήν περίπτωση, μιᾶ ἄλλη σημασία: αὐτή ἡ ἐμπλοκή εἶναι πάντα πιθανή, ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπιβίωσης τῆς προεπιστημονικῆς θεωρίας ἢ ἐνός ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ, ἀλλά ὡς συνέπεια τῆς ἐσωτερικῆς σχέσης πού διατηρεῖ ἡ θεωρία μέ τήν μὴ θεωρητική πρακτική, καί τῶν ἐπίπτωσέων τῆς στόν σχηματισμό τῶν ἐννοιῶν. Τό σημεῖο «μὴ ἐπιστροφῆς» τῆς τομῆς ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ πρὶν ἀπὸ τή γέννηση τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας. Ἀκόμη περισσότερο, δέν θά ἐπιτυγχάνοταν ποτέ (μέ τή μορφή μιᾶς θεωρίας) ἂν προηγουμένως δέν εἶχε ὑπάρξει μέ μιᾶ προθεωρητική μορφή. Ἀντίστροφα ὅμως ἡ «ἐπιστροφή» τῆς ἀπωθημένης ἰδεολογίας εἶναι πάντα πιθανή (καί μᾶλλον ἀναπόφευκτη) στό πεδίο τῆς ἐπιστήμης. Σάν νά λέμε ὅτι πρόκειται γιά μιᾶ ἐπιστήμη μὴ-ἐπιστήμη, πράγμα ἐξαιρετικά παράδοξο ἀπὸ τή μεριά ἐνός θετικιστικοῦ καί ρασιοναλιστικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐπιστήμης (ὅπως ἀκριβῶς καί «οἱ πρακτικές ἔννοιες» εἶναι σαφῶς ἔννοιες μὴ-ἐννοιες, ἀπὸ τήν ἀποψη ἐνός ρασιοναλιστικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἔννοιας, εἴτε εἶναι ἐμπειριστικός ἢ φορμαλιστικός, νομιναλιστικός ἢ οὐσιοκρατικός).

Κάνοντας ἕνα ἀκόμη βῆμα, θά ἀνακαλύψουμε στά τελευταῖα κείμενα τοῦ Ἄλτουσέρ μιᾶ πολὺ καθαρὴ τάση ταύτισης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας ὡς τέτοιας μέ τήν «πρακτικὴ ἔννοια», τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ θεωρία τῆς πάλης τῶν τάξεων καί τήν ψυχανάλυση. Ἐπιμένουμε ὅμως ὅτι μέ κανένα τρόπο δέν ἐγκαταλείπει τήν ἰδέα τῆς «ἐπιστημονικῆς γνώσης» ἢ «τῆς γνώσης μέσω ἐννοιῶν», καί ἀκόμη περισσότερο ὅτι θά ἦταν λάθος νά ἀποδώσουμε τήν τάση αὐτὴ σέ ἐμπειρισμό, πραγματισμό ἢ ὑποκειμενισμό. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης (ὅπως καί ἡ ὑπαρξὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων) ἀνήκει σέ ἐκεῖνες τίς θέσεις στίς ὁποῖες ὁ Ἄλτουσέρ στάθηκε ἀνυποχώρητος, μέσα σέ ὁποιαδήποτε αὐτοκριτική. Ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ στή μὴ θεωρητικὴ πρακτικὴ πρέπει νά ἐγγραφεῖ μέσα στόν ἴδιο τόν ὀρισμό τῆς ἀντικειμενικότητας, ὡς προϋπόθεσή της. Αὐτὸ συγκεκριμένα μεταφράζεται στήν ἰδέα (πού εἰκονογραφεῖται μέ ἀναφορές στό *Κεφάλαιο*) ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία δέν συνίσταται στό σύστημα τῶν ἐννοιῶν τῆς, ἀκόμα λιγότερο στήν τάξη τῆς ἐκφορᾶς (εἴτε εἶναι «ἀναλυτικὴ» ἢ «συνθετικὴ», «ἀξιωματικὴ» ἢ «διαλεκτικὴ») μέ τήν ὁποία πρέπει νά συνδεθοῦν οἱ ἔννοιες ὥστε νά ἀποτελέσουν ἕνα σύστημα. Ἡ μᾶλλον ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρία συνίσταται συγχρόνως σέ αὐτὴ τήν τάξη τῆς ἐκφορᾶς καί σέ αὐτὸ πού τῆς ἀντιστέκεται καί τήν παρεκτρέπει (γιά παράδειγμα, στόν Μάρξ, τὰ «ἱστορικὰ παραδείγματα» πού ἀντιπροσωπεύουν ἀντίστοιχες οὐσιαστικὲς «πρακτικὲς» ἔννοιες: ἀπὸ τοὺς ἐργατικούς ἀγῶνες ἐνάντια στό ἐργοστασιακὸ σύστημα, πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία δέν ἀνάγεται στήν μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἕως τήν λεγόμενη «πρωταρχικὴ» συσσώρευση, πού ἀποδεικνύει ὅτι ἡ «αὐτοκίνηση» τοῦ κεφαλαίου ὑποστηρίζεται στήν πραγματικὴ ἀπὸ ἀδιάλειπτη πολιτικὴ βία). Ἀλλὰ καθὼς αὐτὸ πού ἀντιστέκεται στήν τάξη τῆς θεωρητικῆς ἐκφορᾶς εἶναι ἐπίσης ἡ λογικὴ τῶν ἰδεολογικῶν ἐννοιῶν καί συγκεκριμένα, στήν περίπτωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, τῶν ἐννοιῶν τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς ἰδεολογίας, καταλήγουμε στήν ἀκόλουθη ἰδέα: οἱ «πρακτικὲς ἔννοιες» εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐπιστήμης γιὰ αὐτὸ πού «κάνει» τήν ἐπιστήμη (ἢ τὴ γνώση) εἶναι ἡ ἀέναη σύγκρουση ἀνάμεσα σέ μιᾶ πρακτικὴ ὑποκειμενικότητα καί σέ ἕνα ἰδεολογικὸ φαντασιακὸ, σύγκρουση πού ἔχει ὡς ἐπίδοκο ἀντικείμενο τήν συνεχῶς ἐπανεξισορροπούμενη ἀσταθὴ ἰσορροπία μιᾶς θεωρητικῆς ἐκφορᾶς.²⁴

24. Γιά τὰ διάφορα αὐτὰ σημεῖα βλ. εἰδικότερα «Πρόλογο» στό Gerard Dumenil, *Le concept de Loi economique dans «Le Capital»*, Παρίσι, Francois Maspero, 1978· «Il Marxismo Oggi», στό *Enciclopedia Europea*, Μιλάνο, Garanzi, 1978· «La Decouverte du Docteur Freud» (1976), *Revue de medecine psychosomatique*, 25 Φεβρουαρίου 1983.

25. Στό σημεῖο αὐτὸ συναντᾷ, καί ἴσως διευκρινίζει, τὴ θέση πού ὁ Ἄλτουσέρ δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Πιέρ Μασερέ: «Κάθε ἐπιστήμη εἶναι ἐπιστήμη τῆς ἰδεολογίας» (βλ. *Lire le Capital*, (2η ἐκδ. τ. 1, σ. 53).

Ἡ παράσταση τῆς πρακτικῆς θεωρίας (πού θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι *επιτέλους* δίνει σέ αὐτή τή διατύπωση ἓνα περιεχόμενο ὄχι καθαρά ἀναλογικό, ἄν δέν ἔδινε συγχρόνως μιὰ πολύ προβληματική σημασία στή γενική κατηγορία τῆς πρακτικῆς) συνοφίζεται σέ δύο διατυπώσεις πού προτείνονται μαζί ἀπό τό κείμενο τοῦ Δεκεμβρίου 1976, *Über Marx und Freud*: «σχισματική ἐπιστήμη» καί «συγκρουσιακή θεωρία».

Ὁ μαρξισμός καί ἡ ψυχανάλυση εἶναι βέβαια ἐπιστήμες: ἔχουν ἓνα «πραγματικό ἀντικείμενο», τοῦ ὁποῦ ἐπεξεργάζονται τή γνώση: τήν πάλη τῶν τάξεων, τό ἀσυνείδητο. Νά ποῦμε καλύτερα: τά ἀποτελέσματα (ὄντως ὑπαρκτά) τῆς πάλης τῶν τάξεων καί τά ἀποτελέσματα (ὄντως ὑπαρκτά) τοῦ ἀσυνειδήτου, γιατί δέν πρόκειται γιά οὐσίες, ἀλλά γιά διαδικασίες πού ὀργανώνονται ἀπό τή ἐνυπαρξία μιᾶς δομῆς (ἢ ὅπως εἶχε προτείνει κάποτε στό *Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο*, ἀπό τή δραστηριότητα μιᾶς ἀπούσας αἰτίας). Κατά συνέπεια ὁ δρόμος τοῦ ὑποκειμενισμοῦ κλείνει ξανά. Καί κλείνει σέ ὅλες του τίς μορφές: ὄχι μόνο στή μορφή ἑνός σχετικιστικοῦ ὑποκειμενισμοῦ (σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ποικιλομορφία, τῶν θεωρητικῶν θέσεων παραπέμπει στήν ἱστορική, κοινωνική ἢ ψυχολογική ποικιλομορφία τῶν ὑποκειμένων τῆς γνώσης), ἀλλά ἐπίσης στή μορφή ἑνός ὑπερβατολογικοῦ ὑποκειμενισμοῦ (στόν ὁποῖο ἡ θεωρητική ἐνότητα τῆς γνώσης «ἐξασφαλίζεται» ἀπό τήν καθολικότητα τοῦ στόχου της, ἀπό ὅπου προκύπτουν οἱ κανονιστικές νόρμες τῆς γνώσης). Σέ ἀντίθεση μέ τόν κλασικό ρασιοναλισμό καί τόν κλασικό θετικισμό, πρέπει νά σκεφτοῦμε ὅτι ἡ θεωρητική σύγκρουση, ἡ «ἐννοιολογική διχοτομία» (τό ἓνα χωρίζεται στά δύο...), καί ἡ διχοτομία τῶν ἐρμηνειῶν τῆς ἴδιας ἔννοιας (τό «σχίσμα» τῶν τάσεων), ἀνήκουν πάντα ἐκ τῶν προτέρων, ἐγγενῶς, στήν ἐπιστημονικότητα. Δέν εἶναι πιά ἓνα ἀπλό ἔχνος, ἀνάδραση ἢ ἐπιβίωση, τῆς ἰδεολογίας πού ἀπωθήθηκε ἔξω ἀπό τήν ἐπιστήμη, ἀλλά τό σύμπτωμα τῆς παρουσίας τῆς ἰδεολογίας μέσα στήν ἐπιστήμη ἢ, μᾶλλον, ἡ ἀναγκαῖα μορφή τοῦ ἀγῶνα τῆς ἐπιστήης ἑνᾶ τια στήν ἰδεολογία, ἀγῶνας ἀέναντος πολύ περισσότερο ἀφοῦ δέν ἀντιπαραθέτει ἀντίπαλους ἐξωτερικούς τόν ἓνα στόν ἄλλο, ἀλλά ἀξεχώριστα ἐπίπεδα τῆς γνώσης.

Πῶς δικαιολογεῖ ὁ Άλτουσέρ αὐτή τήν παράδοση συνάφεια, τῆς ἀντικειμενικότητας καί τῆς σύγκρουσης;

Σέ πρώτη προσέγγιση, μέ τόν ἀπλό ὑπαινιγμό μιᾶς ἀντιστοιχίας ἢ μιᾶς «ἰσοδυναμίας» ἀνάμεσα στή φύση τοῦ ἀντικειμένου τῶν σχισματικῶν ἐπιστημῶν καί τή μορφή τῆς θεωρητικῆς τους ἀνάπτυξης: ὅπως τό ἀντικείμενο εἶναι ἐγγενῶς συγκρουσιακό (κοινωνική σύγκρουση: ἀνάμεσα στίς τάξεις· ψυχική σύγκρουση: ἀνάμεσα στά ἐπίπεδα τοῦ «ψυχικοῦ μηχανισμοῦ»), ἔτσι καί ἡ θεωρία εἶναι ἀείποτε συγκρουσιακή, καί δέν προχωράει παρά μόνο διαιρούμενη. Μέ αὐτό τόν τρόπο, τοποθετούμενη ἀκριβῶς στόν ἀντίποδα τῆς καντιανῆς (οὐτοπικῆς) παράστασης γιά μιὰ «νησί-δα τῆς νόησης», μακριά ἀπό τίς θύελλες τῆς διαλεκτικῆς, πού διασώζεται ἀπό τίς συμπλοκές τοῦ ἰδεολογικοῦ πεδίου μάχης (Kampfplatz) χάρις στόν ἀμετακίνητο μηχανισμό τῶν συστατικῶν τῆς κατηγοριῶν, τό «πεδίο» ἢ ἡ «ἤπει-

ρος» τῆς ἀλτουσερικῆς ἐπιστήμης δέν προσφέρει κανένα σίγουρο καταφύγιο, καμιά ἐγγύηση σταθερότητας καί ἐνότητας ἐναντία στά ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας τῆς αὐστηρότητας.

Ἄλλά ἡ περιγραφή αὐτή παραμένει ἀνεπαρκῆς. Προσφέρεται ἀμέσως στήν «σπινοζική» ἔνσταση, πού κάθε ἀναγνώστης τοῦ Άλτουσέρ δέν θά παραλήψει νά σκεφτεῖ: γιατί ἡ ἐπιστήμη ἑνός συγκρουσιακοῦ ἀντικειμένου πρέπει νά εἶναι καί ἡ ἴδια συγκρουσιακή ἐπιστήμη; Εἶναι σάν ἡ ἔννοια τοῦ σκύλου (ζῶου πού γαυγίζει) νά ἔπρεπε νά γαυγίζει καί αὐτή. Πρέπει συνεπῶς νά προτείνουμε μιάν ἄλλη ὑπόθεση πού νά ἐγκαλεῖ τήν ἰδέα τῆς «πρακτικῆς θεωρίας» σέ ὅλες τῆς τίς συνεπαγωγές. Πρέπει νά μπορέσουμε νά στοχαστοῦμε ὅτι οἱ σχισματικές ἐπιστήμες εἶναι ἐπιστήμες καθορισμένες στή συγκρότησή τους (δηλαδή τήν ἱστορία τῶν θεωριῶν τους, τόν σχηματισμό ἀκόμα καί τήν ὀνομασία τῶν ἔννοιῶν τους, γιατί οἱ λέξεις εἶναι «ὄπλα καί ἐκρηκτικά, ἢ ἡρεμιστικά καί δηλητηρία» πού «παλεύουν μεταξὺ τους σάν ἐχθροί»:²⁶ ἓνας τρόπος νά πεῖ ὅτι οἱ λέξεις ὁ-

πάρχουν) από τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐγγράφονται στή σύγκρουση τῆς ὁποίας ἀντιπροσωπεύουν τή γνώση. Ὅχι ὡς θεατές ἑνός ἀντικειμένου (ἀκόμη μιά μεταφορά τῆς ὑποκειμενικότητας) ἀλλά συμμετέχοντας σέ μιά συγκρουσιακή διαδικασία.²⁷

Ἐξοῦ καί ἡ ἰδέα πού προτείνει ὁ Ἄλτουσέρ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ἰδεολογικός ἀνταγωνισμός πού προκλήθηκε ἀπό τή φροϋδική θεωρία τοῦ ἀσυνειδήτου (πού ἀντιτίθεται σέ κάθε «ψυχολογία») ἐξηγεῖται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό γεγονός ὅτι τά ἄτομα (ἀκόμη καί οἱ θεωρητικοί) ἔχουν καί τά ἴδια ἀσυνειδήτο, πού τά ὑποτάσσει στους μηχανισμούς τῆς ἀπώθησης καί τῆς ἐπανάληψης. Ἐξάγεται λοιπόν λογικά τό συμπέρασμα ὅτι αὐτός ὁ ἀνταγωνισμός (δηλαδή ὁ ἀνταγωνισμός τῶν ψυχολογιστικῶν καί ἀντιψυχολογιστικῶν θεωριῶν, στό βαθμό πού εἶναι καθορισμένος ἢ «ἐπενδεδυμένος» σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό ἴδιο τό ὑποσυνειδήτο, «ἀντικείμενο» τῆς ψυχανάλυσης) ἀποτελεῖ ὅλη τήν ἱστορία τῆς φροϋδικῆς θεωρίας.²⁸ Ἐξάγεται κυρίως τό συμπέρασμα —στήν περίπτωση πού ὁ «μίτος» τῆς ἀναλογίας ἀνάμεσα στόν μαρξισμό καί τήν ψυχανάλυση μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ μέχρι αὐτό τό σημεῖο— ὅτι οἱ ἰδεολογικοί ἐνδοϊστορικοί ἀνταγωνισμοί στή θεωρία τοῦ μαρξισμοῦ, ἀπό τήν «ἀρχή» τῆς μέχρι τήν «κρίση» τῆς (καί ἡ ἀσυνειδήτη ἐγγραφή τους, καμωμένη ἀπό ἀπωθήσεις καί καταστολές;) ἐξηγοῦνται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ πάλη τῶν τάξεων διαπερνᾷ τή μαρξιστική θεωρία πέρα γιά πέρα, χωρίς νά μπορεῖ ποτέ νά καταλάβει μιά σταθερά προσδιορισμένη θέση. Ὅλα αὐτά συνιστοῦν συνθήκη τῆς γνώσης (καί, ἐντονότερα, συνθήκη τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ ἀληθινοῦ: διατύπωση μακιαβελιανῆς ἐμπνευσης στήν ὁποία ἐπανέρχεται πάντα ὁ Ἄλτουσέρ), ἀλλά συγχρόνως καί ἀξεπέραστο ὄριο. Ὅριο πού δέν εἶναι μιά ἀπαγόρευση, οὔτε σύνορο αὐτοῦ πού μπορούμε νά γνωρίσουμε (πέρα ἀπό τό ὁποῖο θά κατοικοῦσε τό ἄγνωστο), ἀλλά ὑλικός προσδιορισμός καί ἐξάρτηση πού προχωροῦν μέ τό ἴδιο βῆμα ὅπως καί ἡ γνώση, καί χαράζουν μιά ἀξεπέραστη διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στήν ἀληθεια καί τήν «παντοδυναμία τῶν ἰδεῶν».

Ὅστόσο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης στήν ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ἐρμηνεία τῆς «πρακτικῆς», σύμφυτης στήν ἔννοια, βρίσκεται στά ὄρια τοῦ ἀδιανόητου, ἄν ὄχι τοῦ ἀνέφικτου. Εἶναι σάν μιά ἰδέα μετέωρη ἀνάμεσα σέ δύο ἀβύσσους... Μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ, φτάνοντας σέ αὐτό τό σημεῖο, δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐπαναλαμβάνει τήν ἐπισήμανση, μέ ἐλάχιστες παραλλαγές στή διατύπωση.

Ἡ «σχισματική» διαδικασία εἶναι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ μαρξισμοῦ καί τῆς ψυχανάλυσης; Αὐτό θά μᾶς ὀδηγοῦσε στό νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἄλλες ἐπιστημονικές θεωρίες πού δέν συνδέονται μέ τή διαδικασία τοῦ «ἀντικειμένου» τους ὑπό τόν τροπισμό τῆς σύγκρουσης. Καί κατά συνέπεια αὐτό θά ὀδηγοῦσε στό νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ κατηγορία τοῦ θεάματος (τῆς ἐμπειρικῆς ἢ θεωρητικῆς «θέασης») ἀρμόζει στή δικιά τους διαδικασία παραγωγῆς γνώσης;²⁹ Ἀλλά πρὶν καταλήξουμε, μήπως θά ἔπρεπε νά ἀναρωτηθοῦμε γιά τό λόγο ὑπαρξῆς τοῦ ζεύγους πού συγ-

κροτεῖται ἀπό αὐτή τή διπλή ἀναφορά στόν μαρξισμό καί τήν ψυχανάλυση, μέ τό ἀβέβαιο καθεστῶς ἀναλογίας καί ἄρθρωσης; Θά διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ δέν ἔπαψε ποτέ νά γυρίζει γύρω ἀπό αὐτό τό ἐρώτημα, ταλαντευόμενος ἀνάμεσα στήν ἰδέα ὅτι ψυχανάλυση καί μαρξισμός ἔχουν νά κάνουν μέ τό ἴδιο «ἀντικείμενο» (πού ἴσως συλλαμβάνεται μέ διαφορετικά ἐννοιολογικά ἐργαλεῖα καί κατηγορίες, γιά νά ξαναχρησιμοποιήσουμε τή γλώσσα τοῦ Σπινόζα), καί τήν ἰδέα ὅτι τά «ἀντικείμενά» τους εἶναι ριζικά διάφορα, πού, ἄν καί ἀναγκαστικά συγκεχυμένα, δέν ἀνάγεται τό ἓνα στό ἄλλο. Ἐδῶ βρίσκεται ὅλο τό παιχνίδι τῆς ἀναζήτησης τῆς ἔννοιας τῆς ἰδεολογίας, καί τῆς ὑπόκωφης καί ἐνδόμυχης σύγκρουσης μέ τόν Λακάν γιά τό «ὑποκείμενο» καί τό «φαντασιακό», πού ἄρχισε μέσα στήν παρεξήγηση μιᾶς ἀναγνώρισης καί μιᾶς τόσο λαμπρῆς ἐγ-γύησης, πού ὑποχρεωτικά θά ἔκανε τήν ἐνδεχόμενη διόρθωση νά φανεῖ σάν μιά ἄρνηση αὐτοκαταστροφική.

Στήν ἔκφραση «σχισματική ἐπιστήμη, αὐτό πού ἀναπόφευκτα παραπαίει εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τῆς ἐπιστήμης». Ὅχι μόνο ἡ ἰδέα «τῆς ἐπιστήμης» γενικά, τῆς ὁποίας τήν ἰδεατή (καί ἰδεαλιστική) καθολικότητα ἀμφισβητοῦσαν τά *Στοιχεῖα Αὐτοκριτικῆς* τοῦ 1974, μέ τίμημα μιά διόρθωση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐπιστημολογικῆς τομῆς ὡς τομῆς «ἀνάμεσα στήν ἐπιστήμη καί στήν ἰδεολογία» (διατηρώντας συγχρόνως τή θέση ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφέρεται κανεῖς μέ αὐτό τό ὄνομα σέ ἓνα «ἐλάχιστο ἀφηρημένης γενικότητας», σημεῖο ἐκκίνησης μιᾶς διαφοροποίησης), ἀλλά τήν ἰδέα τοῦ «ἐπιστημονικοῦ» ὡς ἐγγενοῦς ἰδιότητας μιᾶς θεωρητικῆς διαδικασίας ἡ ὁποία εἶναι πραγματικά ἡ διαδικασία γνώσης πού αἶρει τήν παραγνώριση.

Ἄλλά αὐτή ἡ ἔκφραση, εἶναι στό βάθος ἓνα ἄλλο ὄνομα γιά τήν ἰδέα τῆς τομῆς. Διορθωμένη ἀπό τήν «θεωρητικὴ» ἐκτροπή τῆς (τήν ἰδέα ὅτι ἡ τομὴ ἔλαβε χώρα μιά φορά καί γιά πάντα, τήν ἰδέα ὅτι λειτουργεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀνάμεσα σέ ὅλες τίς ἐπιστήμες καί τήν ἀντίστοιχη «ἰδεολογική προϊστορία» τους), γίνεται αὐτό πού ὁ Ἄλτουσέρ ἀ-

26. *Positions*, σ. 46.

27. Μιά τέτοια ἐπιστήμη δέν μπορεῖ λοιπόν νά «ἐλεγχθεῖ» («ὀριστεῖ») —οὔτε μέ τήν ἔννοια τῆς κυριαρχίας, οὔτε μέ τήν ἔννοια τῆς σταθεροποίησης— ὅπωςδήποτε ὄχι μέσω ἑνός θεσμοῦ (τοῦ πανεπιστημιακοῦ θεσμοῦ, ἀλλά ἐπίσης τοῦ θεσμοῦ ἑνός «κόμματος», ἢ μιᾶς «κοινωνίας»). Στήν ἔκφραση (εὐφυολόγημα) «σχισματικὴ ἐπιστήμη», μπορούμε νά ἐννοήσουμε ὄχι μόνο τό σχίσμα ἀλλά καί τόν διχασμό (*scission*, *Spaltung*) ἡ ὁποία, μέ τή σειρά τῆς, συνδηλώνει μέ «ἀμφίσημο» τρόπο συγχρόνως τό ἀσυνειδήτο (βλ. Φρόυντ: *die Ich-spaltung*) καί τήν πολιτική (βλ. τό κείμενο τῶν Μάρξ καί Ἐνγκελς: «*Die angeblichen Spaltungen in der Internationale*», 1872).

28. Ἀκόμη καί στόν ἴδιο τόν Φρόυντ, πού θά ἔπρεπε νά ξαναδιαβάσουμε ὑπό τό πρίσμα τῆς ἀποδοχῆς ἢ τῆς κριτικῆς πού ἀσχεῖ στήν ἰδεολογία τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως τόν ἔχουμε ἦδη διαβάσει ὑπό τό πρίσμα τῆς ἀποδοχῆς ἢ τῆς κριτικῆς τῆς βιολογικῆς ἰδεολογίας.

29. *Lire le Capital*, τ. I, σ. 47 κ.ε., ὅπου, γιά κάθε ἐπιστήμη, ἀπερρίπτε ὀλοκληρωτικά τή «θέση», ἀλλά ὄχι τό «ἀντικείμενο».

30. Νά προσθέσουμε: ἄν ὁ μαρξισμός καί ἡ ψυχανάλυση ἔχουν τό ἴδιο ἀντικείμενο, ὁ μαρξισμός δέν εἶναι πλέον μιά «τελειωμένη θεωρία» (σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση πού προτείνεται ἀπό τόν Ἄλτουσέρ στό L. Althusser et al., *Discutere lo Stato*, De Donato, Μπάρι 1978): εἶναι μιά «ἀπόλυτη γνώση» (ἢ μιά «κοσμοθεωρία»).

ποκαλεῖ *συνεχιζόμενη* τομή: «ἐναρξη πού δέν θά ἔχει τέλος», μέ τίς δύο ἔννοιες τοῦ ὄρου, γιατί μιᾶ ἐπιστήμη (ἰδιαίτερα αὐτή τοῦ Μάρξ) δέν θά σταματήσει ποτέ νά παράγει γνώσεις πού θά ἀναπαράγουν ἐνεργητικά τό κριτικό της ἀποτέλεσμα, ἀλλά ἐπίσης γιατί δέν θά πάψει ποτέ νά «κανονίζει τούς λογαριασμούς» της ἀποσπώμενη ἀπό τήν κυρίαρχη ἰδεολογία. Σέ αὐτή τήν διατύπωση κυριαρχεῖ περισσότερο ἀπό ποτέ ἡ ἰδέα τῆς μὴ ἀναστρεψιμότητας (μαζί μέ αὐτή τοῦ ἀνολοκλήρωτου). Ἐντούτοις ἂν κοιτάξουμε ἀπό πῶς κοντά, πρέπει νά δεχτοῦμε τώρα ὅτι ἡ μὴ ἀναστρεψιμότητα ἔστω καί ἂν ἀντανακλᾷ μιᾶ δύναμη «παρωγῆς» καί «ἀνάπτυξης» τῶν γνώσεων, δέν συνιστᾷ ἐγγύηση. Βρίσκεται ὀλόκληρη μέσα στόν διαφορικό τροπισμό μιᾶς θεωρητικῆς πάλης πού συνεχίζεται μέσα στό πεδίο τῶν ἰδεολογιῶν. Τό μὴ ἀναγώγιμο τῆς διαφορᾶς ἐπιστήμη / ἰδεολογία δέν περιέχεται σέ ἕνα μοναδικό γεγονός, ἀκόμα λιγότερο σέ ἕνα θεσμό, ἀλλά στό γεγονός ὅτι οἱ ἰδεολογίες, ἐνοποιητικές καί συμφιλιωτικές ἐξορισμοῦ βρίσκονται, μέσω τῆς θεωρίας, πρακτικά ἀντιμέτωπες μέ τό ἄλλο τους ἀπόλυτο: τό ἀσυμφιλίωτο. Ἐάν συμβαίνει αὐτό... Τό ἀντίθετο λοιπόν τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ ἀληθινοῦ, εἶναι ὅτι, ἂν καί μὴ ἀναστρέψιμη μπορεῖ νά ἔξαφανιστεῖ.

Ἄλλά τί σημαίνει: τό ἀληθινό μπορεῖ νά ἔξαφανιστεῖ;

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν περισσότεροι ἀπό ἕνα τροπισμοί τῆς ἐξαφάνισης: στόν Ἄλτουσέρ τουλάχιστον δύο. Ὁ ἕνας ἐνεργητικός, ὁ ἄλλος παθητικός κατά κάποιον τρόπο. Ὁ ἕνας πού ταυτίζεται μέ τόν θάνατο. Ὁ ἄλλος πού δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ «ζωή», ἔστω καί ἂν ἀναμφισβήτητα διαθέτει μερικές ἀπό τίς παραδοσιακές μεταφυσικές της ιδιότητες, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀνταποκρίνεται περισσότερο σέ αὐτό πού στό Ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία, στήν παράγραφο πού ἀνέφερα πρῖν, ἀποκαλεῖται «τό κενό μιᾶς κεκτημένης ἀπόστασης».

Ἦρχει μιᾶ ἐξαφάνιση πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἦττα ἐνός ἀγωνιζόμενου ὄντος μέσα σέ αὐτή τήν ἴδια τήν πάλη: ἕνα ὄν πού μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ἄτομο, ἀλλά ἐπίσης μιᾶ ὀργάνωση, ἕνα ἱστορικό κίνημα, μιᾶ τάξη, βλέπε μιᾶ πρακτική, μιᾶ γνώση. Ὁ Μάρξ εἶχε ἀναφέρει αὐτή τή πιθανότητα σέ μιᾶ αἰνιγματική φράση τοῦ *Μανιφέστου*: «Die Geschichte aller bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen (...) einen Kampf, der jedesmal mit einer revolutionären Umgestaltung der ganzen Gesellschaft endete oder mit dem gemeinsamen Untergang der kämpfenden Klassen» (Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κοινωνιῶν ἕως σήμερα εἶναι ἡ ἱστορία ταξικῶν ἀγώνων (...), ἀγών πού κάθε φορά τελείωναν μέ μιᾶ ἐπαναστατική ἀναμόρφωση ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας ἢ μέ τόν κοινόν ἀφανισμό τῶν ἀγωνιζόμενων τάξεων). Ὁ Ἄλτουσέρ ξαναπῆρε αὐτή τήν ἰδέα (ὁ «κοινός ἀφανισμός τῶν ἀγωνιζόμενων τάξεων»), πού ἀνήκει στίς ξεχασμένες λέξεις τοῦ μαρξισμού, γιά νά τή χρησιμοποιήσει στή θεωρία, ὅπωςδήποτε στή μαρξιστική θεωρία (πού ἀκριβῶς εἶναι «πάλη τῶν τάξεων στή θεωρία»). Ἡ ἐπιστημονική θεωρία ὑπάρχει ἀναγκαστικά καί ἀναντίστροπτα, ἀλλά μπορεῖ νά πάψει νά ὑπάρχει σέ μιᾶ δεδομένη συγκυρία, καί αὐτή ἡ πιθανότητα (πού θά πάρει τή μορφή μιᾶς γενικευμένης κρίσης, μιᾶς

διακοπῆς τῆς «ἐνώσης τῆς θεωρίας καί τοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος», μιᾶς ὀριστικῆς ἐμπλοκῆς τῆς προόδου της γιά τήν ὁποία κανεῖς δέν θά εἶναι σέ θέση νά δουλέψει...) ἐγγράφεται στό ἐνδεχόμενο τῶν τυχαίων μορφῶν τῆς σύγκρουσης ἢ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πού εἶναι σύμφυτος στή θεωρητική πρακτική. Ὅπως ὑπάρχει συμπτωματικότητα στήν ἐκκίνηση τῆς θεωρίας πού θά ἐξαφανιστεῖ ἀναδρομικά μέσα στήν ἀναγκαιότητα τῶν ἐννοιῶν της,³¹ ἔτσι ὑπάρχει συμπτωματικότητα τοῦ τέλους ἐκείνου πού γεννήθηκε ὡς μὴ ἀναντιστρέψιμο. Τό τέλος αὐτό, ἐάν παράγεται μέσα σέ μιᾶ προσδιορισμένη συγκυρία (δηλαδή ὑπερπροσδιορισμένη) μεταφράζει τό γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξη τῆς θεωρίας δέν μπορεῖ νά μὴ εἶναι «κριτική», μέ τή διπλή ἔννοια τοῦ ὄρου (ἄσκηση κριτικῆς, στό ἔλεος μιᾶς κρίσης). Δέν πρόκειται γιά τό πεπρωμένο, ἀλλά γιά τό ἀποτέλεσμα ἐνός συσχετισμοῦ δυνάμεων. Ἀπό αὐτό πού ἦταν μιᾶ ζωντανή πρακτική, δέν θά ἀπέμενε τότε παρά ἕνα φάντασμα: μιᾶ ἀνάμνηση.

Ἄλλά ὑπάρχει καί μιᾶ ἄλλη ἐξαφάνιση. Ὁ Ἄλτουσέρ δέν ἔπαψε ποτέ νά τήν ἀναφέρει μέ σχεδόν ἴδιους ὄρους κάθε φορά: ἐξαφάνιση τοῦ «προσωρινοῦ», τοῦ «μεταβατικοῦ», τοῦ «ἀντιφατικοῦ» μιᾶς πρακτικῆς μέσα στά ἴδια τά ἀποτελέσματά της (προσωρινά, μεταβατικά, ἀντιφατικά καί αὐτά), μέσα στήν ἴδια της τή μετασχηματιστική της «παρέμβαση». «Σέ ὅτι ἀφορᾷ ἐμᾶς, συνομολογῶ μαζί σας ὅτι ἔχουμε ἔρθει γιά νά «σπάσουμε τά μούτρα μας», ἀλλά μέ ἕναν πρωτότυπο τρόπο, πού μᾶς ξεχωρίζει ἀπό τήν πλειοψηφία τῶν φιλοσόφων, καί γνωρίζοντάς το πολύ καλά: γιά νά ἔξαφανιστοῦμε μέσα στήν ἴδια μας τήν παρέμβαση»³² Αὐ ἡ ἔξαφάνιση δέν εἶναι στιγμαία, ἐξαιρετική, ἀλλά διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενη σέ μιᾶ ἀέναη διαδικασία. Τυπικά, ἡ ἐξαφάνιση αὐτή δέν διαφέρει σέ τίποτα ἀπό μιᾶν ἄλλη ἐξαφάνιση: τήν ἐξαφάνιση τῆς πολιτικῆς στά ἀποτελέσματά της, καί ἰδιαίτερα τῆς ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς στήν οἰκοδόμηση μιᾶς ἀταξικῆς κοινωνίας. Λίγο χρειάζεται, στήν πραγματικότητα, γιά νά τήν στοχαστοῦμε σάν τήν ἴδια τήν ἐπανάσταση, σέ ὅλες τίς μεθοδεύσεις της, ἀτομικές καί συλλογικές.

Ὅστοςο γιά μιᾶ ακόμη φορά, ἡ ἰδέα πού μᾶς προτείνεται δέν ἔχει ἀπολύτως τίποτα τό μονοσήμαντο. Ἀντίθετα, διασκορπίζεται σύμφωνα μέ μιᾶ συνδυαστική, στήν ὁποία ξαναβρίσκουμε τά δύο μεγάλα προβληματικά ζεύγη: τό ἰδεολογικό καί τό θεωρητικό, τό ἰδεολογικό καί τό πραγματικό. Πρόκειται γιά τήν ἐξαφάνιση τῆς ἰδεολογίας ἢ

31. «...Δέν διαλέγει κανεῖς τήν ἀρχή του. Ὁ Μάρξ δέν διάλεξε νά γεννηθεῖ στό στοχασμό καί νά στοχάζεται μέσα στόν ἰδεολογικό κόσμο πού ἡ γερμανική ἱστορία εἶχε συγκεντρώσει στή διδασκαλία τῶν πανεπιστημίων της. (...) Θά ἐπανεῖθω πῶς κάτω στήν ἀναγκαιότητα καί στό ἐνδεχόμενο αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. (...) Τό τυχαῖο τῆς ἀρχῆς τοῦ Μάρξ εἶναι αὐτό τό τεράστιο ἰδεολογικό στρώμα κάτω ἀπό τό ὁποῖο γεννήθηκε, αὐτό τό συντριπτικό στρώμα ἀπό τό ὁποῖο ἔπρεπε νά ἀπαλλαγεῖ...» (Pour Marx, σ. 60, 71).

32. Philosophie et philosophie spontanée des savants, σ. 19.

μίας ιδεολογικής πρακτικής κατά την προσέγγιση της έννοιας, της επιστημονικής θεωρίας. Άλλά πρόκειται επίσης για την εξαφάνιση της θεωρίας και της έννοιας μέσα στην πραγματική ιστορία, από την οποία είχαν προσωρινά διακριθεί για να εκπληρώσουν τη λειτουργία της γνώσης. Τέλος πρόκειται για την εξαφάνιση της θεωρίας ή των ιδεών και των γνώσεων που υπάρχουν «μέθεωρητική μορφή», μέσα στην ιδεολογία, δηλαδή μέσα στην «ιδεολογική τους πραγμάτωση», που μόνον αυτή τις μετατρέπει σε ιστορικές, υλικές δυνάμεις. Η «αίωνιότητα» της έννοιας, ή «αίωνιότητα» της πραγματικής ιστορίας, ή «αίωνιότητα» της ιδεολογίας: δηλαδή ή επικαιρότητα, ή δράση, ή δραστηριότητα της έννοιας, ή της ιστορίας, ή της ιδεολογίας.³³

33. Για τις τρεις αυτές πιθανότητες, βλέπε ειδικότερα:

Α) «Ο δείκτης (ο στύλος με την ένδειξη) είναι ακόμη μηγγέμενος στο πεδίο της ιδεολογίας, το κείμενο του είναι γραμμένο στη γλώσσα της, έστω και αν χρησιμοποιεί «νέες» λέξεις, ή ίδια ή άρνηση της ιδεολογίας είναι γραμμένη σε ιδεολογική γλώσσα, όπως φαίνεται με τόσο έντυπωσιακό τρόπο στον Φόουερπαχ: το «συγκεκριμένο», το «πραγματικό», ίδου τά όνόματα που παίρνει μέσα στην ιδεολογία ή ίδια ή αντίθεση στην ιδεολογία. (...) Άλλά δέν πρέπει να ξεχνάμε ότι το σύνορο που χώριζε την ιδεολογία από την επιστημονική θεωρία τό διάβηκε ο Μάρξ έδω και 120 χρόνια «ότι αυτό τό μεγάλο έγχείρημα και αυτή ή μεγάλη ανακάλυψη έχουν καταγραφεί σε έργα, έχουν έγγραφεί στο έννοιολογικό σύστημα μίας γνώσης της οποίας τά αποτελέσματα μεταμόρφωσαν, λίγο-πολύ, την όψη του κόσμου και την ιστορία του. (...) Μπορούμε να βοηθήσουμε όσους τό πλησιάζουν να τό περάσουν αυτό τό σύνορο: αλλά μέ την προϋπόθεση να τό έχουμε διαβεί έμεις οι ίδιοι και να έχουμε έγγράψει στις έννοιές μας τό μή αναστρέψιμο αποτέλεσμα αυτού του περάσματος. (...) Δέν ήθελα να πω άλλο πράγμα όταν έδειχνα ότι ο πραγματικός ή σοσιαλιστικός άνθρωπισμός μπορεί να αποτελέσει τό αντικείμενο μίας αναγνώρισης ή μίας παρανόησης ανάλογα μέ τό καθεστώς που του αποδίδεται αναφορικά μέ τή θεωρία: ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν πρακτικό, ιδεολογικό σύνθημα, στο βαθμό που είναι άκριβώς προσαρμωμένος στη λειτουργία του, και που δέν συγγέται μέ μια τελείως διαφορετική καμία λέξη, δικαιωμένη από την πρακτική λειτουργία δέν έχει θεωρητική αξία, αλλά την αξία μίας πρακτικής ένδειξης: πρέπει να έρθουμε στα συγκεκριμένα προβλήματα, δηλαδή στη γνώση τους, για να παράξουμε τον ιστορικό μετασχηματισμό, του οποίου ο Μάρξ στοχάστηκε την αναγκαιότητα. Πρέπει να προσέξουμε ώστε σε αυτή τή διαδικασία καμία λέξη, δικαιωμένη από την πρακτική λειτουργία της, να μην σφετεριστεί θεωρητική λειτουργία: αλλά αντίθετα, εκπληρώνοντας την πρακτική λειτουργία της, να εξαφανιστεί συγχρόνως από τό πεδίο της θεωρίας» (Pour Marx, σ. 255-258).

Β) «Έπρόκειτο τέλος (...) να υπενθυμίσουμε μαζί μέ τον Μάρξ ότι ή γνώση του πραγματικού «αλλάζει» κάτι στο πραγματικό, αφού άκριβώς του προσθέτει τή γνώση του, αλλά ότι όλα συμβαίνουν σαν αυτή ή προσθήκη να αυτοαναιρεί τό αποτέλεσμα της. Σάν ή γνώση του να άνήκει εκ των προτέρων στο πραγματικό, αφού δέν είναι παρά ή γνώση του, δέν του προσθέτει κάτι παρά μόνον μέ την παράδοση προϋπόθεση να μην του προσθέσει τίποτα, αφού παραχθεί επανέρχεται δικαιωματικά σε αυτό και εξαφανίζεται μέσα του. Η διαδικασία της γνώσης σε κάθε βήμα προσθέτει στο πραγματικό τή γνώση του, αλλά σε κάθε βήμα τό πραγματικό την οικειοποιείται, αφού είναι δικιά του. Η διάκριση ανάμεσα σε αντικείμενο της γνώσης και πραγματικό αντικείμενο παρουσιάζει αυτό τό παράδοξο: ότι τίθεται μόνον για να άκρωθεί. Άλλά δέν είναι άνυπόστατη: έ ειδή για να άκυρώνεται πρέπει να τίθεται συνεχώς. Είναι φυσικό, είναι ο άέναντος κύκλος κάθε γνώσης, που δέν προσθέτει στο πραγματικό τή γνώση του παρά μόνον για να του την άποδώσει, και ο κύκλος αυτός είναι κύκλος, και άρα ζωντανός μόνον αν αναπαράγεται, γιατί μόνον ή παραγωγή νέων γνώσεων διατηρεί τις παλιές ζωντανές...» (Positions, σ. 158).

Άνάμεσα σε αυτούς τους τελείως έτερογενείς τροπισμούς της εξαφάνισης αίωρείται, τό βλέπουμε, ή ύπαρξη της έννοιας «επαναστατικός». Άλλά αν στραφούμε σε αυτό για να αναζητήσουμε τί σημαίνει, είναι άκριβώς αυτό τό μετέωρο που μās έπιτρέπει να υποθέσουμε ότι ύπάρχει άλήθεια σε μιά τέτοια έννοια.

Η σιωπή του Άλτουσερ δέν αίωρείται και αυτή γύρω από τό σημείο εξαφάνισης της έννοιας —που ο ίδιος είχε άποκαλέσει «ή θέση του άνέφικτου»—, σαν να μεταφράζει τον δισταγμό του ανάμεσα σε δύο τρόπους εξαφάνισης; Για αυτό δέν μās αφήνει να ήσυχάσουμε. Άς προσπαθήσουμε να την χρησιμοποιήσουμε καλά. Γιατί είμαστε και έμεις σε μετάβαση ανάμεσα στη μνήμη και στο λόγο, μετάβαση που δέν μπορούμε να προβλέψουμε τό τέλος της.

Αύγουστος 1988

Γ) «Η επίδραση των ιδεών δέν είναι παρά ή εξαρτημένη έκφραση του τάξιου συσχετισμού δυνάμεων. Τό έκπληκτικό είναι ότι ο Μάρξ έλαβε ύπόψη του αυτή την ύλιστική θέση στη διατύπωση άκόμη και των δικών του ιδεών. Μπορεί να τό διακρίνει κανείς τόσο στο Μανιφέστο όσο και στον «Πρόλογο» στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του 1859, όπου ή παρουσίαση παίρνει την μορφή μίας θεωρίας γενικών κατηγοριών (torique). Ο Μάρξ δηλαδή έκθέτει τις ιδέες του δύο φορές και μέ δύο διαφορετικές μορφές. Τις παρουσιάζει καταρχήν ως άρχές μίας συνολικής ανάλυσης (...): οι ιδέες του είναι έτσι παρούσες παντού αφού πρόκειται να εξηγήσει μέ αυτές μιά συνολική πραγματικότητα. Παράλληλα όμως ο Μάρξ παρουσιάζει τις ιδέες του μιά δεύτερη φορά, τοποθετώντας τις σε μιά καθορισμένη περιοχή, όροθετημένη από την ίδια την συνολική πραγματικότητα: σύμφωνα μέ τ' διατύπωση του Προλόγου του 1859, τοποθετώντας τις ανάμεσα «στις ιδεολογικές μορφές μέ τις όποιες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις (ταξικές) συγχρούσεις και τις φέρνουν ως τις άκραίες συνέπειές τους». Τοποθετώντας έτσι τις ιδέες του σε έναν καθορισμένο τόπο των κοινωνικών και ταξικών σχέσεων (τό έποικοδόμημα) ο Μάρξ δέν θά θεωρήσει πλέον τις ιδέες του ως άρχές έκτίθησης της δεδομένης πραγματικότητας, αλλά μόνον σε σχέση μέ την πιθανή δράση τους στην ιδεολογική πάλη. Και μέ αυτό τον τρόπο άλλάζουν μορφή περνώντας από τή μορφή-θεωρία στη «μορφή-ιδεολογία». Ο ύλισμός του Μάρξ δέν μετριέται τόσο στο ύλιστικό περιεχόμενο της θεωρίας του όσο στην όξεία και πρακτική συνείδηση των συνθηκών, των μορφών και των όριων μέσα στα όποια αυτές οι ιδέες μπορούν να γίνουν ένεργές. Έξου και ή διπλή έγγραφη τους στην παρουσίαση των γενικών κατηγοριών (torique). Έξου και ή βασική θέση ότι άκόμη και αν οι ιδέες είναι άληθινές και τυπικά παραδεγμένες δέν μπορεί ποτέ να ένεργοποιηθούν ιστορικά από μόνες τους, και ότι ένεργοποιούνται μόνον αν μετασχηματιστούν σε μαζικές ιδεολογικές μορφές έμπλεκόμενες στην πάλη των τάξεων» («Le marxisme aujourd' hui», Encyclopedie Garzanti).

34. Positions, σ. 133.

Δημοσιεύτηκε στο περ. Temps Moderne,
Δεκ. 1988, Παρίσι

Μετάφραση: Έλένη Καλαφάτη

ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΟΔΙΝΟΣ

Από την Έδεμ στο καθαρτήριο,
ή γεωγραφία της υπανάπτυξης
έκδ. Έξάντας, Αθήνα 1988

Υπάρχουν δύο-τρεις βασικές ιδέες που διέπουν το έργο του ιδρυτή και εκδότη της *Νέας Οικολογίας*, Μιχάλη Μοδινού, εδώ και περίπου μιά δεκαετία και μ' αυτές προτίθεται να ασχοληθώ εδώ. Αφορμή αποτελεί το τελευταίο του βιβλίο *Από την Έδεμ στο καθαρτήριο*. Ο προσεκτικός αναγνώστης θα βρει πάντως τις ιδέες αυτές ως ραχοκοκκαλιά σε όλη την άρθρογραφία - άργογραφία του, ανεξαρτήτως μορφής και είδους. Κι αυτό χωρίς να άμελείται ή ίδια ή απόλαυση του κειμένου στην όποια ο Μοδινός δείχνει να αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση, είτε πρόκειται για τις κριτικές αναφορές του στην ελληνική πραγματικότητα, είτε για οικο-γεωγραφικά ταξίδια, είτε για άμιγώς οικολογικά κείμενα.

Με το βιβλίο αυτό δείχνει να κλείνει ένας κύκλος. Ο συγγραφέας ασχολείται με την παγκόσμια κατάσταση από οικολογική σκοπιά περιγράφοντας, καταγράφοντας και ερμηνεύοντας τά προνομιακά, κατά την άποψή του, ζητήματα, όπου στηρίζεται ο οικολογικός αντίλογος: αποδάσωση, έρημοποίηση, διάρθρωση, πληθυσμιακή έκρηξη, κοινωνική αποδιάρθρωση, ενεργειακή στενότητα, τεχνολογική εξάρτηση, πολεοδομικά ζητήματα, παρελαύνουν όχι παραθετικά αλλά πιαστικά. Πώς; Μά με κινητήριο μοχλό την ανάπτυξη, έμμονη ιδέα και κύριο έννοιολογικό εργαλείο για τόν συγγραφέα στο μέχρι σήμερα έργο του.

Ακριβώς, και εδώ ίσως βρίσκεται η πρόκληση του βιβλίου, είτε πρόκειται για την «ανάπτυξιακή ιδεολογία», είτε για την «ανάπτυξιακή διαδικασία», ή με κλασσικότερους όρους — την παρατεταμένη συσσώρευση του κεφαλαίου, με φορέα είτε το κράτος είτε την καπιταλιστική τάξη. Έκκινώντας από την κοινωνική αποδιάρθρωση που η ανάπτυξιακή δημιουργεί και την αποστέρηση των τοπικών κοινωνιών από τα έννοιολογικά εργαλεία τους έρμηνείας του κόσμου, προχωρούμε στην ύποπασχόληση, και την ανεργία, την εισροή στις μεγαλουπόλεις, την εκπτώχευση, έντελει την καταστροφή είτε στο κέντρο και στην περιφέρεια. Η πορεία είναι σαφής, ή διεύρυνση της οικολογικής, θεματικής δίνεται με σαφήνεια, ή σύνδεση των επιμέρους φαινομένων τεκμηριωμένη και

έμπλουτισμένη με στοιχεία και της σύγχρονης βιβλιογραφίας (και όχι μόνο).

Ο Μιχάλης Μοδινός πιστεύει ότι ο Τρίτος Κόσμος αποτελεί προνομιακό του θέμα, και έτσι είναι. Όχι μόνο επειδή ο ίδιος είναι ταξιδευτής και έχει δουλέψει στην Αφρική και τη Νότια Αμερική. Πολύ περισσότερο επειδή εκεί βιώνονται τά προβλήματα με τη μεγαλύτερη δυνατή όξυτητα, επειδή δηλαδή εκεί οι κοινωνικές αποδιάρθρωσεις και περιβαλλοντικές καταστροφές είναι οι πλέον θεαματικές. Στο βιβλίο αυτό προσκομίζεται όλο τό απαραίτητο υλικό για να τεκμηριωθεί ή προϊούσα αυτή φθορά των φυσικών συντεταγμένων, όχι μόνο σε τοπικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι, επιλέγονται ως θέματα κλειδιά για την άνιχνευση των επιπτώσεων της αναπτυξιακής διαδικασίας στις αναπτυσσόμενες χώρες:

- ή αποδάσωση, κυρίως στις ζώνες του τροπικού δάσους βροχής,
- ή έρημοποίηση και διάβρωση του έδάφους,
- ή φθίνουσα απόδοση των γεωργικών ζωνών,
- ή επέλαση και εγκαθίδρυση του λιμού ως μόνιμου και διαρθρωτικού φαινομένου σε ευρύτατες ζώνες του πλανήτη,
- ή εκπτώχευση των τοπικών κοινωνιών και ή αποψίλωση της υπαίθρου,
- ή συρροή στις μεγαλουπόλεις και ή υπερπληθυσμός,
- ή ενεργειακή στενότητα και ή ένσωμάτωση στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

Με τέτοια γκάμα θεμάτων, ή επεξεργασία του υλικού θά μπορούσε να αντιμετωπίσει άξεπέραστα έμπόδια. Θά μπορούσαμε ακόμα να έχουμε ως αποτέλεσμα, ένα γλαφυρό οικολογικό ένχειρίδιο προς θεραπείαν πάσας νόσου, τύπου Φρίντς όφ κάπρα, *Η Κρίσιμη Καμπή*, ή "Αλβιν Τόφλερ, *Τό Τρίτο Κύμα*. Τίποτα τέτοιο δέν συμβαίνει. Ο συγγραφέας έχει ξεκαθαρίσει τους στόχους, τό θέμα και τά εργαλεία του, κάτι που βοηθά τόν συστηματικό αναγνώστη. Κεντρικό σημείο στην προβληματική του κατέχει ή γέννηση της υπανάπτυξης. Έτσι, όταν πραγματεύεται την ευρύτατη θεματική που προα-

νάφερα, τό κάνει θεωρώντας τις διάφορες όψεις της κοινωνικής αποσάρθρωσης και οικολογικής υποβάθμισης ως συνιστώσες της διαδικασίας αυτής. Έτσι συνδέονται μεταξύ τους φαινόμενα τόσο διαφορετικής τάξεως όπως ή αποδιάρθρωση του οικιακού τρόπου παραγωγής και ή διάβρωση του έδάφους, μέσω μιας αιτιακής αλυσίδας. Παράδειγμα: εισαγωγή τεχνικών εντάσεως κεφαλαίου σε μιά άγροτική περιοχή, στέρση θέσεων έργασίας, μεγέθυνση αστικής ιδιοκτησίας, εκδίωξη καλλιεργητών, μετεγκαταστασιασή τους σε περιοχές ύψηλου περιβαλλοντικού κινδύνου. Η ίδια τυπολογία χρησιμοποιείται με άνεση σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου για να καταδειχθεί άλλοτε ή καταστροφή των δασικών πόρων, άλλοτε ή εξάντληση των ύδατικών αποθεμάτων, κάποτε ή βιομηχανική ρύπανση. Καί από την άλλη μεριά της «άλλης τάξεως», κοινωνικά φαινόμενα, μέσω της υπαγωγής των ποικίλων κοινωνικών σχημάτων του πλανήτη στο δυτικό έξεικτικό μοντέλο (στον ιμπεριαλισμό θά έλεγαν άλλοι), χρησιμοποιώντας μιά ιδεολογία φορτισμένη έννοια.

Ο συγγραφέας δέν άγνοεί την οικονομία, αλλά και δέν υποτάσσεται σε αυτήν. Άπλως την θέτει στο οικολογικό στόχαστρο με τά εργαλεία που του προσφέρει ή επιστημονική ήπειρος της Γεωγραφίας. Έδώ διαφοροποιείται ριζικά από όλες τις ατομικές περιπτώσεις άλλα και τις σχολές της υπανάπτυξης από τις όποιες έντούτοις εκκινεί. Παιρνει τις άποστάσεις του από την νεομαρξιστική σχολή των Φράνκ, Άμίν, Έμμανουήλ, Καρντόξο, κ.λπ., άποδεικνύοντας ότι πρώτον ή υπανάπτυξη δέν προϋπάρχει της ανάπτυξης αλλά έπεται αυτής και δεύτερον, ότι δέν μπορεί να περιορίζεται στις οικονομικές της εκφάνσεις. Για τό ότι «ή υπανάπτυξη γεννιέται από την ανάπτυξη» θά βρούμε ίσως νύξεις στή διεθνή βιβλιογραφία και πρωτίστως στή νεομαρξιστική σχολή, όμως ποτέ με τόση σαφήνεια και κατηγορηματικότητα. Διατρέχοντας την έθνολογική και γεωγραφική βιβλιογραφία ο συγγραφέας άποδεικνύει — με έπάρκεια νομίζω — ότι υπήρξαν κοινωνικοί σχηματισμοί σε άλλα μήκη και πλάτη (και διαμέσου της ιστορίας) που διέθεταν ύψηλότατο επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων και τεχνολογικού αποθέματος, τά όποια όμως δέν χρησιμοποιήθηκαν αναγκαστικά με στόχο την συσσώρευση του κεφαλαίου. Από τόν Μάρσαλ Σάλινς ως τόν Λεβύ-Στρώς, και από τόν Ρενέ Ντυμόν ως τόν Ίβάν

“Ιλλις, δέν είναι λίγοι όσοι κατέδειξαν αυτή τήν «ἐπάρκεια» τῶν παραδοσιακῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, πού κάποιοι δέν δίστασαν νά ὀνομάσουν *κοινωνίες τῆς ἀφθονίας*. Ἐπομένως καταρίπτεται ὅλη ἡ σύγχρονη ἀναπτυξιολογία, ἡ ἐπικέντρωση τῆς σύγχρονης προβληματικῆς στόν στόχο τῆς ἀνάπτυξης, καί ἡ ὑπαγωγή τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τοῦ κόσμου στά «στάδια τῆς ἀνάπτυξης» τῶν νεοφιλελεύθερων οἰκονομολόγων.

Ἡ ὑπανάπτυξη «γεννιέται» λοιπόν κατά τόν Μοδιόν καί εἶναι ἡ πρώτη φορά στήν ἱστορία πού ἡ πείνα, ἡ φτώχεια, ὁ κοινωνικός καί πολιτικός αποκλεισμός, ἐγκαθίστανται σέ ἡπειρωτική κλίμακα ὡς μόνιμο καί διαρθρωτικό φαινόμενο. Ἄν συνηθίσαι, μέ ἄλλα λόγια, νά βλέπουμε τίς παρελθούσες κοινωνίες στό σύνολό τους ὡς κοινωνίες μόχθου καί στέρησης, σήμερα, πίσω ἀπό μιὰ «ἀπαστράπτουσα ἐπιφάνεια καταναλωτισμοῦ καί εὐμάρειας», γιά νά θυμίσω τόν Α. Ἐλεφάντη, κρύβεται μιὰ πρωτόγονη ἐκπτώχευση, τόσο λόγω τῆς ἐκμετάλλευσης, όσο καί λόγω τῆς κατ’ ἐπέκτασιν ἀδελφῆς τῆς, τῆ ὑποβάθμισης τῶν οἰκολογικῶν συντεταγμένων πού προσδιορίζουν τήν παραγωγική βάση τῶν κοινωνιῶν. Μέ τὰ αἰρετικά λόγια τοῦ Βάλλερστάιν πού ὁ Μοδιόνς προτάσει στό βιβλίο, ὁ καπιταλισμός δέν ἀποτελέσει πρόοδο σέ σχέση μέ τὰ προγενέστερα συστήματα πού ὑποκατέστησε. Ὁ Μοδιόνς προσθέτει ὅτι ἀπέτελεσε ὀπισθοδρόμηση ὑπαναπτύσσοντας τίς κοινωνίες ὅταν ἀνέπτυξε τίς οἰκονομίες. Ἀποτέλεσμα; Ἡ προλεταριοποίηση ἐκτεταμένων κοινωνικῶν στρωμάτων καί γεωγραφικῶν ζωνῶν, ἐπομένως ἡ ὑπανάπτυξη ὡς ἔννοια δυναμική καί ὄχι στατική, ὡς ἔννοια ἐξελισσόμενη καί τροποποιούμενη. Γι’ αὐτό ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀνάπτυξης (τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης ὅπως θά ἠθελε πιθανόν ὁ β. Ζουναλῆς στό σημειώματό του γιά τό βιβλίο στήν *Ἐποχή* τῆς 9.4.89) μπορεῖ νά ἀποτελέσει τόν καταλύτη γιά τήν κοινωνική ἀλλαγῆ ἐπανεργολογιώντας τίς κοιμώμενες δυνάμεις.

Ἡ διαρθρωτική ὑπανάπτυξη συνεπάγεται τήν ἀκύρωση τῆς δυνατότητας γιά εὐημερία στό μέλλον. Μέσω τῶν οἰκολογικῶν συνιστωσῶν πού πραγματεύεται, ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύει ὅτι χωρίς ἐνεργειακά ἀποθέματα, μέ κατεστραμμένους φυσικούς πόρους, μέ φθίνουσες ἀποδόσεις στή γεωργία, μέ ἀπρόσωπες, τερατώδεις πόλεις, ἡ προκύπτουσα ἀνισορροπία δέν ἐπιτρέπει αἰσιοδοξία. Σέ Βορρά καί Νότο, Ἀνατολή καί Δύση, τά ἐρεθίσματα πού προσκομίζει ἡ νέα αὐτή θεματική ὀφείλουν νά ὀδηγήσουν στήν

καταβύθιση μέσα στό κοινωνικό ὕλκο, στήν κοινωνική ἀνατροπή, τήν ἐπανάσταση. Ἄν οἱ ὄροι τῆς πραγμάτωσης τῆς ἀλλαγῆς δέν διευκρινίζονται σ’ αὐτή τήν ἐργασία, διαισθάνεται κανείς ὅτι ὁ συγγραφέας δέν ἔχει ἀγνοήσει τό ζήτημα, ὅτι ἴσως μέγιστα νά ἀποτελεῖ τό προσεχές αὐτό σχέδιο. Ἢδη ἀνιχνεύει ἐπιμέρους ἀλλαγές στή βάση καί τό ἐπιοικονομικό, πού ὀδηγοῦν σέ τεχνολογικές καί ἐν γένει κοινωνικές ἐπιλογές ἄλλης τάξεως. Καί διαπιστώνει μιὰ ἐπιστροφή στή συζήτηση περί ριζικῶν καί βασικῶν ἀναγκῶν πού ἔχει τεθεῖ σέ παρένθεση ἀκόμη καί ἀπό τοὺς μαρξιστές, ὡς ἐλπίσουμε πρόσκαιρα.

Ἡ ὄντολογική ἀμφισβήτηση τῆς ἀνάπτυξης εἶναι σίγουρα τό κύριο μήνυμά πού μᾶς στέλνει τό βιβλίο αὐτό, μιὰ ἀμφισβήτηση πού ὁ Μοδιόνς θεωρεῖ τήν ραχοκοκκαλιά τῆς οἰκολογικῆς προβληματικῆς καί πού ἐπεκτείνεται μέχρι τήν κριτική τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς προόδου. Τό γεγονός ὅτι ἡ ματιά τοῦ βιβλίου εἶναι «παγκόσμια» μέ ἀφθονο ἐμπειρικό καί στατιστικό ὕλικό καί ἐπί τόπου δουλειά καί ταξίδια τοῦ συγγραφέα, δέν πρέπει νά ἀνησυχῆσει τοὺς ἐλληνοκεντριστές. Ἡ παγκόσμια ὀπτική εἶναι μιὰ ἀφορμή γιά νά σκεφθοῦμε τά δικά μας ζητήματα πού προβάλλουν μέ μεγαλύτερη σαφήνεια μόλις γυρίσεις τήν τελευταία σελίδα τοῦ βιβλίου. Ἄλλωστε τί θά πει «δικά μας ζητήματα, ὅταν τά αὐτοκίνητά μας κινοῦνται μέ πετρέλαιο ἀπό τά στενά τοῦ Ὀρμού, ὅταν τό πρωινό μας κακό ἐξαρτᾶται ἀπό τήν παραγωγή τῆς Γκάντα κι ὅταν ἡ ἔγγραφια στή Θεσσαλία συσχετίζεται ἄμεσα μέ τήν ἀποψίλωση τοῦ Ἀμαξονιακοῦ δάσους; Στό Παγκόσμιο Οἰκονομικό Σύστημα τοῦ Βάλλερστάιν ὅλα σχετίζονται μέ ὅλα, σύμφωνα μέ τήν βασική οἰκολογική ἀρχή τοῦ Κόμμενερ. Ἄπ’ αὐτή τή σκοπιά, τό βιβλίο ἐγκαθιδρύει μιὰ συνάφεια μεραξὺ ἱστορίας καί γεωγραφίας, παρά τὰ λεγόμενα τοῦ Β. Ζουναλῆ στό πιό πάνω ἄρθρο, καί ὁ Μοδιόνς δείχνει ἱκανός νά δουλεύει μέ μεγάλα μεγέθη κατά τήν χρονική καί χωρική ἔννοια. Τό τεράστιο φάσμα ἐμπειριῶν καί παραδειγμάτων πού πραγματεύεται τοῦ ἐπιτρέπει αὐτή τή ματιά, χωρίς ὁ ἴδιος νά εἶναι ἱστορικός. Ἐντέλει τό ζήτημα εἶναι νά ἀποκτήσουμε τά νοητικά ἐργαλεῖα γιά νά διαβάσουμε τά πράγματα καί τίς μεταξύ τους σχέσεις. Τότε θά εἴμαστε ὅλοιο σοφότεροι καί τότε ἴσως ἡ κοινωνική ἀλλαγῆ νά μὴν βρίσκεται πολύ μακριά. Τότε καί ἡ οἰκολογική προβληματική θά ἔχει ἀποκτήσει τήν ἀπαραίτητη φρεσκάδα.

Σμάρω Γιαννακοπούλου

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Ἱστορία

Ε.Ρ. Τσάμπερλιν, *Ἡ καθημερινή ζωὴ στήν Ἀναγέννηση*, μετάφρ. Α. Πέτρου, Ἐκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1989.

Ζερόμε Καρκοπίνο, *Ἡ καθημερινή ζωὴ στή Ρώμη στό ἀπόγειο τῆς Αὐτοκρατορίας*, μετάφρ. Κ. Παναγιώτου, Ἐκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1988.

Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καί Σβάστικα, Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καί τῆς Ἀντίστασης. 1941-44*, Ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα χ.χ.

Carlo M. Cipolla, *Ἡ Εὐρώπη πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, κοινωνία καί οἰκονομία 1000 - 1700 μ.Χ.*, μετάφρ. Π. Σταμούλης, ἐπιμέλεια Β. Παναγιωτοπούλου, *Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη, Θεμέλιο*, Ἀθήνα 1988.

Πέτρος Πιζάνιας, *Οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς σταφίδας 1851 - 1912. Παραγωγή, Διεθνῆς ἀγορά, διαμόρφωση τιμῶν, κρίση*. Ἴδρυμα Ἐρευνας καί Παιδείας τῆς Ἑμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1988.

Φίλιππος Ἡλιού, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ μοραϊσμοῦ στόν 20ό αἰώνα*, ἔκδ. Ὁ Πολίτης, Ἀθήνα 1989.

Κοινωνιολογία Οἰκονομία Δοκίμιο

Μισέλ Φουκώ, *Ἐπιτήρηση καί τιμωρία. Ἡ γέννηση τῆς φυλακῆς*, μετάφρ. Κ. Χατζηδήμου - Ι. Ράλλη, Ἐκδ. Ράπα, Ἀθήνα 1989.

Ἀλέξανδρος Σχινάς, *Ἀναφορά περιπτώσεων*, Ἀθήνα 1989.

Τάσος Γιαννίσης, *Ἡ ἔνταξη στήν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα καί ἐπιπτώσεις στή βιομηχανία καί στό ἐξωτερικὸ ἐμπόριο*, Ἴδρυμα Μεσογειακῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 1988.

Οἱ ἐπιστῆμες στήν κοινωνία. Ὁμάδα διεπιστημονικῆς ἔρευνας, Gutenberg, Ἀθήνα 1988.

Παν. Κονδύλης, *Ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1988.

Λογοτεχνία - Φιλολογία

Μένης Κουμανταρέας, *Πλανόδιος σαλπικτής*, μυθιστόρημα, Κέδρος, Ἀθήνα 1989.

Στάθης Γουργούρης, *Πτώσεις*, ποιήματα, Πλέθρον, Ἀθήνα 1988.

Εὐριπίδης Γαραντούδης, *Ἀρχαία καί νέα ἐλληνικὴ μετρικὴ. Ἱστορικὸ διάγραμμα μιᾶς παρεξήγησης*, Εἰσαγωγὴ Massimo Peri, Πάντοβα 1989.